

n. rich

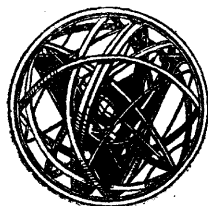

A HAT VILÁGRÉSZ
UTAZÁSOK ÉS FÖLFEDEZÉSEK

SZERKESZTI: HALÁSZ GYULA

IV.

TORDAY EMIL
BOLYONGÁSOK AFRIKÁBAN

VILÁGIRODALOM KÖNYVKIADÓVÁLLALAT
WEILER ÉS TÁRSA KIADÁSA
BUDAPEST

TORDAY EMIL

BOLYONGÁSOK AFRIKÁBAN
HÁROM UTAZÁS AZ EGYENLITŐ VIDÉKÉN

ÉLETRAJZI BEVEZETÉSSSEL, HUSZONHAT KÉPPEL ÉS KÉT TÉRKÉPPEL

VILÁGIRODALOM KIADÁS

104733/H

MINDEN JÖG FENNTARTVA

UJSÁGÜZEM KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA RT., BUDAPEST

Afrika, a „világforgalom jövődő országútja és a földkerekség legnagyobb éléstára“, mindenkor izgató célja volt a világjáróknak és kutatóknak. Szegénységünk szomorú bizonyága, hogy oly kevés magyar utazó vehette ki részét a népek évszázados versenyében, amely egyre több és több fényt derít a „sötét“ világrész rejtelmeire. Magyar László és Teleki Sámuel nevin keresztül egyenesen Torday Emilhez vezet a magyar Afrika-kutatók rövid névsora, ha csak ide nem számítjuk az oroszánvadászokat és szerencsevadászokat, közöttük a kalandos életű Benyovszky Móricot, aki a XVIII. században királyságot alapított — Madagaszkár szigetén.

Ki tudja, ha Magyar Lászlónak megadatik, hogy hazakerüljön s a hazai földből — Európa földjéből — új erőt merítve térjen vissza Afrikába: nem nőtt volna-e belőle olyan világraszóló fölfedező-utazó, akinek a nevét ma a nagyok mellé jegyzi föl a nemzetközi tudomány. A végzet úgy akarta, hogy az első magyar Afrika-utazó nélkülözésektől, betegségtől, csalódásoktól és küzdelmektől megőrölve, álmainak földjén fejezze be hányatott életét.

Kevés híja, hogy Torday Emilt is utól nem érte ugyanez a sors. Első utazásán, amikor legmesszebbre járt vándorlásainak kiinduló pontjától, majdhogynem megérkezett ő is a végső állomásra, ahonnan nincsen visszatérés. A Tangaryika rengetegekében ő felette is ott lebegett a Magyar Lászlók és a Livingstone-ok végzete. Életét hűséges néger szolgája mentette meg, — annak a lenézett emberfajnak gyermeke, amelynek ma Torday Emil egyik leghivatottabb európai ismerője.

„A pusztá tény, hogy Livingstone évek hosszú során keresztül bántatlanul járt vándorútjain és amikor kiszenvedett, fekete kísérői a maguk jószántából, életük kockáztatásával vitték tovább szeretett gazdájuk holttestét ezer kilométernél nagyobb távolságra (a

*) Született 1875-ben, Budapesten.

Bangveolo-tó mellől a tengerpartra), hogy átadják a fehéreknek: ez a cselekedet egymagában megadja a kulcsát az afrikai bennszülött jellemének.“

Afrika jövőjéről tartott előadásában mondotta eze-
ket az elismerő szavakat a feketékről Robert Williams
— Cecil Rhodes munkatársa, az Afrikát átszelő vasutak
hírneves építője.

Torday tapasztalásai megerősítik ezt a rokonszenves
vélekedést. Az ő utazásai abba az időbe esnek, amikor
valósággal visszhangzott a világ a belgákra szórt vá-
daktól, hogy így-úgy rabszolgákként dolgoztatják és
elevenen megnyúzzák a négert közép-afrikai birtokai-
kon. Honfitársunk fegyveres kíséret nélkül járta be
három útján a Kongó-államot széltében-hosszában, be-
merészkedett a legharciasabb hírben álló, sőt merőben
ismeretlen törzsek közé — valósággal a két front között
folytatott békéltető tárgyalásokat egymással háború-
ságban álló népek között — és a haja szála sem gör-
bült meg.

Torday szerencsés hazakerülése kilencesztendős bo-
lyongásából lélektani bizonyossággal megdönti a vá-
dat, de megdönti egyúttal a feketék kegyetlen hajla-
mairól, embertelen vadságáról szállongó hiedelmeket.
A tudós utazó kedvező ítélete Afrika természeti népei-
ről eszünkbe juttatja amit már halhatatlan gyermekkori
pajtásunk, Tom Sawyer megállapított Jimről, a néger
rabszolgáról: „Csak kívülről nigger, belülről éppen
olyan fehér, akárcsak ti.“

Torday írja egyik könyve előszavában: „Az ideális
utazót nem érik kalandok; ért hozzá, hogyan kell és
lehet elébe vágni a kalandoknak.“ — Le kell lepleznem
szerzőnket: könyve érdekes és izgalmas kalandok és
élmények sorozata, — bárha csakugyan nagymester
benne az utazó, hogy mindannyiszor ép bőrrel keve-
redjék ki a legszorongatóbb helyzetekből. Hol egy
óriáskígyóval zárják össze a csirkeóiban, hol csap-
dába pottyan bele, hol oroszlánokkal és más ember-
evőkkel támad elintézni valója, máskor meg csónakját
ragadja el az ár — hidegvérét, derűs nyugalját sohse
veszti el.

De azért mégis ideális utazó. Angolok írták róla,
hogy ő az az *ideális utazó*, akinek a bennszülöttekkel

való érintkezéséből csak jó háramlik a fehérekre épúgy mint a feketékre. Türelem, emberismeret és tapintat az a három erény, amely nélkül néprajzi kutató nem boldogul primitív népek között. Már pedig: „Torday etnológiai eredményei valóban nagyjelentőségűek. Az afrikai bennszülöttek művelődéstörténetének új fejezetét tárják elénk kutatásai . . .“ A londoni földrajzi társaságban hangzottak el ezek a méltató szavak a Torday előadását követő hozzászólások során.

Közvetlen, könnyed, egészséges humortól csillogó könyve, úgylehet nem száll le velünk a dolgok mélyére — nem is igényel ilyesmit ez a népszerű útleírás — de elvezet bennünket kilátó pontokra, ahonnan perspektívák nyílnak — mélybe és magasba egyaránt. Mert az afrikai léleknek is meg vannak a maga emberi mélységei — „gigantikus erők szunnyadoznak benne, amelyek egyaránt ragadhatják jó vagy rossz felé.“

Torday fölismerte ezeket az erőket. Intelme, amelylyel a nyomdokaiba lépő utazókhöz fordul könyvében, hogy mikép bánjanak Afrika primitív népével, éppoly böles, mint amilyen emberséges. Alapgondolata: bánj úgy a feketével, ahogy szeretnéd, hogy ők bánjanak teveled. „A feketék“ — írja „sokkal inkább követik ezt a keresztény tanítást, mint a legtöbb keresztény a mi világrészünkben.“ — Gyerekkori olvasmányom jut eszembe, egy szívfaesaró történet a szerecsenekről és az emberi háládatosságról — címe ez volt, tisztán emlékszem rá: *Jó tettért jót várj*. Úgy látszik, Afrikában ma is igaz még ez a történet. Emlékezzünk csak a megkapó jelenetre, amikor bambala barátai búcsút intenek a távolodó kongói gőzösön hazájába visszatérő utazónak.

A feketék példája megtanít rá, hogy *az emberi testvériségnek* szélesebb értelmezése is lehetséges, mint amit mi fehérek ajkunkon hordunk. A feketék megbocsátják nekünk a mi színtelen arcunkat és esúfságunkat; ha nem látnak is félistent az európaiban, mint ahogy sokan elvárnák tőlük, megbecsülik érdeme szerint. A feketék jó emberismerők. Hálás dolog gentlemanekként viselkednünk Afrikában. „Az európainak sohasem szabad elfelejtenie, hogy Afrikában minden szem rajta csügg — akárcsak nálunk a királyokon.“

Torday rátermettsége a néprajzi megfigyelésekre és kutatásokra, már első utazásán (1900—1904) megmutatkozik, amikor a Kongó-állam megbízásából főlhajózik a Kongón és bekóborolja a keleti nagy tavak vidékét. Jóllehet útjának célja nem tudományos — közgazgatási küldetésben jár — nyitott szemmel figyeli meg a népelet jelenségeit. Jelentékeny szerepe jut a rabszolgakereskedelem elnyomásában. Két éven át a belga uralom egyedüli képviselője a Katanga-vidéken, azon a nagyjövőjű, gazdag tájékon, amely a Dél-Afrikából Egyiptom felé irányított vasútvonalon ma már közvetlenül is hozzáférhető. Ma ötlött szemembe egy angol folyóirat hirdetése: *Rhodesia and Mashonaland Railways. Best and quickest route to Rhodesia and the Congo. Corridor trains, with Restaurant Car and every convenience. The Railway Hotel at Victoria Falls, stb.* Csakugyan, ma már a Jóreménység fokáról étkező kocsiban utazhatunk a Zambezi híres vízesésén át Bukamá-ig (Cape Town—Bukama 4800 km.), ahonnan a Kongón rendszeres gőzhajójáratok tartják fenn a forgalmat Stanleyville-en keresztül a Kongó torkolatáig. Remélhetőleg 1932-re kiépül a még hiányzó 2800 km.-es szakasz Stanleyville-ből a Kongó és Nilus vízváltóján át El Obeid-ig. Onnan Khartum-on át már ma is vasúton roboghatunk akár a Vörös-tenger, akár a Földközi-tenger partjára. Még egy másik világforgalmi vonal is „fenyegeti“ a legsötétebb Afrika titkokat rejtő csendjét: a kontinenst nyugat-keleti irányban átszelő benguela—beirai vasút. Ez a vonal a Katanga-vidék határszélén fogja metszeni a cape—cairot vonalat. Teljes kiépülésével — 1926-ban? — az Atlanti-óceán közvetlen kapcsolatba kerül az Indiai-óceánnal.

Vannak, akik féltik a vasutaktól az exotikus tájak bűvös romantikáját. Ez az aggodalom alaptalan. A Mars-bolygó misztériuma nem oly izgató, mint Földünk rejtelmes csodái, amelyek elérhető távolból incselkednek velünk. Igaz, mindig lesznek, akiket a Föld legnehezebben legyőzhető pontjai — az északi és déli sark, a Mount Everest — vonzanak a leghatalmasabbban. De Amundsenek és Shackletonok ritkán teremnek. Mi többiek szerényebbek (vagy ravaszabbak) vagyunk célkitűzésünkben. A pirosfedelű útikönyveket

is édesebb izgalommal forgattuk a háború előtt, ha *megmozdult a térkép tengere*, mint mostanság, amikor félünk kibontani vágyunk vitorláját! Akár gyorsvonaton, akár gőzhajón utazzék is fantáziánk: *elég messze* van még az afrikai őserdő — marad ott még elegendő szűzi terület, hogy feltűzelje vágyainkat. Különben sincs okunk félteni Afrika regényességét a vasutak keskeny sínpárjától, — a reánk boruló égbolt titokzatossága sem vesztett varázsából, ha föl-fölröppenünk is beléje az emberi elme szegényes és dicső gépmadár-szárnyain.

A *vadon hívó szava* Tordayt is ellenállhatatlanul visszacsalogatta Afrikába. Ugyanabban az évben (1904), amikor a belga koronarenddel ékesítve visszatért Európába, újabb útra indul, ezúttal a *Royal Anthropological Institute* megbízásából, mint ennek levelezője, a Kongó déli mellékfolyói öntözte területekre. E folyók *pontozott* vonalai térképeinken, figyelmeztetnek rá, hogy Torday sok helyütt érintett még föl nem tárt területeket és hogy ime a mi számunkra is maradt *terra incognita* Afrika belsejében. A *British Museum* megbízásából indul útnak harmadszor is, 1907-ben, két angol kísérővel Afrika egyenlítői vidékére. Fölfedezi a *busongó* nép ősi kultúráját, behatol a *bankutu* nép országába, kikutatja a Loango és Kaszai közt elterülő ismeretlen földet, amely vidék már két expedíciót vert vissza. Az egyik George *Grenfell* expedíciója volt, a másik egy katonai expedíció. Utóbbi teljességgel megsemmisült. Tordayék is kicsi híja, hogy rajta nem vesztek. Egy óraműre járó játék-elefánt bólogató orrmánya és vészjósló mormogása juhászította meg az ellenük fordult bennszülötteket.

Az előttünk fekvő kötet — kilenc év tapasztalatainak és élményeinek foglalata — Torday mindhárom utazását felöleli. A tudományos eredményeket francia nyelven írta meg a belga kormány kiadásában megjelenő kötetekben. („Notes Ethnographiques sur les peuples communément appelés Bakuba, ainsi que sur les peuplades apparentées. — Les Bushongo.“ — „Notes Ethnographiques du Kasai et du Kwango Oriental. Part I. Les Batetela et leurs voisins. Part II. Quelques peuplades du Sud-Ouest Congolais.“ — Mind a két

munka megírásában munkatársa volt T. A. Joyce angol anthropologus.) Ezekén a gazdagon illusztrált hatalmas folio-köteteken kívül számos tudományos dolgozata jelent meg angol, francia és német folyóiratokban. Legújabban pedig feltűntek színes nyelven megírt afrikai naplójegyzetei, meséi és élményei magyar folyóiratokban. Visszaemlékezéseiből, afrikai meséiből és történeteiből egy tartalmas kötetre való *Afrikai emlékek* címen sorra fog kerülni *A Hat Világrész*-ben.

Választmányi tagja (és tiszteletbeli könyvtárosa) az angol királyi Anthropologiai Intézetnek, a Folklore-társaságnak, alelnöke a londoni egyetem anthropologiai társaságának, elnöke a British Association for the Advancement of Science ethnografiai osztályának, levelező tagja a Magyar Földrajzi Társaságnak. 1910-ben az osztrák kormány nagy aranyéremmel tüntette ki. 1912-ben a pennsylvaniani egyetemen tartott szép sikerű előadásokat. Harmadik útjából hazatérve, értékes néprajzi gyűjteményt ajándékozott Nemzeti Múzeumunk néprajzi osztályának, ezzel a kegyeletes ajánlással: *Magyar László emlékének*. Gyűjtésének jelentékenyebb része a British Museum-ba vándorolt.

A háború befejezése óta előadásokat tartott az ősmagyarokról a londoni egyetemen és orientális főiskolán. A magyar irodalom lelkes ismertetője, irodalmi művek finomtollú angol fordítója, a magyar ügy nagytekintélyű szószólója második hazájában. Emlékeztünkben van hatásos beszéde, amelyet nemrégiben tartott a Népszövetség (League of Nations' Union) évi nagygyűlésén Londonban az elnyomott magyarság érdekében. A londoni Petőfi-centennáriumon ő mondotta az ünnepi beszédet s az ő fordításában szavalta el egy angol színésznő a Talpra magyar!-t.

Torday Emilt tudományos és irodalmi munkássága, családi kötelekek Angliához fűzik, de ragaszkodása és szeretete szerencsétlen sorsra jutott szülőföldje iránt nem halványodott. Ennek a két országot egybeforrasztó lelki kapcsolatnak élő megtestesítője egy kedves londoni leánya: a kis Torday Orsolya, apja írásainak inspirálója és első olvasója.

Halász Gyula

BOLYONGÁSOK AFRIKÁBAN.

ELSŐ UTAZÁS: A KONGÓTÓL A NAGY TAVAKHOZ

A Kongó forkolati vidékén

Partraszállás. — A Hôtel Léopold. — Baljóslatú intelem. — Víziló-pecsenye. — Kaland a kígyóval. — Útra-
kelésem Kinsaszá-ból.

Amikor elsőízben partraszálltam *Bomá*-ban, az akkoriban még független *Kongó szabad állam* fővárosában — 1900 márciusában — keserves csalódásra ébredtem. Valóságos „kincses szigetet“ vártam s helyette dögleletes mocsárra találtam: egy „városra“, amelyben a fehér ember nem kezdte még meg harcát a halálos mikróbák ellen; ahol a civilizáció áldásai még nem jelentkeztek, de a vadon ünnepélyes nagyszerűsége tovatűnt már.

Tisztességes szállás nem volt kapható, a szabadban való táborozásról szó sem lehetett. Némi tudakozódás után egy portugál följánlott egy ágyat viskójában. Nem lévén más választás, elfogadtam ajánlatát.

A nap hátralevő része a poggyász után való szaladgálásban, látogatásokban s mindenféle hivatalos okmány kitöltésében forgácsolódott el. Sötét este lett, mire „haza“ értem és miközben a bejárat felé tartottam, térdig süppedtem a mocsárba, melynek szélén a *Hôtel Léopold* „emelkedett.“ Megmutatták szobámat. Az egyik ágyon ott feküdt egy beesett arcú, vértelen ajkú, ijesztően lesoványodott ember. Mozdulatlanul nyögdecélt. Egyszer csak rám emelte szemét és

megszólított — svédül. Majd a némettel próbálkozott meg.

— Először van Afrikában? -- kérdezte.

— Először.

Az idegen felült ágyában. Arcán rémület és borzadás tükröződött.

— Nézzen rám — szólalt meg. — Lássa csak, ma esztendeje *ember* voltam még. Ölestermetű, erős, mint a bika. Ma roncs vagyok. A lábamon nem bírok megállani. Amikor itt partraszálltam, huszonhatéves voltam. Csupa reménység és ifjúság. Rugalmas, mint a párduc. Ma öreg vagyok, szárnyaszegett; nem bírom a kezemet a szájamig emelni. A halál már csak megváltás lesz számomra. Ne maradjon itt! Meneküljön innen, amíg nem késő. Hallgasson rám — fusson innét, ha kedves az élete. Meneküljön ebből az átkozott országból. Menjen vissza Európába!

Fölugrott, roskatag testét odavonszolta elém és úgy ismételte, kezét maga elé emelve, elfulladó szóval:

— Menjen vissza, fiacskám, menjen vissza.

És összerogyott. Segítségért kiáltottam. Úgy fektettük vissza az ágyába. Házigazdájától tudtam meg aztán, hogy — májbetegség döntötte le és halálán van. Másnap kiszenvedett.

Igy fogadott engem, jövevényt, Afrika regényes földje.

Huszonnégy órával később fölhajóztam Matadiba és onnan mentem beljebb, Kinsaszába.

Kinsaszában félesztendőt töltöttem és ezalatt át-estem az első malárián. Kinsaszában akkoriban nehéz volt az élet. Az európai élelmiszer megfizethetetlen volt, belföldi eleséghez nem lehetett jutni. Az európaiak minden második éjszaka vájt esónakon áteveztek Stanley Poolba — vízilóra vadászni. A víziló viszataszító ízű húsa ínyes falat a konzervekbe belesömörlött európai gyomornak. Nem sokáig élvezhetjük ezt a finom csemegét. A vízilónak is van esze, hogy ne lövesse magát halomra. Hamarosan vége-

szakadt a „hippo à la mode“ lakomáknak. Hol egy soványka csirke, hol egy tojás — ez volt minden, ami terítékre került. Eseményszámba ment, ha egy-egy kecske vagy marha érkezett az ország belsejéből vagy a partvidékről. Az éhségtől félholtan támolyogtunk. Rengeteg sört elfogyasztottunk, méregdrága áron. Valamelyikünk megindított egy kéziratot ujságot, a *Le Petit Léopoldvillain*-t; negyvennyolc üveg sör volt az évi előfizetés.

Ebben a nyomorúságos helyzetünkben elképzelhető izgalmat okozott, amikor egy reggel sierra-leonei hivatalnokunk azzal vert fel álmomból, hogy kígyó jár a csirkésőltben és javában lakmározza két-három szárnyasomat. Kiugrottam ágyamból és rohantam az ólba. A kígyó tele bendővel ott aludt a sarokban. A neszre felriadt, megemeltette a fejét és sziszegett. Társam ijedtében kiejtette az égő gyertyát kezéből, hanyatt-homlok elinalt, de előbb volt rá gondja, hogy rám zárja az ajtót.

— Rám ne szabadítsa valahogy! — kiáltotta biztos távolból.

Mondhatom, nem valami kellemes érzés egy sötét lyukban együtt lenni egy ötméteres csúszómászóval, zárt ajtó mögött. *Láttam*, amint jobbra-balra lóbálja a fejét ellenfelem és csúszik felém egyre közelebb. Arcomon éreztem lehelletét és minden pillanatban vártam, hogy rám veti magát és körülfon gyilkos öleléssel. Lépéseket hallottam, az ajtót felszakította valaki és — ott hevert a kígyó karikában, mozdulatlanul. Képződésem játszott velem... A bennszülöttek fáklyát gyújtottak és hamarosan agyoncsapták a bestiát. Én erre elmentem és megkerestem a sierra-leonei tisztviselőt; némi tárgyalásba bocsátkoztam vele, aminek a folytatása a rendőrségen zajlott le. Hatvanöt frank bírsággal végződött az eset. Ennyit vetettek ki — én-rám. Sebaj, megérte a kaland.

Erős a gyanúm, hogy ha még soká Kinsaszában maradok, a végén mitsem beszélhetek el olvasóimnak.

Vérszegénységbe estem és úgy elgyöngültem, hogy a szememet se tudtam nyitva tartani. Minduntalan elnyomott az álom.

Szeptemberben jött a megváltás. Kiküldöttek a Belga Kongó tulsó végére, a Meru tó közelébe. Persze boldogan kaptam az alkalmon, hogy Kinsaszának hátat fordítsak.

1900 szeptember 13-án keltem útra a *Hainaut* gőzö-sön, fölfelé a Kongón, Stanleyville-be. A Kaszai-vidéken uralkodó zavargások elvágták az egyenes utat: aki európai a tavak felé igyekezett, körül kellett kerülnie a Kongó óriási ívén — akárcsak Belgrádból Budapesten át indulna útnak valaki a Dunán — Fiuméba.

Fölfelé a Kongón

Stanley Pool. — Puskaporos kaland. — Az életmentő. A „bozótlakók”. — Stanleyville. — Csónakon tovább. — Evezős bravúr. — Erőd a Kongó mellett.

Húsz álló napig hajókáztunk fölfelé a felséges folyamon. Végtől-végig sűrű erdőség szegi be a partokat. A tájkép nagyszerűsége és a népélet sok idegen-szerű látnivalója szinte lenyűgözi kavargó változatos-ságával a képzeletet. *Stanley Pool*-t elhagyva, az európai civilizáció utolsó nyomai is elmaradnak; a bennszülöttek ruhái egyre fogyatékosabbra válnak, végül már tökéletesen semmivé zsugorodnak. A szépem itt már anyaszült meztelenen jár. Egyedüli különbség törzs és törzs között a *cikatrizációban* mutatkozik, a sokféle rajzú vágott sebek forradásaiban. Az Egyenlítő vidékén a bangalák űjnyi vastagon kiemelkedő forradásokkal ékesítik magukat, amelyek valósággal megannyi kakas-taréj módjára szántják végig többszörösen homlokukat.

A hajó legénysége nagyrészt ezekből a bangalákból került ki és bangala volt az az ember is, akinek életünk

megmentését köszönhattuk. Közel jártunk *Bumbá*-hoz, ahol a folyó negyven kilométer széles mederben hömpölyög. A víz sekély és számos zátony és sziget szakítja meg. (Évekkel később — 1907-ben — megesett, hogy egy gőzös, a *Bruxellesville*, megfeneklett itt s egész személyzetét, valamennyi utasát lemészárolták és megették a feketék.) A mi hajónk messze járt minden olyan helytől, ahol kikötésre gondolhattunk, amikor kavarodás támadt a fedélzeten s megtudtuk, hogy kigyulladt a lőporos raktár. Derék dán kapitányunk bátran behatolt a tűz fészkébe, de a füst visszaűzte. Egyik bangala fűtőnk erre egy kanna vízzel önként leszállt a hajófenékbe, ahol a puskapor volt elraktározva. Már lemondtunk róla, amikor lélekzet után kapkodva fölbukkant az üres kannával. Láncot formáltunk és kézzel-kézre adagottuk a vizeskannákat; a mi bangalánk szaporán szállt le újból és újból velük, míg csak el nem fojtotta a fenyegető veszedelmet. Halálmegvető bátorságáért tizenöt méter vásznat kapott jutalmul a végsőig kimerült életmentő. Csekély málhánk tartalmából nem futotta többre.

A folyammenti bennszülöttek rendszeren *ngombe*-nek nevezik az ország belsejében élő népeket. Ez az elnevezés egyszerűen annyit jelent, hogy *bozótlakó*. Valamennyien emberevők. A ngombé-k forradásokkal elcsúfított arca nem valami bizalomkeltő.

Stanleyville különös keveréke az arab-európai-néger lakosságnak. Bármily súlyos bűnök terhelik is az arabokat, hogy rabszolgagyűjtő hadjárataikon ezrével öldösték le a bennszülötteket, bizonyos, hogy a feketék sok mindent tanultak is tőlük. Az arabok hozták be a rizst, a madagaszkári burgonyát, babot és sok más hasznos növényt. Az araboktól tanultak tisztaságot és arab iskola van csaknem minden nagyobb helységben. *Stanleyville* arab városrésze igen kedvező képet mutat. Úgyszintén az „arabizált“ négerék is kellemesen hatnak.

Leopoldville-ből abban a hitben keltem útra, hogy szárazföldi útam minden szükségletét beszerezhetem

Stanleyville-ben. Ebben a várakozásban alaposan megcsalódtam most. Élelmiszer is nagyon gyéren volt, mindössze vagy két kilogram lisztet tudtam vásárolni, kevéske cukrot, teát, konzerveket és — rengeteg *pickles*-t. De sem tábori ágy, sem sátor nem volt kapható.

Csónakon keltem át a folyón, a *Stanleyville*-i híres vizesések alatt (*Stanley Falls*). Poggyászsomat gyalogszerrel szállítottam fel a vájt csónakba, amely negyven evezőssel várakozott a katarakták fölött. Az első két nap rudakkal taszítottuk fölfelé a hatalmas járművet, azután áttértünk az evezésre. Minden faluban új evezős legényeket fogadtam. Csak egyszer esett meg velem, hogy nem kaptam embereket. Csak az asszonyok voltak otthon a faluban. A férfiak távolabbról gúnyolódó pillantásokkal méregettek. Legényemet kioktattam, mondja meg az asszonyoknak, hogy vásárolni akarok tőlük. Vagy harminc asszonyt sikerült így becsalnunk a csónakba. Észrevétlenül eloldottuk erre a kötelet és mielőtt észbekaphattak az asszonyok, a csónak már vígan úszott lefelé a folyamon. A férfiaknak sem kellett több: apró csónakjaikon utánunk eredtek és követelték asszonyaikat. Én erre kijelentettem, hogy minden férfi fejében, aki beszáll hozzánk, szabadon eresztek egy asszonyt. Félórára rá teljes volt a létszám — valamenynyi asszonyt kiváltották a zálogból.

A *vagenyák* talán a világ legkitünőbb és legkitartóbb evezősei. Vidám énekszóval eveznek órákon át lankadatlanul. Hatalmas izomzatú karjuk a sebesíramú sellőkön is diadalmaskodik. Amikor a sellők fölött partra tettek *Szendvé*-ben, megkérdeztem, levinnének-e újra a sellőkön kis csónakjukon. Eleinte nem tetszett nekik az ötlet; mondogatták, milyen bajba kerülnének, ha vízbe veszejtenének. Írást adtam nekik, minden felelősséget magamra vállalok. Akkor ráálltak. Négy emberrel indultunk. Hárman mögöttem ültek, egy elől, a csónak orrában. Lassú evezőcsapásokkal eredtünk neki, míg csak bele nem jutottunk a zúgó áradatba. Akkor

egyre sebesebb és sebesebb iramba fogtak; szédületesen siklott alá a csónak. A vízeséstől négy-ötszáz lépésnyire fölugrottak, vad dal harsant föl ajkukon; a három evezős káprázatos tempóval dolgozott, a negyedik csak állt mozdulatlanul a csónak orrában, mint valami bronzszobor, szemeit előre szegezve, evezője a vízben. Már nem is láttam a vizet, csak valami egyforma szürke lepel szikrázott szemem előtt. A partok meg mintha repülnének visszafelé. Egyenesen előttünk sziklaszirt állta utunkat. Az evezők örülten dolgoztak. A szikla már csak száz lépés, már csak nyolevan, hatvan, tíz... az elülső ember hirtelen kanyarít egyet a karjával, a csónak körülfordul, nem látom, csak érzem, hogy elsuhanunk valami mellett és megcsendesül a ladik: síma vízre értünk. Életem legdicsebb pillanatait éltem át. És szívemben csodálat ébredt ezek iránt a megvetett „vadak“ iránt, akik óriásokká nőttek szememben. És a csodálat első lépcsőfoka a szeretetnek és a barátságoknak.

Két heti csónakázás után kikeveredtünk az őserdő sűrűjéből. Ettől fogva füves vidék szegi be a folyót. A kényszerű tétlenségbe belefáradva ki-kiszálltam ladi-kunkból, hogy mezitláb gázoljak a sekély parti vízben. Vízi szárnyasokra vadászgattam és ezenközben egészen megfeledkeztem a krokodilusokról. De más egyéb veszély is leselkedett rám meggondolatlanságomban. Erős a gyanúm, hogy már ezekben a napokban sikerült aláaknáznom amúgy is gyöngé egészségemet.

Hetekkel később elhaladtam *Nyangve* mellett, amely név Livingstone utazásaiból ismerős csengésű. *Abibu Ben Szelim*, az egykor virágzó telep egyik utolsó mohikánja, aki beletörődött az új viszonyokba, nagy vendégszeretettel fogadott a régi arab városban.

Kevésre rá megérkeztem *Kaszongó*-ba, vízi utam utolsó állomására. A belga kormány nagy költséggel erődítményt emelt ezen a helyen; el nem tudom gondolni, miféle vélt ellenség ellen védekezik vele. Az arab uralom visszatértétől aligha van oka tartani. Ha meg

valamelyik európai hatalom ellen irányul ez az intézkedés, vajmi keveset ér vele, hiszen a Kongó-torkolat elzárásával egyszeriben tarthatatlanná válik ez a hely.

Jó szerencsémre találkoztam itten *Malfeyt*-vel, a tartomány kormányzójával. Tőle kaptam egy tábori ágyat és némi európai élelmiszert, jóllehet maga is szűkiben lehetett, mert éppen valami hadi vállalkozásból érkezett vissza. Lázadó katonák megfenyítésére járt oda. *Malfeyt* elbeszélte nekem, hogy a bennszülöttek őt *Kimputu*-nak hívják, merthogy biztatni, vigasztalni szokta azokat, akiket megcsípett a kimputu-bogár s akik szentül meg vannak róla győződve, hogy ebbe a csípésbe bele kell pusztulniok. *Malfeyt* magyarázni szokta nekik, lehetetlen, hogy egy ilyen apró rovar megölhessen egy hatalmas embert. Azt gondolta, jobb, ha küzdenek a baj ellen s nem adják mindjárt be a derekukat; a csüggedés csak növeli a veszedelmet.

A Kongó mellől a Tanganyikához

„Tanganyika báli!“ — A kimputu. — Kabambáre. — Arab kegyetlenkedések. — Nem hagynak meghalni. — Tanganyika! — Élet és halál között.

Néhány napi pihenő után fölkerelkedtem a Tanganyika-tóhoz vivő szárazföldi utamra. Teherszállítóim ütemes énekszava nem valami biztatón csengett fülemben: *Tanganyika báli!* (A Tanganyika messze van.) Bizony, bizony igazat énekeltek. Sátram nem lévén, a néger falvakban kellett táboroznom, kölesönként kunyhókban. Második éjszaka kellemetlen viszketést éreztem. Fölkelek, világot gyujtok, hát, uramfia, őt *kimputu* szívja a véretem. Most tehát rajtam a sor! Oda szólok az embereknek:

— Ime, a ti híres kimpututok. Megcsípett, igaz-e? Meglássátok, kutyabajom se lesz tőle.

Az emberek hitetlenül rázták fejüket.

— Szegény Deke, te sem látod meg többet a hazádat — mondogatták.

Úgy néztek rám, mint aki halálra vagyok ítélve. Éjszakánként hallottam, amint rólam beszélgetnek, mint valami halottról. Egyszer megkértem egyik emberemet, adja el nekem a kését, majd a Tanganyikánál megfizetek érte. Barátságos mosollyal válaszolt:

— Nem hiszem ugyan, hogy valaha is meglátod a tavat, de azért csak vedd hát a kést Deke, neked adom.

Nem sok időbe telt, egészségem kezdett rohamosan hanyatlani. Alig-alig vonszoltam magamat. Elértük *Kabambáre*-t és ott elbocsátottam teherhordóimat. *Kabambáre* a híres *Manyema*-vidék főhelye, sok háborúság színhelye. Hol a belgák, hol meg az arabok erőssége volt ez a hely, s azonkívül végpontja egy képzeletbeli távíróvonalnak. (Akkor legalább csak halvány nyomok voltak láthatók a majdani, vagy hajdani távíróvonalból: ledöntögetett fák az út mentén és rézhuzal-nyakláncok — a négerek nyakán.)

Napokon át vándoroltam a borassus-pálma ős rengetegében és mulatságos volt megfigyelnem a természetes távírópóznák kidöntögetett, heverő fatörzseit és a helyükbe ledugdosott karókat, amelyek hónapok alatt tökéletesen elkorhadtak.

Amerre csak jártam, nemrég lezajlott háborúskodás emlékeire búkkantam. A falvak főnökei büszkén mutogatták a belga seregek parancsnokaitól kapott bizonyítványaikat; nem egyszer igazi hőstettek-ről, a szövetségi hűség olyan példáiról tanuskodtak ezek az írások, amelyek méltán töltöttek el bámulattal. Volt egy ember, akinek a lábait megpörkölték az arabok, hogy kicsikarják a titkot belőle, merre vannak a fehérek. Nem árulta el szövetségeseit. Egy másik négert szakállánál fogva fölakasztottak és levagdosták ajkait. Nem vallott. Büszke vagyok rá, hogy kezet szoríthattam ezekkel az ismeretlen hősökkel. Aki a négerek erkölcsi értékében kételkedik, oda menjen, járja be a *Manyema*-vidék háborús színtereit.

De nemcsak ezek a szörnyűségek beszélnek az arabok kegyetlenségéről. Az arabok és a *tamba-tambá*-k („arabizált“ főnökök, akik átvették tőlük a bő fehér ing viseletét) könyörtelen szigorúsággal sujtják a bűnösöket. A rágalmazónak levágják az ajkát, a tolvajnak a kezét, az engedetlen rabszolgának kitépik a fülét, a szökevénynek pedig a lábát vágják le. Nem egy ilyen csonka-bonka emberrel találkoztam ezen a vidéken. Kabambáréban láttam egy embert, akinek az esete kitűnő példája annak, mennyire hatástalan a büntetés, mint visszariasztó eszköz, a bűnök megszüntetésére. Megrögzött tolvaj volt ez az ember és az arabok levágták mindkét kezét-lábát és azonkívül is borzalmasan megcsonkították. A Kabambáréban élő európai megszánta az éhenhalással küzdő nyomorultat és rábízta tyúkóljának az őrizetét. Hát *nem* ellopta, ami kevés csirke volt az ólban!?

Ezekben a napokban állapotom egyre súlyosabbra fordult. A napi menetelés irtóztató megerőltetéssé vált. Jószerencsémre mellettem volt derék legényem, *Makoba*, s valahányszor elfogott a csüggedés, új erőt öntött belém biztató és vigasztaló szavával. Így vánszorogtam tovább megtörten a perzselő forróságban. Hányszor, de hányszor meg nem kíséreltem, hogy kijátsszam hű kísérőm éber figyelmét és észrevétlenül elmaradjak tőle. Csak egy vágyam volt: elterülni a földön és föl sem kelni többet! Leleményességem, amit kifejtettem, hogy jószándékú társamat lerázzam a nyakamról, méltó lett volna egy rézbőrű indiánhoz. Céltalan üzenetekkel ideoda küldtem és aztán illa-berek, bevettem magamat a sűrűségbe és elrejtőztem, abban a reményben, hogy ott felejt és nyugodtan meghalhatok. Nem fájt semmim, de leroskasztott a fáradtság. *Makoba* mindannyiszor fölkatatott és sem könyörgés, sem fenyegetés nem használt — makacsul kitarított mellettem. Mennyire gyűlöltem őt! Milyen jogon követeli tőlem, hogy tovább menjek vele, amikor hiszen én csak pihenni vágyom.

Könyörtelenül vonszolt magával s ha mégoly csigalassúsággal vergődünk is előre, végül mégis csak értük a falut, ha ránk esteledett.

Egy szép napon, amikor fölértünk egy dombtetőre, embereim boldog kiáltásban törtek ki:

— Tanganyika! Tanganyika!

Első pillanatban csak egy szürkés, homályos falat láttam magam előtt a messzeségben, de csakhamar áttört a nap a felhők résein és a függőleges, egyenes fal beláthatatlan tündöklő víztükkörré változott. Hát mégsem bizonyult igaznak a jóslat, hogy nem látom meg soha a dicső tavat?! Fejem szédült, forgott velem a világ. Makoba karolt fel, hogy össze ne rogyjak:

— Gyere uram, menjünk, itt van már a Tanganyika!

Két nappal később a ragyogó tó partján állottam.

A nem remélt siker fölviillanyozott. Visszatért belém az élet — embernek éreztem magamat. A kedvező véletlen úgy akarta, hogy egy-két napra rá hajót is kapjunk. Egy angol gőzös, a *Cecil Rhodes* kötött ki *Toá*-ban és a fokváros—kairói távíróvonal intézőjének jóvoltából díjtalanul szállított el a hajó, egy angol tisztviselő társaságában *Palá*-ba, a Fehér Atyák miszsiós kórházába.

Hajóutunk a Tanganyika taván, emlékezetemben összekeveredik lázas agyam látomásaival; csak sötét-kék hullámzó vizére emlékezem, amely nyugodt, boldog álomba ringatott. A kedves hajó, a *Cecil Rhodes*, ma a szafirkék, gyönyörűséges víztömeg álnok mélyén hever mozdulatlanul.

A *Tanganyika* bűvös neve álmokat és emlékeket kavar föl lelkemben, — emlékeket, amelyek visszavonzanak partjaidra ó szépséges tavam, a „Nap Tüköre.“ Amit az arab mond a sivatag forrásáról és a magyar a Tisza vizéről, rajtam is beteljesedett: aki itta egyszer a Tanganyika vizét, élete végéig vágyódva vágyik, hogy még egyszer igyék belőle.

A Tanganyikától a Meru-tóhoz

A Fehér Atyák kórházában. — Pala. — Baudouinville. — Járnai tanulók. — Livingstone nyomdokain. — Kaland a leopárddal. — Leopárd-kölykök. — Az éjszakai látogató. — Vadászok paradicsoma. — Pveto.

Két napja szántotta már hajónk a Tanganyika tengernyi vizét, amikor szunyókálásomból egy hang ébresztett fel:

— Nézze csak, itt van Pala!

Fölpillantottam. Azt hittem, álmodom: szelíd, derűs tájkép mosolygott szemembe, akárcsak a Rajna völgyét varázsolta volna elibém valami jótékony délibáb. Lányhajlású, üdezőld halmok... nem *szőlő* az, ami a lankákat gyöngéden körülöleli? — s egy meredek sziklabérc tetején festői várkastély! De nem, ez nem lázalom, nem délibáb többé. Színvalóság: a Kongó-vidék legrégebb keresztény missziójának fehérülő épülete integet felém!

Ami ezután történt, mindarra alig emlékezem. Homályosan dereng bennem, hogy jószágos kezek gyöngéden ágyba emeltek és hosszú, édes álomba merültem... Azt álmodtam, szeretet és boldogság vesz körül és hogy ez a szeretet és boldogság nem álom, hanem való: érinthető, tapintható, dédelgető valóság. Arnyyszerű látogatóim alakjai lassan-lassan eltűnédéztek, semmibe foszlottak. Kinyitottam szememet s akkor ott láttam őket megint körülöttem. Szobában feküdtem, valóságos szobában, amelynek valóságos ablakai voltak valóságos üvegből s az ablakon valóságos fehér függönyök. Mielőtt megkérdezhettem volna, hol vagyok, fölém hajolt valaki és így szólt hozzám:

— Ne beszéljen, beszélnie nem szabad.

És elmondotta, kérdés nélkül, hogy Palá-ban vagyok, a *Fehér Atyák*-nál, súlyos betegségből lábadozom, napokig önkívületben feküdtem. A nevét is megmondta. Ide írom. Ő volt az, aki visszaadott az életnek: *Spee* atya. Amikor ránéztem, úgy rémlett nekem, neheze esik a beszéd — erőlködve ejti a szavakat. Akkor értettem meg, hogy csaknem tisztára süket vagyok és hogy jószágos gondozóm rekedtre kiabálja magát, hogy megértsem a szavát.

Szerencsétlenségben mutatkozik meg az igazi barát. Betegségem súlyos hetei alatt több szíves jószággal és lelki nemességgel találkoztam, mint amennyiben valaha részem volt életemben. A ház minden tiszteletreméltó lakója mintha csak értem élne, vetélkedve buzgólkodott rajta, hogy megmentsen és kellemessé tegye napjaimat. Ápoltak, tápláltak, kényeztettek. Gondjuk volt rá, hogy a betegük ne érezze egyedül magát. Halásom rohamosan javult, nehézség nélkül vehettem részt a társalgásban és megértettem, ha fölolvastak nekem. Karácsony napján elhagyhattam szobámat; a refektóriumban ebédeltem házigazdáimmal. Csupa szélesnövésű, erős testalkatú férfi, hosszú fehér köntösben, fejükön törökös piros *fez*; már külsejük elárulta, hogy ha úgy fordul, a harcban is megállják helyüket. Nem egy közülök csakugyan részt vett az arabok elűzésében.

Volt közöttük egy kedves öreg, *Ferenc* atya, aki az első letelepülőkkel került az országba. Szívesen elbeszélgetett az elmúlt zavaros időkről, amikor *Pala* még igazán erődítményként szolgált az arabokkal vívott harcokban. Beszélt *Joubert* kapitányról, a hősi francia parancsnokról, hogy hogyan lötték le fejről a kalapját, amikor a fal tetején kukueskált ki az ellenség állásaira. Szegény jó *Ferenc* atya és ti többiek: *Huys* atya, *Faes* atya — ma már mindnyájan elköltöztetek egy békésebb világba, ahol nincsen ellenség és nem kell golyót önteni a kanalakból!

Amikor erőre kaptam, jó házigazdáim csónakot adtak, amelyen áthajóztam *St. Louis*-ba. Ott találkoz-

tam magam is Joubert kapitánnyal, aki már húsz esztendő lakója Afrikának. Joubert kapitány átküldött *Baudouinville*-be, ott megismerkedtem Monsignore *Roelens* püspökkel, a Fehér Atyák rendjének főnökével.

Bármilyenek legyenek is személyi képességei — a misszionárius mindig azt a célt szolgálja, hogy leküzdje „az állatot“ az emberben. Ami tanításaikat illeti, kétféle iskolához tartoznak. Az egyik vezető, útmutatót lát a vallásban az élet szövevényes útjain; a másik a vallást az élet céljának tekinti. A jezsuiták, a Lavigerie kardinális „Fehér Atyái“ (Péres Blancs), a Westcott-fivérek, dr. Sims az előbbi iskolához tartoznak; az amerikai presbiteri misszióegyesület az utóbbihoz. (Úgy tudom azonban, utóbbi időben az amerikai misszió szellemében is alapvető változások mutatkoznak.) Emlékezem, ottjártamkor munkát ajánlottam egy bennszülöttnek, aki az amerikai misszió nevelése volt.

— Dolgozni? — felelte. — Az én dolgom, hogy zsol-tárokat énekeljek!

A Fehér Atyák fölismerték a helyes utat: *gyakorlati* oktatásban részesítik a bennszülötteket; európai nyelvek helyett írni-olvasni és gazdálkodni tanítják őket. A misszionáriusok számos falut alapítottak a tóvidéken; azokban telepítik le a feketéket, s nem szakítják ki őket ősi szokásaikból. Jó négereket nevelnek belőlük és nem hitvány majmolóit a fehér embernek.

Baudouinville-ben visszaestem lázas betegségembe; Makoba ki is jelentette nyomban, hogy a *kimputu*-ból nincsen szabadulás. Másnap folytattam szárazföldi utamat, déli irányban, a Meru-tava felé, de aztán megint csak legyűrt a baj, összerogytam az útban. Elszállítottak *Luszaká*-ba és ott megint a Fehér Atyák vettek gondjaikba. Mihelyt erőre kaptam, elindultam *Pveto*-ba, a Meru-tó partjára. Itt vert le aztán csak igazán a lábamról a betegség; élet-halál között lebegtem hónapokig. Már a koporsómat is megcsináltatták.

Amikor átestem a válságon, újból kellett járni tanulnom.

Június lett, mire visszanyertem régi erőmet. Boldog korszak következett. Hivatalos küldetésem inkább csak névleges volt: hogy legyen valaki a Katanga-vidéken, a foglalás jeléül. A *Comité Spécial du Katanga* gondoskodott a közigazgatás tennivalóiról, nekem édes-kevés dolgom akadt. Szabadon áldozhattam kedvteléseimnek. Madarakat gyűjtöttem, vadászgattam és úgy kóboroltam be az országot.

Első vándorutamban a kegyelet vezette lépteimet. Ifjúkorom hőségnek, *Livingstone*-nak a lába nyomán jártam. *Livingstone* a Tanganyika déli partján jártában térképére rárajzolt bizonyos *Akalonga*-fokot. Amikor a határ kitűzésére került a sor a brit birtokok és a Kongó állam között, a határkijelölők erről a helyről akartak kiindulni nyugat elé. Keresték, kutatták a fokot — nem találták. Izgatott a dolog, nem hittem, hogy *Livingstone* tévedett volna. Elindultam hát, hogy megkeresem az elveszett fokot.

Egyik éjjel a Luzubi partján táboroztam. Makoba odajárt a folyóra, ruhát mosni. Egyszer csak borzalmas kiáltás hasít fülembe:

— Bvana ango, bvana ango!

A kiáltás egyre távolabbról és távolabbról ismétlődik. Fölugrom, puskát ragadok, rohanok a folyóhoz. Vérnyomokra bukkanok. Megvizsgálom a talajt: leopárd lábnyomai! Abból, hogy a homok szét volt túrva, megértettem, hogy Makobát leteperte a vadállat és magával hurcolta a vízbe. Puskámat fejem fölé tartva átúszom a folyón. Kísérőm újból fölfedezi a nyomot, de ránk sötétedik, vissza kell térnünk. Álmatlan éjszaka után folytatjuk a nyomozást. Rátalálunk hűséges társam szétmarcangolt tetemére. Fejét letépte, félvállát fölfalta a ragadozó. Lesbe állok, az ellenség egész nap nem mutatkozik. Amikor már éppen lemondani készülök a zsákmányról, megjelenik a leopárd s egy expressz-puskagolyó megbosszulja Makoba életét.

A Tanganyika partjára érve, első dolgom volt, hogy kérdezősködjem, merre van az Akalunga-fok. Senki nem tudott róla. Megkérdeztem aztán, van-e még valaki, aki ismerte Livingstonet. Egy öreg ember emlékezett rá. Magasztalással beszélt róla. A rejtély megoldódott.

— Gyere velem — mondotta az öreg — és lássad a magad szemével.

Elvezetett egy kis hegy lábához, a parttól néhány száz lépésnyire.

— Látod-e? — kérdezte.

És csakugyan: a hegyoldal talajára világosan rárajzolódott a tó egykori szintjének a vonala. Livingstone korában a hegy lábát mosta a tó vize.

A *Marungu* hegység magasabb öveiben érezhetőleg hűvösesek voltak már az éjszakák. Félmeztelen teherhordóim szívesen cserben hagytak volna, ha nem félnek az oroszlánoktól és az elefántok csordáitól. Egy éjjel izgattott kiáltozás riasztott föl álmomból:

— Szimba, szimba! (Oroszlán.)

Talpra szöktem és fox-terrieremmel elindultam a koromsötét éjszakában. Eredménytelenül tértem vissza, egymagamban. Kutyám lemaradt mellőlem. Száraz fűcsomó világánál rátaláltam utóbb a — vérnyomokra. Az oroszlán széttépte szegény állatot.

Egy másik éjjel táborunkat tisztelte meg az oroszlán látogatásával. Lövéssel elriasztottuk. Az oroszlán megugrott. Zsákmányát, egy vérző antilopot, ott hagyta nekünk.

Visszatérő utamban több napra megállapodtam *Kiszabi*-ban. Pompás vadászterület ez a vidék. Sohsem tértem vissza üres kézzel. A bennszülöttek kérésére fenn virrasztottam három éjszaka. Eredmény: két rinocerosz és egy afrikai disznó.

Egy pár ócska gumicipőért és két méter calicoért vásároltam két leopárd-kölyköt és két fekete szerválcicát (*Felis serval*). A leopárd-kölykök kedves, ártatlan jószágokká szelidültek, akárcsak két macska Szobám-

ban aludtak, szabadon jártak, amerre kedvük tartotta. A szerválokat hiába neveltem cucliból, olyan gonosz bestiák váltak belőlük, hogy végül is el kellett őket pusztítani.

Éjszakánként az oroszlánok mennydörgő ordítása a földet is megreszketettette.

Pveto-ban marhákat is tartottunk tanyánkon. Egy éjjel hiéna támadta meg egyik szamarunkat, de pórul járt vele: a szamár agyonrúgta. Ott találtuk meg reggel kiloccsant aggyal. Oroszlánok is be-bemerészkedtek *kraal*-unkba; éjjeli őrünk nem egyszer a háztetőn ke-restek menedéket előlük. Többeket el is pusztított a vakmerő fenevad.

A *Lukumbi* folyó partján beszéltek, hogy nyole emberevő oroszlán barangol a környéken és annyira elszemtelenedtek, hogy átugrálnak az elijesztésükre egész éjjel égő tábortűzön. Megesett, hogy fölszökdös-tek a kunyhó tetejére, beszakították és elcipelték a kunyhó szerencsétlen lakóját. Ujjongva fogadtak a bennszülöttek, abban a szent meggyőződésben, hogy én majd alaposan elbánok a rettegett ellenséggel. Egy délben éppen ebédemet hozta a legényem, amikor föl hangzott az állatok királyának elnyujtott vészes ordí-tása: *vhúúúú!* A leveses tál persze ezer darabba ment, a legényt meg sem fenyegetés, sem biztatás ki nem csalta volna a kunyhóból, ahova hanyatt-homlok el-menekült. Hajnalban kis *Szanga* kutyám ébresztett föl; minden tagjában reszketve szükölt keservesen s mindenáron takaróm alá bujt volna szegény. Kilépek a kunyhóból. A teli hold világánál lassankint kibon-takozik valami szürke tömeg s belőle egy izzó szempár lövell felém. Puskám csövére kis papírdarabot crösi-tek, hogy meglássam a legyet a félhomályban, letér-delek s a puskaesővet a kunyhó küszöbére fektetve célba veszem a bizonytalan körvonalban rajzolódó tö-meget. A lövés zajára fölriad a tábor. Általános kavaro-dás. Csak az állat nem mozdul. Odalopakodom, hát ott fek-szik a királyi fenevad elnyúlva a földön — élettelenül.

Pvetó-ból a Merü-tóból kifolyó Kongó (itt Lua-laba) mentén igyekeztem észak felé. Igazi vadász-paradicsom: antilop, bölény, nádi antilop, zebra nyájba verődve — az ember válogathat benne, mit kíván ebédre. Az ösvényt gyakran szelik oroszlán- és leopárd-nyomok. Egyik emberemet felöklelte egy magános bölény. Kevés vigasztalás, hogy a tóporzékoló vad hamarabb kimult, mint áldozata.

Mveká-ban bosszabb tartózkodásra rendezkedtem be. Jelentették nekem, hogy tulok-antilopok vannak a közelben. Egy hétbe telt, amíg sikerült egyet elejtenem. Másegyéb vadra rá se néztem ezalatt. Azt tartom, nem lenne lehetetlen megszelídíteni ezt a gyönyörű állatot. A Katanga-vidéken, amely hamarosan úgyszólván a „fehérek országa“ lesz, nagy jövője van ezeknek az állatoknak. Az európai szarvasmarha nem bírja el a trópusi légy csípését — a tulok-antilopra ártalmatlan. Meglepő igazán, hogy amíg a mi kezdetleges őseink annyi állatot megszelídítettek, a történelmi idők folyamán új háziállatra nem tett szert az ember. Pedig a fekete bölény és a zebra is szelídíthető. Magam tapasztaltam. Sajnos, mindezek az állatok rohamosan fogynak Afrikában. Nemcsak a fehér ember a hibás ebben. A bennszülöttek töméntelen sokat elpusztítanak belőlük vadászataikon. Ennek az oktan rablógazdaságnak véget kell vetni valahára. Afrika földje elvégre épúgy az állaté, mint az emberé.

Vissza a Kongóhoz

Barangolás a tóvidéken. — Két tűz között. — A szive-sen látott vendég. — Zappo Zap. — A Kaszai vidéken át hazafelé.

A Meru-tó mellől elzarándokoltam a *Banveulu* (Banguelo)-tóhoz. Visszatérőben tájékozatlanságomban a Kiszale-tó felé kerültem és többé-kevésbé céltalanul bolyongtam hónapokig a környéken. Nem sejtettem

akkor, hogy a lázadó batetela katonák megint mozgolódnak és katonai expedíció indult utánuk. A bennszülöttektől tudtam meg, hogy veszélyeztetett területen járok: bármely percben beleütközhetem a portugál határ felől visszazárlingózó lázadókbá. Ha kezükbe kerülök, sorsom meg van pecsételve. Bajkeke teherhordóimra bizton számíthattam. *Mokande Bantu*, a Katanga kerület egykori híres királyának a fia adta őket mellém és tudtam jól, hogy nem mernének főnökük szeme elé kerülni, ha csak a hajam szála is meggörcsülne. Éjszakánként dárdával álltak őrt sátram előtt. Óvatosan haladtunk előre; táborüzet nem gyujtottunk. Szerencsésen átvágtunk a veszélyes zónán és baj nélkül megérkeztünk. Utunk kezdetén találkoztam *George Grey*-vel, a vakmerő vadással, aki később oroszlanoknak esett áldozatul. Alkalmam nyílt megcsodálni bátorságát, amint belegázolt a folyóba és pusztá bottal elzavart egy krokodilust, amely már bekapta egy asszonyt a karját.

1904-ben véget ért megbízatásom és elindultam hazafelé. A legcsekélyebb vágyat sem éreztem, hogy viszontlássam Európát s ha rajtam áll, talán életem végéig ott maradok Afrikában. Ingadoztam is egy ideig s erősen hiszem, hogy ha ugyanazon az úton kell visszatérnem, soha rá nem szánom magam a hazajövetelre. De a Kaszai mentén ép akkortájtban megnyílt útvonal ujsága és szépsége csábított.

A Lomani-vidéken uralkodó megváltozott viszonyokra jellemző az az eset, ami egy faluban esett meg velünk. Megérkezésünkkor a bennszülöttek roppant elenségesen viselkedtek. Éjjel azután nagy dobszóra riadtunk fel és reggelre kelve a falubeliek magatartása gyökeresen megváltozott. Megjelent a főnök, gazdag ajándékokkal és kérve kért, maradjunk a falujában még néhány napig. Hamarosan megértettem a változás okát. A falut háború fenyegette és a feketék tudták, hogy *amíg európai vendég van a faluban*, nincs okuk félni a támadástól. A fehér ember — fehér ember, akár

vannak vele fegyveresek, akár nincsenek. Az állam tekintélye olyan jól meg van már alapozva, hogy a fehér ember pusztja jelenléte lehetetlenné tett minden ellenségeskedést. Megkérdeztem a főnököt, számíthat-e szövetséges falvak segítségére, ha tovább maradunk. Bevallotta, hogy nem. És arra sincs reménye, hogy ottlétünk végleg elodázná az ellenséges főnök támadását. Látnivaló volt, hogy ottmaradásom céltalan, sorsára hagytam a falut. Ma már másképp cselekedném — megkísérelném a békéltető tárgyalásokat. Ujdonsült utazó voltam akkoriban!

Mielőtt megérkeztem *Lűszambo*-ba, ahonnan gőzösen szándékoztam lehajózni *Stanley Pool*-ba, találkoztam *Zappo Zap*-pal, a leghirhedtebb szerencselovaggal, akit csak fölszínre vetett a sötét világrész.

Kongó Lutete volt az első főnökök egyike, akik a Keleti Kongó vidéken elismerték az arabok fenhatóságát, s az arabok szövetségeseként hatalmas királyságnak vetették meg alapját. Ez a királyság több tartományra oszlott, külön-külön főnökök alatt. Az egyik ilyen főnöknek, *Pania Mutumbu*-nak volt a jobbkeze *Zappo Zap*, a legvérszomjasabb rabszolgakereskedő. Amíg az arabok voltak felül, *Zappo Zap* minden kegyetlenségre kapható vak eszközük volt nekik. Mihelyt azonban megszimatolta a dolgok fordulását, cserben hagyta őket és az európai uralom hívévé szegődött. Értett hozzá, hogy mindig a győzők mellé álljon. Sikerült is mind a mai napig felszínen tartani magát. Óriási vagyont harácsolt össze. Háreme a legnagyobb az egész Kongó-vidéken, óriási kísérettel utazik. Előbbutóbb utóléri megérdemelt sorsa.

Lűszambo-ban hajóra szálltam s azon tettem meg az utat *Stanley Pool*-ig. Onnan vasúton mentem tovább a Kongó torkolatáig és belga hajón tértem vissza Európába. Hamarosan azonban belefáradtam a civilizációba. Visszakíváncsoztam feketéim közé. Akkor indultam el második afrikai utamra, amelyről a következő fejezetekben számolok be.

MÁSODIK UTAZÁS: A BELGA-KONGÓ SZIVÉBEN

A Kongótól Kongó-ig

Utazás a Kongó államban. — Kényelmetlen szállás. — Vérengző szúnyogok. — A Felső-Kongó kulcsa. — Régi barátok. — Kárhozatos szokás. — Cserekereskedés. — Egy trónjafosztott uralkodó. — A Marie kapitánya.

Southampton-ban 1905 február 11-én szálltam hajóra, hogy másodízben tegyem meg az utat a Kongó torkolatához. A hajóút leírásával — amely már túlon túl ismeretes — nem fárasztom az olvasót; a vasúti utazáson is — *Matadi*-ből *Léopoldville*-be — néhány szóval siklom keresztül. A mintegy négyszáz kilométeres utat két nap alatt járja meg a vonat. Sok tekintetben mondhatnám ez a vasúti út volt a legkéservesebb része több esztendő bolyongásomnak. A sínek nyomtávolsága mindössze egy lépés (75 centiméter) és a kezdetleges köcsik úgy összerázzák az utast, akár csak valami orvosságos üveget.

Az éjszakát *Tumbá*-ban töltöttük. Boldog voltam, hogy sikerült szállásra találnom egy úgynevezett szállodában. A tumbai hotelek nagyobbrészt régi faládákból voltak összeróva akkoriban; a legdíszesebb szoba — három méter hosszú és ugyanilyen széles — fényűző berendezése a következő tárgyakból tellett: egy vasmosdó, egy kecskeláb (ágynak), egy szúnyogháló és egy sóshalszagú üres láda (éjjeli asztalkának).

Különféle jelek arra vallottak, hogy „jól ment“ a hotel, sok utazó fordult meg benne: a leégett gyertyavégek nagy száma a halasláda tetején s a szúnyoghálón szétmázolt szúnyogok tetemei mind erről tanuskodtak. A vérnyomok pedig ékes bizonyosságot szolgáltatnak róla, hogy a szúnyogok nem adták el olcsón életüket.

A szúnyog Afrika legveszedelmesebb fenevada. Az oroszán ellen még csak védekezhet az ember, a kígyó menekül az ember elől, a krokodil gyámoltalan a szárazon, de a szúnyog gyilkos vérszomja elől nincsen menekülés.

De legyünk igazságosak: nem a szúnyog az egyetlen háziállat a szobában. Ujjnyi hosszúságú svábogarak ütődnek a képembe, óriási pókok bujnak elő rejtekeikből és hatalmas bolhák egész serege leselkedik a padló réseiben, alkalomra várván, hogy bevergék magukat lábam ujjának a körme alá.

A szúnyoghálón éktelenkedő tetemek számát jócskán megszorítván a magam áldozataival, álmatlan éjszaka után hívom a szobalányt, hozzon mosdóvizet. Egy álmos néger leány dugja be a fejét, letesz elem egy kis kanna vizet és tört franciasággal figyelmembe ajánlja a *matabicsé*-t, borraivalót.

Visszatértemkor, évekkel később, minden gyökerelesen megváltozott Tumbában. Maga a város *Thysville*-lé lépett elő — a vasút tervező mérnökéről kapta ezt a nevet — és tisztes szállást lehetett benne kapni mérsekelt áron.

Vasúti utunk második napja kellemesebb volt. Elhagytuk a hegyvidéket és vele a rázós kanyargókat. Délután vonatunk megérkezett *Kinsaszá*-ba Léopoldville mellett és négy órába sem telt, amíg poggyászatot a vasúti állomásról elszállították a háromszáz lépésre fekvő szállóba.

Jóleső érzéssel pillantottam meg a kikötőben útra készen álló folyami hajót. Régi ismerős voltam Kinsaszában. Jártam benne első utamon, 1900-ban. Akkoriban ilyenformán éltünk a városban:

Reggel ötkor reggeli, — két bennszülött legény segédletével, akik a szúnyogokat hessegették el. Reggeli közben szárított baobab-gyümölcsöt égettünk köröskörül, hogy annak kellemetlen maró füstje segítsen távoltartani a szúnyogokat. De biz azok nem-igen kíméltek. Reggeli után dolgom után láttam, — testőrségem fáradhatatlanul, de hiába lengette az ágakat körülöttem. A délután változást hozott, de csak a legényekben. Az első kettő kimerülve visszavonult. Estére aztán olyan sűrű felhőben támadtak rám kínozóim, hogy megfutamítottak és a szúnyogháló alatt kerestem menedéket.

Ezeken a kis bestiákon felül kígyó is bővében van Kinsaszában. Nem lehet tőlük háziállatot tartani. Lefényképeztem egy esetet, amint egy egészben lenyelt disznót fejtenek ki a négerek az elejtett óriáskígyó gyomrából. Az ilyen zsákmányt a bennszülöttek éppen olyan jóízűen elfogyasztják, akárcsak a kígyó.

1900 óta észrevehetően megjavultak Kinsasza egészségi viszonyai, mindamellet boldog voltam, amikor megtudtam, hogy legfeljebb negyvennyolc óra múlva indul a hajó fölfelé a Kongón. Ellátogattam ezalatt *Léopoldville*-be és fölkerestem régi barátaimat. Itt is óriási a haladás. Több mint kétszáz európai él már a telepen; főfoglalkozásuk a hajóépítés. *Léopoldville* a Felső-Kongó kulcsa; nem is kétséges, hogy gyorsan fel fog virágozni.

A *Fumu-Tangu* ötven tonnás hátsókerekes gőzös; a Kaszai-társaság hajója. Hetenként egyszer szabályszerű járatokat tart fenn a társaság *Kinsasza* és *Dima* között. *Dimában* van a hajótársaság székhelye. Az utazás a hatalmas folyón nem érdektelen, de *Sir H. H. Johnston* pompás leírásai után nem vállalkozom az elbeszélésére.

Egyik útitársunk Kinsaszában fogadott egy sierraleonei szakácsot, aki saját bevallása szerint a kormányzó mellett szakácskodott. Rábíztuk legbecsesebb nyalánkságainkat: az utolsó marhahúst, (amely eledel-

nek színét se láttuk ettől fogva éveken keresztül), burgonyát és aprószőlőt. Amikor délfelé felbukkant az ebéd, csurgott a nyálunk, — de uramfia! a mi híres szakácsunk hat órai szakadatlan főzés után olyan kotyvalékot talált elénk *Irish stew* gyanánt, hogy jobbnak láttuk kenyeret és sajtot ebédelni.

A *Fumu-Tangu* néger legénysége között találkoztam néhány régi barátommal. Megismertek, üdvözöltek, szépeket mondtak és — ajándékot kértek. Kívánságukat teljesítettem és egyszeriben olyan népszerű lettem, hogy este, amikor légy esett a levesembe, három fekete kéz merült bele a tálba, hogy kiszabadítsa a hivatlan betolakodót. Mindent egybevéve pompás utunk volt.

Dimába érkeve átszálltunk a tizenkét tonnás kis *Marie* fedélzetére. Ez a hátsókerekes kis gőzös volt már most, két éven át, az egyetlen összekötő kapocs köztem és a nagyvilág között.

Két óra hosszat hajózáztunk lefelé a *Kaszai* folyón a *Kvango* torkolatáig. A *Kvango* torkolatától 15—20 kilométerre belejutottunk a *Kvilu* folyóba.

A *Kvilu* két partja merő síkság; a hajózást veszedelmessé teszik az örökös homokzátonyok. A *Kvilu* és *Kvango* összefolyásánál könnyen fölismerhető a két folyó: a *Kvilu* vize tiszta, átlátszó, a *Kvango* sárga és zavaros.

A *Kvilu* folyón kezdtem magamat otthon érezni. Nem mintha jártam volna valaha ezen a helyen, de mert a hajó a *Kvilu* gőzöse, a kapitány a *Kvilu* kapitánya, aki minden bennszülöttet ismer a *Kvilu* mentén, s akit jól ismer minden bennszülött. Amerre csak jártunk, mindenütt meleg barátsággal fogadtak.

Elhaladva az *Inzia* torkolata előtt, a *Kvilu* jobb partja emelkedni kezd. *Csimbana*-nál — a *Kvilu* vidékének egykor legfontosabb kereskedelmi gócpontjánál — már tíz méter magas a partfal.

Akkoriban, amikor a környék egész forgalma erre felé terelődött, *Csimbana* lakosainak a száma — ba-

huana szabadosok és bajanzi rabszolgák — meghaladta az ötszázat és az ötszázból legalább kétszáz ott leselkedett a parton, hogy áruit elcserélje a hajó rakományaiért. Áruik között nevezetes szerepe volt a kender-kötegeknek. A *Marie* matrózai között nagy becsben állott ez a csereáru: a kenderszívás — dohány helyett — szél-tében elterjedt szokás közöttük. Mondanom sem kell, hogy ez a szokás mennyire kárhozatos. Egészségük érdekében közbeléptem, megvásároltam az egész kenderkészletet és a tűzbe vettem. Persze számon kérték tőlem a dolgot; én erre próbáltam megértetni velük, milyen egészségtelen a kender szívása. Nem hittek nekem. Erősködtek, hogy a kender táplálék, erő és boldogság, — egyedüli örömük s nélküle élni sem érdemes. Örömmel mondhatom, hogy a Kvilu-menti nép ezideig nem esett bele ebbe a kárhozatos szokásba; félek azonban, hogy előbb-utóbb elterjed közöttük.

A parton ácsorgó népség között volt Csimbana főnöke is, bizonyos *Luano*. Később tudtam meg, hogy Luanonak nem volt nagy tekintélye; helyette az anyja, egy ötven tavaszt látott erélyes asszonyság uralkodott.

Csimbaná-ban körülbelül egy órát vesztegeltünk. Fát raktunk be ezalatt. Füttyentett a hajó és lassan távolodtunk a kikötő-parttól. Ez a döntő pillanat az üzletkötésekben. Az árucikkek romlandók, áruk ilyenkor rohamosan esik, sokszor felére. A csereüzleteket egykettőre megkötik ilyenkor; kezd özönlenni a sok portéka: szárnyas, banána, liszt, édesburgonya, kecske, papagály és minden képzelhető árucikk csak úgy röpköd a levegőben a partról a már mozgó hajóra. A hajóra dobált dolgokért cserébe megindul az áradat a hajóról a partra: sót (palackokban), európai ruhafélét, sárgarézrudakat hajigál kifelé a hajó személyzete.

Egyik fél sem csapja be a másikat. A csaló megbélyegzett ember maradna egész életére.

A fölfelé tartó hajó legénysége olykor hitelbe adja a portékát a bennszülötteknek. Nagy ritkán esik meg, hogy visszatérőben nem kapja meg érte a kialakodott

hazai terméket; a hitelezőt nem nagyon búsítja az eset, mert így is óriási hasznot vág zsebre.

Hogy milyen jelentékeny arányokat ölt ez a kicsiben való cserekereskedés, jellemzésül elég elbeszélni egy esetet, amely az *Inzia* folyón (a Kvangó mellékfolyóján) esett meg. Az *Est du Kwango* ott horgonyzott a part mellett. A kapitány munkája végeztével elszunyókált; a legénység ezalatt buzgón nekilátott a bevásárlásnak, a liszt egyre nagyobb halmokba dagadt a hajó fedélzetén, a hajó egyre mélyebben merült, addig-addig, hogy egyszer csak mindenestül alámerült.

A folyón felfelé, fával és cserjével benőtt szigetek mellett hajóztunk el. A jobbspárt, amely idáig magasabb volt, egyre jobban ellaposodik, a balpart magasabbra nő. Amikor elérjük *Luano*-t, a jobbspárt már egyszinten van a víz felszínével, a balpart meg jó tizenkét méterre emelkedik a víz szintje fölé. Itt-ott vízilovak bukkantak föl; láthatólag megszokták már a gőzhajót. A homokos parton elnyúló krokodilok is csak az utolsó pillanatban siklottak bele a vízbe, mint akik túlbuzgóságnak tartják, hogy kitérjenek az ilyen ártalmatlan látogató elől. Egy lefelé úszó elefánt, amelynek csak *S* alakú orrmánya látszott ki a vízből, kőhajításnyira megvárta a hajót és csak akkor tűnt el a parti cserjék között.

Valahol Kongó és Luano között elhajóztunk egy füves tisztás előtt. A kapitány előre megjósolta, hogy a tisztás közepén ott fog állani egy bölény. Úgy is volt.

A bölényt mindig ott találják, ahányszor csak elhalad arra a hajó, akár fölfelé, akár lefelé. A bennszülöttek természetfölötti lényt látnak benne, — azt hiszik, sohse mozdul el a helyéből. Bármily sajtáságos is, két évvel később, amikor lefelé hajóztam, megint csak ott láttam a bölényt, de persze nem volnék hajlandó megerősíteni, hogy esztendők óta folyton egy helyben áll. Magányos vén bika volt bizonyára. Fiatalabb versenytársa verhette ki a csordából, amely fölött egykor uralkodott.

A *Marie* kapitányának volt egy furcsa sajátsága: hirtelen „süketségi rohamot“ kapott, valahányszor olyan kérdést intéztek hozzá, amelyre nem volt kedve válaszolni. Ezzel a tulajdonságával tanította meg egyszer egy belga utasát hollandusul. Az utas, mint a legtöbb belga, tudott flamandul, — ez a nyelv lényegében azonos a hollanddal — de mint a vallonok rendszeren, világért se beszélt volna másképp, mint franciául. Így esett, hogy az egész hosszú úton, Európából (mert együtt utaztak), egyetlen szót sem váltott a két ember egymással, jóllehet ugyanannak a társaságnak voltak az alkalmazottai. A kapitány ugyanis nem tudott franciául, bár értett egy kicsit. Amikor Dániába érkeztek, a kapitány útitársa azt az utasítást kapta, utazzék föl a Kvilu folyón. Így hát megint útitársak lettek. A kapitány elhatározta, hogy bosszút áll a vallon útitárs udvariatlanságáért. Olyan pokoli korán kelt és ült hozzá a reggelijéhez, hogy mire egyetlen útitársa kibujt az ágyából és franciául reggelit kért, már nyoma sem volt az asztalon enni valónak. A francia fölszólításra hollandusul így válaszolt:

— Nagyon sajnálom, de igazán nem értem, mit mond.

Az útitárs erre lassan, szótagolva megismétli, hogy enni szeretne. A kapitány még mindig nem érti. Amaz kétségbeesetten magyarázza franciául:

— Manger, manger, manger.

Semmi hatás. Kézze-lábbal mutogat — mind hiába.

Telnek az órák. Végre is kifakad az utas flamand nyelven:

— Az isten áldja meg, adjon már enni valamit, hisz éhenhalok.

A kapitány diadalmas mosollyal válaszolja:

— A legnagyobb örömmel. Igazán hálás lehet nekem, hogy megtanítottam hollandusul.

A Kvilu folyón való hajózásunk negyedik napjának délutánján megérkeztünk *Kongó*-ba. Partraszálltam.

Bennszülött szokások a Kvilu mentén

Szakácsot fogadok. — Emberevés. — A nem kívánatos orvos. — Koponya-gyűjtemény. — Béketárgyalások. — Istenítélet. — Az előkelő idegen.

Kongó-ban, a Kvilu-menti telepen, egyetlen fehér ember élt akkoriban. A bennszülöttek *bajanzi*-k és *bahuaná*-k, de nem tisztavérűek, s így tanulmányozásuk embertani szempontból nem hálás feladat.

Első gondom volt természetesen, hogy megfelelő kísérőre tegyek szert. Teljes lehetetlenség bemerészkedni az ország belsejébe, ismeretlen népek közé, ha nem bízhatunk meg tökéletesen a magunk embereiben. Így történt, hogy minden konzervatív hajlamom mellett is hús „fiút“*) elbocsátottam az első két hónapban, amíg a nekem való megbízható legényre ráakadtam. Ehez a következőképpen jutottam:

Egy európaítól hallottam, hogy elbocsátja a szakácsát, mert hiú és cicomás és soha sincs készen idejére az ebéddel. Erre én azt gondoltam, hogy az olyan néger, akinek gondja van a csinos megjelenésre, miközben a konyha körül foglalatoskodik, kincset ér, mert hiszen ismeretes, hogy az európaiak telepein a legpiszkosabb és leggusztustalanabb alak éppen a szakács szokott lenni. Megfogadtam.

A feketék megkövetelik asszonyaiktól, hogy kanalat és egyéb evőeszközt használjanak, ha uruk és parancsolójuknak főznek. Persze ha *csak* európairól van szó, ez a szép szokás nem kötelező. A magam szemével láttam egy különösképpen mocskos négert, amint húsgom-

*) Fiúnak, legénynek nevezik az európai ember bennszülött szolgáját, bármilyen korú is máskülönben.

bócot gyúrt a gazdájának. Belenyúlt a vagdalt húsba, mellére csapta és ott gyúrta meg.

Az én bennszülött szakácsom, *Bokale*, hűségesen és teljes megelégedésemre szolgált, mindaddig, amíg — mint alább szó lesz róla — föl nem vitte az isten a dolgát és egy falu főnöke nem lett belőle. Amikor megfogadtam, elláttam bizonyos jó tanácsokkal és gyakorlati útbaigazítással és megmondtam neki, hogy az első hónapban nem bánom, ha félig nyersen, vagy agyonégetve szolgálja is fel az eledelt, de a próbaidő elteltével megszűnik a barátság, ha kifogástalan ételeket nem készít.

A megfelelő táplálkozás fontosságát a trópusi éghajlat alatt az újdonsült utazók gyakran alábecsülik. Ismeretes, hogy a forró égöv nem kedvez az étváagnak. Már pedig, ha az étvágy anélkül is gyöngye, végzetes baj, ha az étel is étvágyrontó. Ezért satnyul el és válik gyakran vérszegénnyé az utazó. A vérszegénység még csak fokozza az étvágytalanságot s az európai egészsége egyre hanyatlik; végre is választania kell: vagy visszatér Európába, vagy otthagyja a fogát az idegen világban. Annál is döntőbb fontosságú a jó konyha, mert kevés az élelmiszer és ha elpocsékolja az ember, avagy elfogy, nehezen pótolható.

Kongó-ban ismeretlen ez a veszély. Akármennyi csirkét vásárolhat az ember harminc centimejával; kecskét, disznót gyakran már meg sem vesz a vevő, ha harmadfél frankra tartják darabonkint. A bennszülött lakosság nem győzi elfogyasztani a termelvényeket: a *kassava*, édesburgonya, kenyérgyökér, banána, bab, pizang, kukorica és sok más termékből óriási a kivitel.

Mivel magyarazzuk meg ezek után, hogy éppen ezen a vidéken a legelterjedtebb az emberevés. A *Kongó* vidékén helyenkint megeszi a győző a háborúban elejtett ellenséget — de *Kongó*-ban, a *Kvilu*-menti telepen, a rabszolgákat is sokszor eladják és megeszik. *Mapanda*, *Kongó* főnöke, küldött egyszer nekem egy úgynevezett antiloplábat. Rögtön ráismertem, hogy embercomb.

Európában van egy antropológus barátom — vegetariánus — akinek leghőbb vágya, hogy részt vegyen egyszer egy emberevő lakomán. Minthogy ez a barátom nem volt velem és az ingyenc falatot nem juttathattam haza neki, visszaküldtem az adományozónak és megmagyaráztam neki, hogy az ilyes cselekedet nagyon is illetlen. Ő nem fogadta el érvelésemet — ellenkezőleg: antropológus barátom álláspontjára helyezkedett és jóízűen bekebelezte az embercombót, akárcsak kecskehús lett volna.

Az európai, akinek se joga, se hatalma nincs, hogy beleavatkozzék, kényelmetlen helyzetbe kerül, ha kénytelen végignézni effélét; már maga az, hogy tud róla, hogy ilyesmik előfordulnak a közvetlen környezetében: feszélyező érzés. De hallom, hogy a kormány készül most örállomásokat helyezni el, hogy gyökerében elfojtsa az emberevés szokását.

Mapanda nagyon öreg ember. Amikor találkoztam vele, járnai sem tudott. Orvosságos ládából adtam neki árnikát, hogy dörzsölje be vele a lábát. Három-négy napra rá a maga lábán jött el hozzám és köszönetet mondott a hatásos orvosságért. Hallottam később, hogy jótékony cselekedetem súlyos elégedetlenséget keltett *Mapanda* környezetében. Azt tartották róla: anélkül is elég nehezen hal meg *Mapanda*; s ha ez az idegen ember orvosságokkal tömi, bizonyosan örökké él majd. Nem voltak iránta semmi különös ellenséges indulattal; azt kell hinnem, sajnálták szegénytől a pálmabort, amit elfogyasztott. A magam szemével láttam egyízben, hogy az öreg korsószámra nyeli a pálmabort és meg se kottyán neki. Enni keveset evett. Nem tudom, hány esztendősen lehetett, de már szépunokái is voltak.

Mapandának koponya-gyűjteménye van a háza közelében. Nemcsak a faluban megevett ellenségek és rab-szolgák koponyája van itt rakásba gyűjtve; a környékbeli falvak is tartoznak elküldeni hűbéradóképpen, fennhatóságának elismeréséül azoknak az ellenségek-

nek köponyáit, akiket háborúságaikban elejtenek. Antropológiai célból kíváncsotam látni ezt az érdekes múzeumot.

Kongóba való megérkezésem után úgy egy hónapra döntőbírónak kértek föl két szomszédos falu között fölmerült vitás kérdésben. Az egyik falunak a főnöke *Fumaszita* volt, a másiké *Csilumu*.

Fumaszita faluja bajanzi lakosságú volt és háborút folytatott egy bambala faluval, amelynek a főnökét *Fueté*-nek hívták. Mind a két község békében élt *Csilumu* népével, jöllehet ezek bahuanák voltak. Egy *Fuete* falujabeli bambala megölt egy bahuanát, tévedésből, abban a hitben, hogy *Fumaszita* falujából való bajanzit ölt meg. Általános alapelv az afrikai törvényben, hogy ilyesfajta esetekben kárpótlást kell fizetni. *Fuete* faluja azonban sokkal erősebb volt, hogysen ilyesféle igényt lehetett volna a lakói ellen támasztani a siker kilátásával. Való igaz, hogy ha akartam, se tudtam volna belőlük kárpótlást kicsikarni. *Csilumu* tehát *Fumaszita* népéhez fordult, és attól követelt kártérítést, rámutatván, hogy a falujabeli ember tisztára annak az áldozata, hogy *Fuete* és *Fumaszita* egymással háborúságban van. Az ellenvetésre, hogy miért nem fordul *Fueté*-hez a követelésével, makacsul azzal érvelt, hogy *Fuete* faluja nagyon félreeső, négyóra járásra van és különben is olyan erős ellenféltől nem csikarhatná ki a kártérítést anélkül, hogy vele „vitába“ (*milonga*) ne bocsátkozzék.

Fumaszita természetesen azt válaszolta, hogy az ő faluja teljességgel ártatlan a dologban, és hogy *Csilumu* embere a hibás benne, miért merészkedett könnyelműen *Fumaszita* falujának a közelébe, amikor tudta, hogy az háborút visel *Fueté*-vel.

A tárgyalás elhúzódott vagy négy órahosszat és végezetül úgy döntöttem el a vitát, hogy kártérítés nem fizetendő.

Az érdekelt falvak főnökei nagyon hálásak voltak a diplomáciai segítségért és mindegyiktől egy-egy

kecskét kaptam fizetségül. De ugyanakkor, mi tagadás, általános elégedetlenség támadt ítéletem nyomában; védekezésül akarva-nemakarva kénytelen voltam hangoztatni, hogy nagyon is kis ideje tértem vissza Európából, nem zökkenhettem még bele eléggé az afrikai ésjárásba.

A háborúságban érdekelt bahuanák és bajanzik az igazságszolgáltatás terén és egyéb szokások dolgában nagyobbára a bambalákat követik. Az, hogy vitás ügyükben európaít szólítsanak fel perdöntőnek: ezt a szokást nem a bambaláktól vették át. Ez jellemzően bahuana jogszokás. Mielőtt azonban hozzám fordultak volna, Csilumu átüzent Fuede bambala falujába és követelt tőle *kama-kumi*-t, más szóval *mavuká*-t, de bizony eredménytelenül. Ez a követelés — ez bambala szokás. Ha a követelést teljesítik, megindul a vita (*milonga*) a környékbeli érdekelt falvak részvételével és a döntést közfelkiáltással mondják ki. Ebben az esetben nem így történt és így keveredtem én bele a dologba.

A nézeteltéréseket, ügyes-bajos dolgokat, akár más-más falubeliek között merülnek föl, akár két bambala, akár pedig egy bambala és egy más törzsbeli között, *milongá*-val intézik el. Ha *A.* ellopja *B.*-nek a kecskéjét, több mint valószínű, hogy azon nyomban eldicsekszik vele bizalmas barátainak, lelkükre kötvén, hogy el ne járjon a szájuk. A hír villámszárnnyakon jut el *B.* fülébe és ez persze ráüzen a tolvajra, küldjön neki *kama-kumi*-t (betűszerint: *száz vagy tíz*), vagyis néhány *dzsimbu* ára sőt vagy egyéb apróságot. (*Dzsimbu*-nak hívják azt az aprópénzt helyettesítő kis kagylót, amelynek százát akkoriban harminc centime-ért vesztegették.) A *kama-kumi* megadása egyértelmű a bűnösség beismerésével és a tettért való felelősség vállalásával. Ha a tettes megtagadja a *kama-kumi*-t, a károsult faluja szövetségeseire támaszkodva hadat üzenhet a tettes falujának, amely mögött persze szintén helyt állanak a szövetségeseik. Hadüzenetig azonban ritkán fajul a dolog, ha csak olyankor nem, — mint a Fuede esete is mutatja

— amikor a sértő faluját barátságos falvak környékezik és a károsult olyan messze vidékről való, hogy előreláthatólag úgysem kerül a sor háborúra.

Ha *A.* megadja a *kama-kumi-t*, *B.* nyilat küld *A.* falu főnökének, a nyilon annyi rovással, ahány napra rá kívánja a milonga (tárgyalás) megtartását. Amikor elkövetkezik a kijelölt nap, a két érdekelt falu férfilakossága, de a környékbeli falvaké is, (még ha nem is szövetségesek), összegyülekeznek a *milongá-ra*. *B.*, vagy *B.-nek* a szószólója nyitja meg a vitát. *A.* válaszol. Elismeri, hogy ellopta a kecskét, de azzal torkolja le ellenfelét, hogy *B.* nagyapja ötven évvel ezelőtt elcsábította az ő nagyapjának a feleségét. *B.* ezt beismeri és azzal érvel tovább, hogy *A.* nagyapja ellopott egy csirkét az ő apjától, mire *A.* azt vágja ki, hogy *B.* nagyapja sógorának a rabszolgája ellopott egyszer egy disznót az ő nagybátyjától. Így halmozódik, hullámszik és dagad egyre kövérebbre az eset; mind a két fél fölvonultatja a legékesszólóbb ügyvédek egész seregét, míg csak a vád is, védelem is, ki nem merül. A győzelem azé, amelyiknek sikerül utoljára még egy mázsás vádat hozzávágni a másiknak a fejéhez. A gyülekezet dönti el azután, hogy elég nyilvánvaló-e a „tényálladék“. Ha jól „odamondott“ neki, helyeslő moraj kél a gyülekezetben: „*pimbo!*“ (jó), vagy pedig „*pimbo nzanza!*“ (nagyon jó) — hangzik fel köröskörül. Ha nem hisznek a vádaskodónak, túlkiabálják: *kubela!* (nincs igazad).

Az érvelések befejeztével, ha a vád képviselője marad felül, következik a kártérítés megállapítása. A legtöbb sérelemre általánosan elismert szokás szabályozza a fizetség nagyságát; ha nem ilyen az eset, a vesztes fél rendesen följánl egy kecskét. A másik, úgy lehet, nem adja alább húsz kecskénél. Napokig tart a huzavona, míg végre megegyeznek. Ha nem jutnak dülőre, bár ez ritka eset: kitör a háborúság.

Ha kecskelopásról van szó, a kecske húsát szétosztják a szövetséges falvak között. Ha azután hadakozásra kerül a sor, a szövetségesek, mint akik részt

kaptak a lopott jószágból, támogatni kötelesek a tolvaj faluját. A hús, igaz, nagy becsben áll ezen a vidéken; a kecske húsának szétosztása mindazáltal nem jelenti a szövetségeselek támogatásának a megvásárlását, jóllehet — mi tagadás — ezek ugyancsak rossz néven vennék, ha megfosztatnának a részüktől és bizonyos, hogy enélkül a részesedés nélkül nem lennének hajlandók a tolvajnak fegyveres segítséget nyújtani.

A bambalák országában egy-egy jelentékenyebb főnök sokszor egész sereg faluval lép véd- és dac-szövetségre. Ha gyilkosság történik valamelyik faluban, a vele szövetkezett falvak mindegyike követeli a maga *kama-kumi*-ját és egyenkint megtartják a maguk *milonga*-ját, vagyis törvényt ülnek az eset felett. Halálesetért minden falu igényt támaszthat kárpótlásra s ha a gyilkos nem tudja lefizetni a teljes váltságdíjat, a felelősség áthárul a főnökre, vagy, ami ugyanazt jelenti: a falura. A gyilkos rendszeren sokkal nyomorultabb, hogysen fizetni tudjon, de ritka eset, hogy a faluján be ne lehessen hajtani a követelést. Ha a váltságdíj nem elegendő, kezesként kiszolgáltatják a sértettnek nemcsak a tettest, hanem ennek testvéreit, unokatestvéreit és egyéb atyafiságát. A kezesek mindaddig fogságban maradnak, amíg a tartozás ki nincs egyenlítve. A kezesek valóságos rabszolgákká válnak, azzal a különbséggel, hogy a hitelező nem adhatja el őket, mint más rabszolgákat. Nem is annyira azért a haszonért tartja őket fogságban a hitelező, hogy rabszolgákként dolgoztassa őket, mint inkább tekintélyének emelése kedvéért. A kezesek lehető gyors kiváltása, mihelyt erre mód kínálkozik: becsületbeli kötelesség; minden falubelinek kutyakötelessége a kezesek kiváltásában segítségre sietni. Természetes, hogy rabszolgák is adhatók fizetségül, avagy váltságdíjúl. Ez esetben a rabszolgák egyszerű portékákként cserélnek gazdát, rendes kereskedelmi értékük szerint. Egy-egy rabszolgát többnyire elfogadnak cserébe egy-egy kezesért.

Békebírói szereplésem után csakhamar tudtomra

adta a *Marie* kapitánya, hogy egy roppantul előkelő személyiség készül megtisztelni látogatásával. A nagy férfiú a legközelebbi hajóval volt érkezendő. Teljes huszonnégy órai időm jutott a méltó fogadtatás előkészítésére. Legelsőbb is fogtam puskámat és lőttem két madarat. Azután nekiálltam és sajátkezűleg sütöttem valami süteményfélét, tudván, mennyire méltányolja az efféle ízes falatokat az európai, akinek jóideje nem volt része ilyesmiben. A gőzös pontosan megérkezett. Két fehér úriembert pillantottam meg a fedélzeten. Egyik, akárcsak Tweedledum és Tweedledee, állig föl volt fegyverkezve. Legalább négy zsebe és a derékszíja telistele rakva municióval, vállán puska, oldalán forgópisztoly és még egyéb rejtett gyilkolószerszámok.

Fölmentem a hajóra és meghívtam, legyen szerencsém ebédre. Egymásután két zsebóráján is kitanulmányozta az időt, nagykegyesen kinyilatkoztatta, hogy a meghívást elfogadja. Mire elértünk a házikóhoz, a sütemény meg a többi inyenc falat készen várt reánk.

Még hozzá se fogtunk a lakomához, megjelenik egy bennszülött és kér, nyugtassam meg az idegeneket, hogy sem ő, sem a többi falubeliek igazán semmi rosszat nem forralnak ellenük, bátran megválhatnak irgalmatlan fegyvereiktől. Szerencsére látogatóim nem értették, miről van szó.

Vendégeimnek pompásan ízlett minden, annál is inkább, mert saját elbeszélésük szerint olyan földről jöttek, ahol kígyó- és majompecsenye volt egyedüli táplálékuk. A valóság az, hogy *Micsakilá*-ból jöttek, ahol rendes halandók annyi kecskét, szárnyast és disznóhúst ehetnek, amennyi csak beléjük fér.

Megkérdezték, mennyi ideje vagyok Afrikában, mire én azt válaszoltam, hogy úgy egy hónapja. A harcias férfiú szíves volt erre egynémely jótanáccsal ellátni, hogy és mint őrizhetem meg legjobban az egészségemet, mert hogy ő már teljes négy hónapja, hogy elhagyta Európát. Hálával és köteles tisztelettel fogadtam tanácsait. Az idegen szóáradatát a kapitány szakí-

totta félbe, kiköttyanfván, hōgy hiszen én több *esztendeje* bolyongok a Kongó vidékén, mint amennyi *hónapja* pártfogóm megérkezett és így nem lehetetlen, hogy nekem is megvannak a magam tapasztalatai a szóbanforgó kérdésekről.

Évekkel utóbb kezembe került egy könyv, ugyanennek az utazónak a tollából. Leírta benne, hogyan gyújtott fel egyszer egy falut, miképpen próbált ki egy új puskát a négereken és hogyan korbácsolt meg egy asszonyt, aki nem tetszett a szolgájának. Később tudtam meg, hogy az én idegenem „tudományos kutatások” címén átkerült angol gyarmati területre és erőszakosan elhurcolta a bennszülöttek legszentebb ereklyéit. Talán jó is, hogy találkozásunk idején nem ismertem még föl igazi jellemét — mind a kettőnknek sok kellemetlenségünk lehetett volna belőle.

Igazán sajnálatos csak az, hogy az ilyesféle kalandorok alássák a fehér ember hitelét és hazájuknak is, a tudománynak is mondhatatlan sokat ártnak.

A bambalák országában

A bambalák. — Viselet és díszítmények. — **Bambalakonyha.** — **Kannibalizmus.** — **Pálmabor.** — **Dohányzás.** — **Az asszonyokról.** — **Házépítés.**

Néhány napra rá elindultam *Kolokoto* felé, Kongótól jó öt óra járásra, a *Kvilutól* nyugatra. Kongótól egy óra járásra belejutottam a bambalák országába. A néprevonásaiban szembetűnő változás.

A *Kvilu* partjain és beljebb mintegy harminc kilométernyire — az *u. n. Kamba*-vidéken — sűrű a népesség; itt akár ezrével kaphatna az ember teherhordókat. A *Kolokoto*-tól délnyugatra elterülő *Mokundzsi*-vidék ritkább népességű. *Kolokoto*-tól északra elsőb is egy *baszongo*-telepet érünk, aztán *bajanzi*-k lakta terület következik, ugyancsak ritka lakosságú. A bambalák

beszélték, hogy a Kamba-vidéket ők régideje (talán hatvan-hetven éve) vásárolták a banyanzi-któl.

A bambalák az utolsó században vándoroltak be a Kvangö déli szakasza mellől; a baluák szorították ki őket, azok meg a kiokó-k elöl menekültek.

A bambalák arcszíne erősen sötétbarna, hajuk tökéletesen fekete, szemük zöldesfekete, szembogaruk sárga. Arcvonásuk sokkal finomultabb a közönséges négereknél; a duzzadt ajak, lapos orr kivételes. Az északi bambala erős, szálás növésű; délebbre az élelmiszerek fogyasztásával arányosan gyengül a termet és az arcszín is egyre világosabb. Kezüik, lábuk kicsi. Tenyerük és talpuk sárga, mint a színes népeké általában. Lábukkal ügyesen szednek fel mégoly apró tárgyakat.

Északon a nők nem-igen csinos vonásúak; délebbre azonban, ahol a férfiak nőiesebb jellegűek, a gyöngébb nembem nem ritka az igazi szépség.

A férfiak és a nők viselete teljesen egyenlő: palmalevélből szőtt kendőt csavarintanak a derekuk körül. A kendő szélessége két arasz. Néha vörös agyaggal színesített fodorral tarkítják viseletüket, az asszonyok pedig, mint sok más bantu törzs asszonyai üveggyöngyfűzért aggatnak magukra ruhájuk alatt. A férfiak olykor prémes bőrkötényt is kötnek maguk elé. Ruháikat maguk-fabrikálta vastúvel és pálmarest-fonállal varrják.

Fejüket részben borotválják; a borotvált részt bemázolják korommal és palmaolajjal. Fejük búbján sapka módra hagyják meg a hajukat. Az öregek megengedik maguknak, hogy vörösre festett pálmaszövet alá rejtsek kopasz vagy ősz fejüket. Az a férfi, aki valami nevezetes ellenséget terített le, áldozatának ujja-csontjait szövetbe takarva, különleges ékességül a fején viseli. Ennek varázserőt tulajdonítanak.

Szakállukat gyakran jó hosszúra megnövesztik, de az áll alatt félkötik és agyagdarabokat rejtenek bele, hogy tekintélyesebbnek fessen. Szemöldöküket és bajuszukat borotválják.

Fülüket átfúrják ugyan, de fülbevalót nem viselnek. Hajukba fafésűt dugnak, részben dísznek, részben meg, hogy vele meg-megvakarják a fejük bőrét. Rézkarperecet és gyűrűt — mind az öt ujjukra — sokat importálnak Európából; a férfiak kezén olykor látható vaskarperec belföldi gyártmány. Üveggyöngyöt mind a két nembeliek viselnek. Az emberfogakból, majom- és leopárdfogakból és apró antilop-szarvokból fűzött nyaklánc a férfiak dísze. Gyakran ónból „hamisítják” ezeket.

A szorosan vett tetoválás ritka; mindössze egy négyszögű ábrát tetoválnak a karjukra. Kamaszkorban egyenes vagy hullámos vonalú széles sebeket metszenek végig a homlokukon, mellükön; a sebek behegését mesterségesen késleltetik, hogy mentől ékeőbb rajzú forradás maradjon utánuk. A deltoid alakú forradásokat férfiakon, nőkn, egyaránt megtaláljuk.

Raadásul pirosra festik a testüket, rendszeren agyagfestékkel. Gyászuk jeléül a férfiak korommal, a nők barna agyaggal mázolják be magukat.

Mindennapos élelmük a maniok-lisztből főtt tészta. A manioknak a levelét palmaolajjal és borssal ízesítik. A húsételben nem válogatósak: hangyától, sáskától felfelé az emberig, akármit megesznek. Az emberhús különleges ínycsemege; nőknek tiltott gyümölcs. Sok más állat húsától is eltiltják a nőket: a kecske, sólyom, ölyv, apró madarak, kígyók, darú, papagály húsával csak férfi táplálkozhat. A fegyverrel elejtett állatok közül csak az antilop és a patkány az, amiből nők is ehetnek.

A kola-dió a gazdagok tápláléka. A vízi növények hamvából előállított sónál jobban kedvelik az európai kristályos sót; ezt zsinórra fűzik s úgy mártják meg a fazékban.

A maniokot kerek fazékban főzik s ha kész, kidöntik belőle. Mindenki a puszta ujjával nyúl bele a tészta, zsírba mártja s úgy nyeli le rágatlanul.

A hús inkább csak nyalánkság, mint nálunk a cu-

korka vagy a csokoládé. Amikor egyszer elefántot lőttem, kísérőim torkig ették magukat, de nyomban jelentkeztek megszokott ebédjükért.

A húsfélét még csak megfőzik a férfiak, ha éppen úton vagyunk, de már a maniok főzéséhez mindig aszszonyszemélyt kell fogadni.

A kecskét, disznót úgy bunkózzák le, hogy vérét ne veszítse. A kecskét néha elevenen nyúzzák meg, úgy hogy a kés alatt hal meg. A tyúkot nyakánál fogva forgatják a fejük fölött, míg csak a pusztá feje kezükben nem marad. A szárnyas félig vadon nő fel; a „csirkefogás“ fényes mulatság a fiatalság számára: kővel, botokkal felfegyverkezve hajkurásszák szegényeket.

Az emberévés mindennapos. A bennszülöttek nem is csinálnak titkot belőle, — legfeljebb ha állami tisztviselők előtt — hogy pompásan ízlik nekik az emberhús. A háborúban elesetteket, a méregpróba elevenen eltemetett áldozatait, rabszolgákat szívesen megeszik azon frissiben, vagy a föld alól napok multával kikaparva.

Az edényeket, amelyekben *miszūni* (emberhús) főtt, eltörlik és elhajítják.

Csakis egy mód van a kannibalizmus kiirtására és ez nem a törvényes tilalom módja. Megesett, hogy egyik legényemnek egy doboz szardiniát adtam, hogy ossza meg társaival.

— Nem ehetek belőle, — siránkozott — a szakács *kisszi-t* (orvosságot) adott és meghalok, ha hozzányúlok ehhez az ételhez.

Én erre ellenszerül adtam neki egy erősebb, európai *kisszi-t*; öröm volt nézni, milyen élvezettel esett neki az olajos halaknak.

Ha el akarjuk rettenteni a bambalákat és más törzseket az emberévéstől: *kisszi-t* kell adni nekik. Ez hatni fog, mert hiszen tudni való, hogy aki ezután is rávetemedik az emberhúsra, halálnak halálával lakol. Meg vagyok róla győződve, hogy ha olyan valaki, aki-

ben megbíznak, ehhez az eszközhöz folyamodik, egy csapással megszüntetheti a kannibalizmust.

A kókuszdió tejére emlékeztető pálmabort citromlével isszák.

A dohányültetvény gondozása a férfiak dolga. Szenvedélyes tubákolók. A dohányport kecskeszarvszelencében vagy banána levelében tartják és szívesen kínálgatják vele egymást, akárcsak a régi világbeli Európában. Ha pipára gyujtanak, kézről-kézre jár a pipa. Hármszázféle pipájuk is van: a *kinzu*, a *motobo* és a *fangu*. Valamennyi cserép. Az első európai formájú, a második vízipipa, a harmadik bambuszszerű. Ha nincs kéznél a pipa, kúpalakú cigarettát sodornak bambuszlevélbe.

A dohányültetvény mindig benn van magában a faluban, a veteményes kert kívül a falun, az erdő irtásában. A kerti munkát az asszonyok végzik. Egyetlen szerszámuk a kapa. A termés a családfőé. Évről-évre friss földet törnek föl s mert van föld elég, nem vesznek össze rajta.

Cserépedényeiket az asszonyok készítik és égetik ki tűzben. A szövés és kosárfonás férfimesterség. Ruháikat a raffia-pálma leveléből csinálják.

Vasérc bővében van mindenfelé. Olvasztókemencéjük hasonlatos a bahuánakéhoz. A kiolvasztott vasat kalapáccsal formálják. Késük olyan lágy, hogy folyton fenniök kell. De ha éles a késük, elvágja a gumit.

Kovácsszerszámjuk a fujtató, üllő és kalapács. Ezekhez a szerszámokhoz lehetetlen hozzájutni. A kovácsmestert, aki szerszámaitól megválik, halállal sújtják. A mestertől a nőtestvér fia tanulja meg a kovácsmesterséget és örökli szerszámait.

A házépítés is a férfiak feladata. Házaik derékszögű négyszögalakúak; szélességük, magasságuk megközelítőleg két méter, hosszuk ötödfél méter. Egymástól arasznyira póznákat vernek a földbe. A póznákat fűvel fonják be; pálmalevéltetőt kötöznek fölibe, fűborítással. A ház egyetlen nyílása mellmagasságban

van a föld felett. A pálmalevélaajtó fölött helyezik el fetiseiket. Az ajtónyíláshoz két lépcső vezet föl. Kémény nincs a kunyhóikon; a füst egyszerűen az ajtónyíláson át hömpölyög ki a lakásból. A ház belseje két helyiségre oszlik: egyik a felnőtteké, másik az apró gyereké. Az ágy karókra erősített gyékény. Az egyik fal mentén pálma bordájából font párkány húzódik. A falba vert szegeken lógnak fegyvereik. Minden faluban van egy legénykunyhó, egyúttal vendégfogadó.

Kolokoto-ban

Kereskedelem. — Pénz. Kamat. Hitel. — Rabszolgaság. — Öröklés. — Házasság és válás. — Fegyverek.

A bambalák ahányan vannak, mind üzletemberek. Marháikat kaucsukért, a kaucsukot sóért adják el európaiaknak, a sót rabszolgára cserélik el, a rabszolgát meg fölvaltják *dzsimbu*-ra, amiért megint kecskét és egyéb marhát vásárolnak. Ez a külkerkedelem a férfinép monopóliuma; a belföldi cserekerkedelem, az élelmiszer és fazekasárú adás-vevése, a nőknek van fenntartva.

Pénzegység a *dzsimbu*, a portugál partokról eredő *Olivella nana* nevű apró kagyló. Egy rabszolganő ára 15.000 és 20.000 dzsimbu között ingadozik; férfi rabszolga már 10.000 dzsimbuért is kapható. Egy tyúkot 100 dzsimbuért vesztegetnek; ugyanennyi az ára egy félkiló sónak vagy egy jókora vasdarabnak. Egy kapáért, nyél nélkül 300 dzsimbut követelnek.

Óriási haszonra dolgozik a bennszülött kereskedő. Mondjuk, befektet az üzletbe 8000 dzsimbut. Ezért a „pénzért“ tíz kecskét vásárol, a tíz kecskéért kap cserébe 250 köteg kaucsukot, ezt 60 kilogram sóért adja tovább. A só csereértéke két rabszolga és a két rabszolga

készpénzben 20.000 dzsimbuért értékesíthető. Egy hónap leforgása alatt íme a befektetett tőke 150 százalékkal gyarapodott. És amellett az élet olyan olesó, hogy számba sem jön. Ruhára nem költ, cipőtalpra nincs gondja — legfeljebb ha néhány dzsimbut eliszik, más kiadása alig van.

Kolokotoban 100 dzsimbu értéke magyar pénzben 20—30 fillér körül mozgott a háború előtt. Luanoban már megért kétennyit. Lukulában viszont csak a felét. A fenti számítás szerint, aki 24 békekoronával indítja meg az üzletét, egy évre rá másfélmillióval vonulhatna nyugalomba — ha irigy szomszédok, tolvajok, no meg a természet maga nem gondoskodnék róla, hogy a fák ne nőjjenek az évig.

A hitel intézménye is ismeretes. Az évi kamat rendszeren négyszáz százalék.

A nem fizető adós a hitelező „vendége“ mindaddig, amíg a család vagy a község ki nem váltja. Ha ez nem történik meg, az adós a hitelező rabszolgájává alakul át, de mindazáltal el nem adható. Meg nem fizetett adósságból háború is kerekedhetik, de ez nem szünteti meg az adósságot.

A rabszolgasorba kerülő kezeseken kívül vannak *született* rabszolgák és hadifogoly-rabszolgák. Ezeket gazdájuk vásárra viheti, vagy akár meg is ölheti. Mint-hogy azonban a vérontás tilos, ez a jog csak névleges. A rabszolgákkal nagyon jól bánnak a gazdáik, akárcsak tulajdon gyermekeikkel. A rabszolga sem végez verejtékesebb munkát, mint a szabad ember. Vagyont is szerezhethet, sőt rabszolgát tarthat s ebbe a rabszolgatartó gazdának nincs beleszólása; viszont, ha a rabszolga vagyontalan, adósságáért a gazdája felel. Az új rabszolgát gazdája első nap parádésan kiöltözteti és boldog kérkedéssel sétáltatja végig a falun.

Ha a föld szabad prédája bárkinek, még inkább az a vadászati jog és a kaucsuk-gyűjtés. Ebben tisztára kommunizmusban élnek. De ez a kommunizmus csak a maguk falujára terjed ki. Más falubeli betöklökódását

nem türik meg, hacsak meg nem vásárolja a jogot a falutól.

A házasságnak kétféle formája van. Az asszonyt vagy gyermekkorában jegyzi el jövendőbelije, vagy pénzen vásárolja meg. Ritka az olyan hároméves lány, aki nem jár jegyben — rendszeren egy hat-hétéves legénykével. A jövendőbeli vő apró ajándékokkal kedveskedik a szülőknek, majd mikor eljön az ideje, jelentkezik a menyasszonyért. Ilyenkor nagyobb ajándék járja, rendszeren 2000 dzsimbu. Ha a lánynak nem tetszik a jelölt, nem kényszerítik hozzá. Ha azonban máshoz megy feleségül, az eredeti vőlegénynek fájdalomdíj jár — néhány ezer dzsimbu.

Ha *eladó* sorban levő nő férjhez megy, egyszerűen eladják. Ára tíz-tizenötezer *dzsimbu*.

A gyermekek helyzete aszerint alakul, hogy anyja eljegyzés útján ment-e férjhez, vagy úgy adták el. Előbbi esetben a gyermek anyai nagybátyja tulajdona, ami azt jelenti, hogy ha lánygyermekről van szó, a lány ára a nagybátyját illeti. Az *eladott* feleség gyermeke az apáé marad. Rabszolganő nem mehet férjhez eljegyzés alapján, csakis pénzért vásárolhatják meg. De mihelyt anyává lesz, szabályszerű feleséggé lép elő.

A többnejűség általános, de valamennyi feleség egyenlő jogú.

A férfi bármikor elválhat a feleségétől, de mert az asszony pénzürtéket képvisel, ritka a válás, hacsak nem az asszony hűtlensége miatt. Az elvált feleségért imádói váltságdíjjal tartoznak a férjnek.

Férjes asszony csak úgy szabadulhat az urától, hogy más törzshöz menekül, számolva vele, hogy ott — megesszik! De ha elkerüli is ezt a sorsot, az idegen törzsnél megint csak eladják rabszolgának. Az özvegyre az elhalt férj fivére tarthat számot. Ha szabadsorsú volt az asszony, özvegységre jutva visszatérhet szüleihez — föl-téve, hogy a sógor lemond róla.

A bambala-törzs *faluszövetség*; minden falunak meg van a maga főnöke (*fumu*), aki gazdagsága révén

jut méltóságához. A *fumu* főszerepe, hogy ő a pénzkölcsönző a falujában. Adót nem fizetnek neki, de őt illeti a húzáért megölt emberek bordája és a nagy vadászatokon elejtett állatok hátsó lába. Ha elég fiatal hozzá, ő a falu hadvezére háborúság esetén, ha kivénült, egyik fia helyettesíti. A főnökhöz rangban legközelebb áll a *muri*-k előkelő osztálya. A *muri* sem emberhúst, sem tyúkhúst nem ehetik, de viszont minden elejtett állat húsból rész illeti meg. A *muri* ismertető jele a vas-karperec és egy különleges vászon fejfedő, amelyet halálbüntetés terhe alatt tilos levennie a fejről. Ha véletlenül oldódik is le a fejről, halállal lakol. Karperecét méltóságával együtt nővérének fia örökli; ennek kötelessége ellopni nagybátyjának holttestét, eltemetni s két hónap multával éjjel kiásni a sírból, vörösre festeni és kunyhójában elhelyezni.

A bambalák nyíllal vadásznak. Nyiluk tűzben edzett hegyű fából való; nagy vadra vashegyű nyíllal vadásznak. Vadászkutyáik gyakran ügyesebbek gazdáiknál. Ha a vadász elejt egy madarat, igyekszik elrejtőzni, hogy zsákmányán ne kelljen másokkal osztania.

Háborús fegyverük is a nyíl és az íj. Hadifoglyukat a *taka* nevű villával csípi nyakon — a szó szoros értelmében.

Egy fekete zsarnok

Kikungulu, a méregkeverő. — Megfogadom Mejej-t. — A putu és a moloki. — Hálátlan életmentés. — El akarnak tenni láb alól. — Kalala.

Kolokoto egészen kicsi falu, talán száz lakosa van. A falu főnöke, *Kikungulu*, mintegy tíz esztendeje alapította ezt a telepet, fivérével, *Matandá*-val. Ők ketten a környék legtekintélyesebb személyiségei. *Kikungulu* negyven év körüli, szálás, mogorva férfi. Arcát nyíllal

sebek szántják keresztül-kasul; ez még visszataszítóbbá teszi vonásait. Mindenki szívből gyűlöli és rettegi. Bűvös erőt tulajdonítanak neki. Sok-sok embert tett már el láb alól a *putu*-méreggel; boszorkányság címén istenítélet elé állítja áldozatait. A tulajdon nővére életét sem kímélte meg, csak hogy a vagyonához hozzájusson. Egyik nap hatéves kis fia azzal a kéréssel fordult hozzám, adjak neki valami európai „orvos-ságot“, amivel az apját megmérgezhesse.

Mihelyt megérkeztem Kolokoto-ba, első dolgom volt, hogy szolgálégyen után nézzek. Odáig csak egy szolgálóm volt. Fölfedeztem egy értelmes arcú nyolcéves fiúcskát. Szívesörömet állott volna szolgálatomba, de félt Kikungulu-tól, hogy megmérgezi. Elmentem a főnökhöz.

Kikungulu kegyesen felajánlotta, hogy átengedi a fiút, ha megfizetem a tartozást, aminek fejében kezesként tartja magánál. Persze, jó néhány száz százalék kamatot hozzácsapott. Némi alku után megegyeztünk.

Mejej meglehetősen kicsi volt korához képest; a feje annál nagyobb. Nyomban munkához látott. Két esztendeig volt mellettem és soha a legcsekélyebb panaszra nem adott okot. Nála voltak a kulcsok, mindenhez szabadon hozzáférhetett és soha semmihez hozzá nem nyúlt, soha nem hazudott.

Megbecsülhetetlen szolgálatokat tett néprajzi kutatásaimban. Ha a bennszülöttek zárkóztak voltak velem szemben, *Mejej* nem nyugodott, amíg ki nem vette belőlük a kívánt tudnivalót. Egy diplomata megirigyelhette volna leleményességét.

Egy reggel puskalövés riasztott fel álmömből.

— Mi baj? — kérdem a fiút.

— Temetnek valakit — feleli.

— Ki halt meg?

— Senki.

— Hát akkor kit temetnek?

— Egy Mokasza nevű embert.

— Hol halt meg? Miben halt meg?

— De hisz nem halt meg.

— Csak nem akarod elhíttetni velem, hogy elevenen temetik el?

— De bizony elevenen — feleli a fiú. — Kikungulu *putu*-t (mérget) adott neki és kiderült, hogy *moloki* (boszorkányság) van benne.

Nagy csődületre lettem figyelmessé. Oda sietek és látom ám, hogy egy jóképű szürkeszakállú ember ül — a tulajdon sírgödre szélén. Mellette áll Kikungulu. Oda lépek hozzá.

— Igaz-e, hogy elevenen el akarja temettetni ezt a szerencsétlent?

— Természetes, hogy eltemettetem — feleli a főnök.

Nekem sem kell több. Torkon ragadom és rákiáltok, eressze rögtön szabadon a foglyot. A tömeg zúgolódni kezd. Kikungulu kékre-zöldre válik. A helyzet már-már fenyegető, amikor látom ám, hogy Mejej utat tör magának a tömegben keresztül — puskám a kezében. Éppen jókor. Kikungulu kézzel-lábbal kapálódzva jelzi, hogy megadja magát. Erre eleresztem.

A legmeglepőbb a dologban, hogy az én emberem, akiért közbeléptem, merőben közömbösen nézte a fejleményeket. Még csak a pulzusa se vert hevesebben, — mintha csak a világ legtermészetesebb dolga volna, hogy elevenen szálljon sírjába. Fogtam emberemet és a feketék szenvedélyes zúgása közben hazavittem tanyámra. Hánytatót adtam be neki és elbeszéltem vele, hogy és mint történt az eset. Megtudtam, hogy a szerencsétlen maga is gazdag főnök, sok felesége, kecskéje, rabszolgája van odahaza. Unokaöccse, az afrikai törvény szerint örököse, kapzsiságból ráköltötte a vádat, hogy része van egyik gyermekének a halálában. *Mokasza*, ártatlansága tudatában, tagadta a vádat, de *Mvana-N'gombe*, a nagy varázsló, erősítette a vádat és így nem maradt más hátra, csak a méregpróba „istenítélete“. Bűnösnek találtatott s már éppen végrehajtották volna rajt' az ítéletet, ha közbe nem lépek.

Elöttem is erősítgette ártatlanságát és unszolt, próbáljam ki: adjak be neki másodszor is *putu*-t, majd meglátom, hogy nem fog rajta.

Embereimnek sehogyan sem tetszett, hogy *moloki*-nak adtam szállást tanyánkon. Mokasza sem érezte magát biztonságban; senkitől nem mert ennivalót elfogadni. Meg volt róla győződve, hogy megmérgezik. A magam készletéből kellett őt rizzsel tartanom és ha csirkét akartam adni neki, elevenen adtam a kezébe, hogy eloszlassam aggodalmát.

Vendégem kezdett nagyon elkényesedni. Sehogyszem volt ingyére a munka; elvégre főnök volt vagy mi esoda. Szívesen fogadtam volna neki egy szolgagyereket személyes szolgálatára, de sajnos, egyik se állt kötélnék. A magam élete sora is alaposan megváltozott. Szolgáim — Mejej és Bokale kivételével — valamenynyien kereket oldottak és ha csak kihúztam a lábamat a tanyáról, nyilak süvítettek fülem körül.

Egyik nap Mokasza messze elkóborolt. Szemrehányással fogadtam, de ő csak nevetett aggodalmaskodásomon. Megunta, úgymond, hogy örökké otthon kuksoljon. Tíz-tizenkét nappal később megint eltűnt a tanyáról és — nem tért többet vissza. Mejejtől tudtam meg, napokkal utóbb, hogy a falubeliek agyonbunkózták.

Ettől fogva nem háborgattak többet a bennszülöttek, de míg csak a környéken tartózkodtam, alig leplezték ellenséges érzületüket. Nem tudták megbocsátani, hogy beleavatkoztam ősi szokásaikba. Nincs jogom hibáztatni őket. Egészen bizonyos, hogy aki minálunk, Európában föl merte volna emelni a szavát — nem is olyan régen! — a boszorkányok megégetése ellen, szigorúbb megtorlásban részesül és mi sem menti meg, hogy a halálra ítélttel együtt meg ne égessék.

Ebben az időben már folyékonyan beszéltem a *kimbala* nyelvet és közvetlenül érintkezhettem akárkivel. A kiengesztelődésben odáig jutottunk, hogy egy

szép napon Kikungulu megtisztelt látogatásával; hat-éves kisfiát is magával hozta és kért, fogadjam szolgálatomba. Örömmel ragadtam meg az alkalmat, hogy végleg megpecsételjük a békét: a fiú nálam maradt.

Egy reggel föltűnt nekem, hogy kávéim sajátságosan kesernyés ízű. Hívom a szakácsot. Nem érti, pontosan úgy főzte a kávé, ahogy máskor szokta. A maga igazolására felhőrpint mindjárt egy egész csészével. Két órára rá üvöltve jön hozzám; szaggató fájdalomról panaszkodik. Kevéssel utóbb kínzó fájdalom mar belém. Mind a kettőnkön segít a hánytató. Hónapokkal később tudtam csak meg a falusiaktól, hogy Kikungulu kisfia volt a ludas a dologban. Engesztelhetetlen apja parancsára megmérgezett. Akkor eszméltem rá, hogy az én kis szolgám a merénylet után csakugyan kereket oldott.

A mérgezési eset után hamarosan másik fiút fogadtam. Ehhez a következő módon jutottam hozzá. Az erdőszélről keserves mekegést hallok, oda sietek, hát egy kis fiút látok, amint javában nyúzza lefelé egy kecskének a bőrét. Rémulten látom, hogy a kecskét elfeledte — megölni elébb. Fölvilágosítom a fiút, hogy cselekedete milyen kegyetlen és rábírom, hogy máskor ne tegyen ilyesmit. Néhány nappal később a fiú megjelenik tanyámon és kér, fogadjam szolgálatomba.

— Mi ütött hozzád, hogy szolgálatba akarsz állani?

— A multkor haragudtál rám és mégsem ütöttél meg. Te vagy a nekem való ember. Azt akarom, olyan gazdám legyen, aki jól bánik velem.

Teljes esztendeig volt mellettem ez az eredeti fickó. A mindennapos prózai munka nem valami nagyon volt inyére, de annál élénkebb és eszesebb volt és hártalanul vállalkozó szellemű. Erkölcsi elvei nem voltak éppen mintaszerűek — folyton váltogatta feleségeit (hol hat, hol nyolcéves asszonykái voltak); ez sem volt elég: a mások feleségeibe is szívesen belekötött. Hiába mondtam föl neki, nem vett róla tudomást. Ő meg volt elégedve a gazdájával. Végül is úgy szabadultam tőle, hogy valami gyujtogatás vétsége miatt „eltoloncolták“

a szülőfalujába. Gözhajón vitték el tőlem s csak amikor megváltam tőle, akkor fedeztem föl, mennyire szívemhez nőtt a kedves kis kölyök. *Kalala* mókáival és ötletes kópéságaival egész kötetet megtölthetnék.

Délnek Indulok

A fehér ember kényes helyzete. — V. hadnagy dilemmája. — A sivatagban. — Punza. — Kilakoltatás. — Két hónap Moszongé-ban. — Terített asztal, üres tányér. — Mejej dohányt szerez.

Kolokoto-ban történt, hogy a bennszülöttek behoztak hozzám egy kezén-lábán megkötözött *batetela* négert. Európai embernek a szolgálja volt s gazdája küldte hozzám azzal a kéréssel, továbbítsam a legközelebbi (!) hatósághoz, Léopoldville-be. A szerencsétlen úgy keveredett bajba, hogy meghalt a felesége és — habár a *batetelák* általában nem hisznek a *moloki*-ban, olyan értelemben, mint a bambalák — egy idegen lányt okolt a halálesetért, a lányt megleste és késével leszúrta. A tett elkövetése után az erdőben bujdosott, elfogták és csak európai gazdájának közbelépése mentette meg a meglincseléstől. Az európai kártérítést fizetett a lányfalujának, a tettetést pedig útnak indította, hogy bíróság elé állítsák.

A foglyot a bennszülött „rendőrök“-kel elküldtem *Kongó*-ba, ott átadták a kapitánynak és tovább szállították *Bandundu*-ba. Kísérőinek tanuvallomása és európai gazdájának írásbeli nyilatkozata alapján elítélték és főlakasztották.

Elbeszéltem ezt az esetet, hogy rámutassak, mily kényes helyzetben vannak az Afrikában élő európai telepesek és kereskedők: egész sereg emberük van, felelősök minden kárért, bonyodalomért, amit ezek okoznak, viszont azonban ők nem vonhatják felelősségre a feke-

téket, nem ülhetnek törvényt felettük. A hatóságok pedig gyakran óriási távolságra vannak az Afrika belsejében élő fehér embertől. Mennyivel egyszerűbb lett volna a dolog, ha ez az európai maga ítélkezhetett volna szolgája ügyében és ott helyben példás büntetést szabhatott volna ki rá. Ez persze nem lett volna törvényes — mint ahogyan az én fellépésem sem volt törvényes, amikor Kikungulut torkonragadtam. Ha tehetem, bizony nem sajnálom kötéltre juttatni, hogy megszabadítssam tőle a környezetét.

Nem jelenti ez azt, hogy anarchista vagyok, s azt tartom, cselekedjék mindenki tetszése szerint. De kérdem: mi történik, ha Kikungulu üzelméről jelentést teszek a törvényes hatóságnak. A hatóság kénytelen lett volna katonai erővel elfogatni a tekintélyes főnököt; általános kavarodás támadt volna és bizonyos, hogy a feketék a fehérek ellen fordulnak. Vérontás nélkül lehetetlen lett volna törvényesen igazságot szolgáltatni. Véleményem szerint helyesen cselekedtem tehát, hogy rövid úton önhatalmulag vágtam ketté a gordiusi csomót.

Mi tagadás, az éremnek két oldala van. Éppenséggel nem kívánatos, hogy minden európai minden fölmevülő esetben önbíráskodásra ragadtassa magát. Nem árt, ha az országban tartózkodó európaiak maguk fölött érzik a hatóságok törvényadta hatalmát. Sok visszaélésnek vet gátat ez a korlátozás. Viszont azonban a hatóságok helyzete is kényes.

Kényelmes dolog odahaza ülni Európában és az íróasztal mellől ítélkezni emberekről, akik a maguk bőrért viszik a vásárra. Nem ritkán súlyos dilemmába keveredik a bennszülöttek közt élő fehér ember, amikor kénytelen kezébe venni a végrehajtó hatalmat. Itt van például V. hadnagy esete. A feketék váratlanul megtámadták, embereit legyilkolták, őt magát meg foglyul ejtették. *Derclaye* kapitány mintegy száz emberével a környéken tartózkodott. Természetesen sietett bajtársa védelmére. A fölkelők küldöttje azzal a diplomáciai

ajánlattel fogadja, hogy hajlandók sértetlenül kiszolgáltatni foglyukat, ha a kapitány szavát adja, hogy embereivel visszavonul és nem büntet meg senkit az eseményekért. Képzelnék el már most a kapitány helyzetét. Ha megtámadja a falut és vállalkozása balul végződik, készen a vád, hogy ő az oka V. hadnagy halálának. Ha meg meghátrál és a feketék megszegik ígéretüket, örökre magára sűti a gyávaság vádját. Jobbra, vagy balra döntenie kellett. Elfogadta a bennszülöttek ajánlatát. Elhatározása szerencsésnek bizonyult, de rosszul is üthetett volna ki. Lépten-nyomon ilyen dilemmákkal küzd a fehér ember, nemcsak Afrikában, de mindenütt, ahol százszoros és ezerszeres túlerővel áll szemben.

Málhámát a legszükségesebbre korlátozva, kerekedtem föl húsz teherszállítóval délnek vivő utamra. Kolo-koto-tól mintegy órajárásra fölértünk a fennsíkra. Akkora területen, mint Esztergom vagy Ugocsa vármegye, *egyetlen* fa emelkedik ki messzeláthatólag a kopár homokpusztaságból, amelynek egyformaságát csak itt-ott szakítja félbe egy-egy szegényes fű benötte folt. Egyedüli élőlény a pusztában a kíméletlenül vérszomjas légy, amely nagy rajokban támadja meg a karavánokat. A kölcsönös segítség érdekes példája, ahogyan a feketék védekeznek a légy ellen: libasorban haladva, mindegyik ember az előtte járó legyezi szorgalmasan. *Kalala* volt az egyetlen kivétel a szabály alól. A kis süvölvény zsebredugott kézzel bandukolt és nagyokat nevetett az előtte lépegető nagy darab néger kínládásán. Sokat szenvedtünk a szomjúságtól. Emberem, akire a vizeskorsót rábíztam, kényelmesebbnek látta mindjárt induláskor kiüríteni.

Délután négy óra felé elértük *Punzá*-t a plató széle alatt. A *Gobari* egyik kis mellékfolyója partján épült faluban olyan kevés élelmet találtam, hogy két kecskét, amelyet tenyésztés céljából hajtottam magunkkal, kénytelen voltam feláldozni. Sátor híján kunyhóban töltöttem az éjszakát. Majd megfulladtam benne, *Kalala* jóvoltából, aki *túl*buzugságból lesöpögte a falakat.

Punzától fogva kellemesebb lett vándorlásunk, a vízfolyásokkal öntözött területen. Mentől jobban távolodunk a Kongótól, a bennszülöttek fekete színe annál világosabb és világosabb árnyalatú. Az ország belsejében élő bambalák sok tekintetben elütnek a folyómenti bambaláktól. Könnyedebb növésűek, kevésbé csontosak és fürgébb mozgásúak.

Messze benn, a „szegény ország“-ban, ritkább az emberevés, mint északabbra. Délebbre a *Lukula* közelében, teljesen ismeretlen a kannibalizmus. Ez a folyó déli határa az „északi bambala“ népességnek.

Három nappal később megérkeztem *Moszöngé*-ba s ott, ígéretemhez képest, kénytelen voltam elengedni kolokoto-i teherhordóimat.

Moszonge három apró falucskából áll. Persze, mind-egyiknek külön „főnöke“ van. *Kvilü* főnök úr rövid úton megoldotta a szállás kérdését. Egyik alattvalóját egyszerűen kilakoltatta s olcsó pénzen eladta a kunyhót vendégének. Első dolgom volt, nagyobbra vágni az ajtót, hogy bejuthassak rajta nyaktörés nélkül.

Kvilunak három felesége volt. Mindegyiknek külön kunyhója. A három kunyhót, amelyet a főnök úr föl-váltva tisztelt meg látogatásával, áthatolhatatlan kaktusz-sövény keríti körül, mindegyiket külön-külön, akkorka bejáróval, amelyen csak egy ember férközhet be. A középső rezidenciában kovácsműhely van, mert a főnök — amint az Afrikaszerte gyakori dolog — egy-üttal a falu kovácsa.

Két hónapig éldegéltem a faluban, vegetáriánus életmódra kárhoztatva. Nagy ritkán esett meg, hogy egy-egy galamb tévedt az ültetvényekre; ilyenkor mindig akadt valaki, aki lóhalálában jelentse az eseményt. Kaptam puskámat és loholtam az ínyes falat után. Boldogabb időkben Mejejt szalajtottam az elejtett vad után, de biz most nem resteltem magam utána menni. Meg is jegyezte Mejej:

— Olyan *éhes* volt az ábrázatod, ahogy a galamb után loholtál

Kalala, mint a bennszülöttek általában, nagy mes-ter volt abban, hogy megmondja, melyik fára *készül* leszállani a levegőben keringő galamb.

Az északról délnek irányuló élő-állat vásár nem sokat lendített helyzetemen; olyan messze benn jártam az ország belsejében, hogy az eladásra szánt állatot rendszeren mind összevásárolták drága pénzen, mielőtt eljutott volna hozzám. Egész falvak állottak össze egy-egy kecske megvásárlására, ha nagyritkán alkalom nyílt rája. Volt ilyenkor lázas osztozkodás — még a csontján, bőrén is hajszálra megosztottak. Kalala egyszer neszét vette, hogy egy „részvénytársaság“-nak eladó tyúkjá van a közelben. Titokban elosont, megvette a csupa csont és bőr tyúkokcát, az erdőben megfőzte és föllakmározta. Mejej rajta érte, amint a csontokat szopogatta. Szemrehányást tett neki a csúf hűtlenségért, hogy nem szólt a gazdájának, pedig az éhesebb, mint akármelyikük. A tyúkpörben nem foglaltam állást, de lelkem mélyén titkon Kalalával éreztem — a magam rovására.

Ha nem volt is mit ennem, asztalomat minden nap a legnagyobb gonddal terítettem meg: hófehér abrosz, kések, villák, tányérok díszeltek rajta és Mejej, amikor a kasszava-kenyeret — egyetlen enni-valónkat — föltette az asztalra, egy angol szertartás-mestert megszegyenítő ünnepélyességgel jelentette, hogy tálalva van. A bennszülöttek udvariassági szabályai tiltják, hogy „előkelő személyiség“ étkezésekor avatatlan ember jelen legyen. Így hát persze én is csak szoros testőrségem — a kis Mejej — jelenlétében fogyasztottam el szerény ebédemet. Szigorú szabály az is, hogy ha bárki is *iszik*, a jelenlevők valamennyien leüljenek és földre süssék szemüket. Vándorlásaim közben sokszor zavarba ejtett ez a különös szokás, mert bizony az afrikai hőségben nem kevés vizet iszik az ember. Valahányszor, csak hözzányúltam poharamhoz, látogatóim egész serege mintegy vezényszóra földre tottyant.

Európai utazók gyakran gúnyt űznek az ilyenféle szokásokból, vagy lebeszélük a bennszülötteket, hogy velük szemben ne gyakorolják. Az ilyen ember lealacsonyítja tekintélyét a feketék szemében. A bennszülött örömet enged a fölszólításnak, de magában úgy vélekedik, hogy vendége *modortalan*. Szakasztott úgy, ahogy nálunk Európában vélekednek azokról, akik ennél sokkal kicsinyesebb illendőségi szabály ellen vételni mernek.

Európai készleteim nem jutottak el hozzám ezekben az időkben. Amikor Mejej észrevette, hogy elfogyott a cigarettadohányom, dohánylevelet szerzett és apróra vágta, hogy észre ne vegyem a különbséget, ami persze nem sikerült neki. Egyik nap azután szomorú képpel állított be hozzám:

— Elfogyott a dohány és nincs már egy garasom se, hogy vegyek.

Kérdeztem, miből vásárolta idáig.

— A béreimből — felelte.

— De hát miért nem kértél pénzt tőlem?

— Minek az, hiszen ami az enyém, az a tied.

Hát ilyen fiú volt a hűséges kis Mejej!

De azért nem fordította ellenem ezt a kommunizmust, ha az én dolgaimról volt szó; megelégedett velem, hogy így beszéljen: a *mi* puskánk, a *mi* asztalunk és így tovább.

Házépítésre nem gondolhattam Moszongében. Sem fa, sem sár nem volt hozzá. De felfogadtam egy embert kunyhóm foldozgatására. Hát ennél lomhább munkást még Európában sem láttam életemben. Ha hat óraker hozzáfogott, hétkor biztosan abbahagyta. A faluban bukkanom rá.

— Ami kunya makana lo? (Csak nem gondold, hogy sohase iszom pálmabort?) — felelte, ha kérdőre vontam.

Másnap, amikor ki akartam vájni a kunyhójából, ezzel fogadott:

— Látod, tegnap haragudtál, hogy elmentem inni egy

kortyot, amikor szomjas lettem. Úgy gondoltam, okosabb, ha mindjárt megvárom míg szomjas leszek és azután fogok a munkához.

Teherhordókat nem tudtam fölhajtani. Elindultam hát *Mejej*-jel és *Bokale*-val. *Kalalá*-t ingóságaim őrizetére Moszongéban hagytam. Mejej vitte a törülközőt, szappant és fogkefét, Bokale a sütőserpenyőt, holmi csereárut és szakácsi minőségének jelvényéül a konyhakést. Így vágtunk neki három vándorok, az ismeretlen déli országnak.

A bajakák közt

A megvihatatlan sövény-erőd. — Első menyasszonyom. — Bajaka szokások és erkölcsök. — Vadászat. — Háború. — Temetkezés. — Békeszerződés.

Első este *Kiszai*-ban ütöttünk tanyát. Ennek a falunak a lakossága a bantu népesaládba tartozó ősi *baszamba* nép. A baszambák falvai szétszórtan épültek, majd minden ház élő sövénnel van bekerítve. Megannyi erődítmény. A bambala és bajaka szomszédnak ugyancsak meggyűlik a baja, ha bemerészkedik ezekbe a szinte megvihatatlan útvesztőkbe.

Kiszai lakóival a képzelhető legbarátságosabb viszonyban voltam, de minden buzgólkodásom hajótörést szenvedett, ha néprajzi kérdésekre terelődött a szó. Ilyenkor nagyhirtelen elfelejtették a kimbala nyelvet, holott állandóan így beszéltünk egymással.

Az öreg főnök meghitt barátom volt, annyira, hogy lányát mindenáron szerette volna eljegyezni velem. Az ifjú hölgy négyéves lehetett, de ez nem volt ok, hogy el ne fogadjam a hízelgő ajánlatot. Ahogy vőlegényhez illik, megfelelő ajándékot vettem jövődöbéli ipamnak, ő meg nekem ajándékozta egyik parókáját. A pálmarestből készült paróka korommal és olajjal

olyan élethűen be volt mázolva, hogy a megtévesztésig hűen utánozta a természetes hajzatot. Bárki meggyőződhetik erről a British Museumban.

Menyasszonyom roppant komolysággal fogta föl szerepét. Valahányszor a faluba vetődtem, oda jött hozzám és nem tágitott mellőlem.

Kiszaiból egy bambala faluba tettem át hadiszállásomat, ugyanabba, amely Kiszai ellen éppen odaérkeztemkor támadást kísérelt meg. Amikor megpillantottak, összecsődültek a falu fegyveres férfiai — azt hitték, a baszambák vonulnak fel ellenük, hogy megbosszulják betörésüket.

A Jí folyón túl találkoztam az első bajakákkal.

A *bajaka* nép századok óta honos a Kvangó vidékén. Régi utazók emlegetik már őket. A bajakák főnökét, a *kiamfū*-t sokan összetévesztették a *muata jamvo*-val, a balundák uralkodójával.

A keleti bajakák nem ismerik el a *kiamfu*-t; az ő főnökük *Muri Kongó*. Muri Kongó alattvalói tovább terjeszkedtek kelet felé; úgylátszik ők alapították a Kvilu jobbpartján és a Gufu vagy Kafi felső folyásától északkeletre elnyúló telepeket.

A bajakák kisebb növésűek, könnyedebb termetűek és finomabb arcvonásúak, mint bambala szomszédaik. Arcszínük is világosabb.

Férfiak, nők egyaránt borotválják a fejüket s csak három hátrafutó csíkot hagynak meg hajukból. A férfiak bajuszukat borotválják, de szakállt növesztenek.

Ruházatuk jobbára csak pálmrostból való, ágyékendő, amelyet gyakran színesre festenek *tukula*-fával. Hátukat kecskebőrrel védik az eső ellen. Fejükön csak az öreg emberek viselnek valami sapkafélét.

Mindkét nembeliek festik a mellüket; ugyancsak a halottakat is bemázolják. A bemetszéseket gyakran V-alakban formálják, de sem nem tetoválják, sem pedig kiemelkedő forradásokkal nem ékesítik magukat. Az asszonyok madzaggal leszorítják mellüket, hogy ellapossítsák.

Európai üveggyöngyből vagy majomfogakból fűzött nyakláncot és sárgaréz vagy rézkarperecet viselnek. A férfiak, ha ellenséget öltek, vaskarperecsel tüntetik ki magukat. Táncok alkalmával a nők üveggyöngyöt, a férfiak pedig bőrdarabot fűznek megmaradó hajukba.

A bajakák a kutyahúst nem eszik meg. Tejet nem isznak. Az emberevés ismeretlen náluk.

Földművelésük hasonló a bambalákéhoz, de erdeik nincsenek.

Kunyhójuk csak annyiban különbözik a bambala kunyhótól, hogy ajtaja csaknem embermagasságban van. Falvaik mindössze néhány kunyhóból állanak. A főnök feladata a falu kiséprése reggelenként, de a disznók és kutyák nagyban megkönnyítik ezt a műveletet.

A férfirabszolga értéke háromszorosa annak, amennyire a bambalák értékelik. A kecske is háromnyit ér náluk. Az adóst ők is kezesként fogságba vetik.

A vadászterület, valamint a vizek is, magántulajdon. A vad azé, aki elejtette, de valójában mindnyájan osztoznak rajta. A föld gazdája kapja az elejtett vad lábát.

A keleti bajakák Muri Kongó rabszolgáinak tekintik magukat. Mellüket verve közelednek hozzá. Tanácsadók nélkül, teljhatalommal uralkodik; maga veti ki és szedi be az adót.

A fiúgyerek anyai nagybátyjának a falujáé és öt-éves korában odaköltözik. Idegeneket nem engednek be falvaikba; aki idegen élelmet kér valamely faluban, rabszolgasorba jut.

A feleséget úgy vásárolják; az asszony rendes ára tízezer *dzsimbu*. Az apa egy kecskét fizet a falunak, ha lánya más faluba megy férjhez. Tehetős férfiak egynél több feleséget tartanak, de valamennyi egyenlő jogú és külön kunyhóban lakik, gyermekeivel. Rabszolga csak rabszolganőt, szabad ember csak szabad nőt vehet feleségül.

A rabszolgaság általános. A rabszolgák vagyont

nem gyűjthetnek és így nem válthatják meg magukat. Az apa gyermekét sem el nem adhatja, sem meg nem ölheti. A gyermeket egy esztendőig nem szabad megmosdatni és az apa sem mosdhat egy esztendeig.

A fiú nyolcéves korában jut katonasorba s ha megszólal a gong, hadba vonul. A főnök felesége ilyenkor vörösre mázolja kiáll a falu közepére és minden harcos egy-egy nyilat lő keresztül a lába között. Ha átrepül a nyíl, ez jót jelent. Akinek a nyila a két lábfej közt hull le a földre, annak otthon kell maradnia, mert vállalkozása nem hoz szerencsét.

A támadást rendszeren kölcsönös szidalmazás előzi meg, de előfordul, hogy törbe csalják ellenségüket, vagy éjjel váratlanul ütnek rajta egymáson. Ezért is éjjeli öröket állítanak a falu körül háborús időkben.

A hadifoglyokat eladják rabszolgának, de ha megsebesültek, megvárják fölgyógyulásukat. A nyilat, amely törzsbeliük halálát okozta, nem szabad beletörni a sebbe; gondosan kihúzzák a sebből és áthajítják az áldozat fivérének a kunyhóján.

A falufőnökök gyakran lépnek szövetségre egymással. A békét a következő módon pecsételik meg. A két falu főnöke találkozik és megeszik egy süteményt, amelybe belesütötték a körmük forgácsát; azután leölnék egy tyúkot, betakargatják levélbe és eltemetik. Szentül hiszik, hogy a szerződésszegőt nyomban utoléri a halál.

Más Kongó-vidéki törzsektől eltérőleg a bajakák elhiszik, hogy a halál oka betegség is lehet. Mindazonáltal boszorkánypör náluk sem ismeretlen. A holttestet vörösre mázolják és ülőhelyzetben — állat térdére támasztva, kezeit térde körül összekulcsolva — temetik el. Sírjába élelmiszert tesznek s csak aztán földelik el. A sír fölé kis szalmakunyhót építenek; az elhunyt edényeit összetördölik és rászórják a sírra. Fegyvert nem szabad eltemetni a halottal, hogy a halott szelleme meg ne ölhesse a — negyedik éjszakán. Az özvegyek gyászuk idején vörösre festik magukat.

A bajakák született szerencsejátékosok. A kockajáték egy fajtája divatos közöttük.

Idegenek jelenlétében sem nem táncolnak, sem nem énekelnek, de még csak nem is mesélnek. Véletlen jó szerencse, ha az európainak sikerül ellesnie valamit történeteikből, vagy dalaikból. Följegyeztem egy meséjüket az erdőről, amelynek a fáai minden érthető ok nélkül nagy robajjal sorban kidőltek, miközben ilyen hang dübörgött végig az erdőn: *Bekelek bekelek bugumun, bekelek bekelek bugumun.*

Visszatérek Kolokoto-ba

A vak fiucska. — Költséges passzió. — A kiamfu. — Minden szó egy varrótű. — Fogtam halat, de nem ereszt. — Bajaka fetisek. — Visszatérek Moszongé-ba. — Mejej és Kalala úszó házat látnak a folyón.

A Jí folyó mellett van egy falucska; rendszeren úgy hívják, hogy *Jí*, habár tisztességes bennszülött neve is van neki. A falu bejáratánál egy dűrván összerótt akasztófa tünt szemembe. Döglött kutya lógott rajta. Később megtudtam, hogy notórius csirketolvaj volt a kutya, azért kötötték fel elrettentő például.

A falu közepén egy néger éppen a dörzsölős dobot nyaggatta és vékony hangon énekelt hozzá. A főnök mint rendszeren, kivonult fogadtatásomra és hamarosan jóbarátok lettünk.

Volt a faluban egy vakon született világtalan fiucska. Ritka kivétel az ilyen, mert a Kongó-vidéki törzsek a testi fogyatkozásban szenvedőket rendszeren elteszik láb alól. A bajakák nem követik ezt a szokást. *Peta* — így hívták a fiút — mindenkinek kedvence volt. Biztos léptekkel járt-kelt a faluban; nem ütközött bele senkibe és semmibe, sőt az emberekre is rájuk ismert és néven szólította őket. Hogy engem felismert,

nem csoda, hiszen én voltam az egyedüli csizmás ember a faluban, de hogy a mezítlábosok járását is meg tudta különböztetni, valóságos rejtély előttem.

Peta iránt mindenki részvétellel viseltetett. És ez nagyon meglepő jelenség a feketék között. Volt a faluban egy süket ember — mindenki csúfolódott vele. Valósággal boldoggá tettem *Petát*, amikor egy kis csengőt ajándékoztam neki; büszkén csilingelt vele faluhosszat s valahányszor visszatértem bolyongásaimból, a falu végén várt rám csengőjével.

A főnök mentegetődzött, hogy megérkezésemkor nem fogadhat illő ajándékkal; megígérte azonban, hogy bejárja a szomszéd falvakat és szerez egy tyúkot. A művelet teljes három órába tellett — jellemző példája a környék nyomorúságának.

Annál szembetűnőbb a bajakák törzsfőjének, a *kiamfu*-nak a gazdagsága. Hogy mekkora ez a gazdagság, arra jellemző az elődjeiről szóló történet. (Megjegyzendő, hogy ő sem volt semmivel sem szegényebb, de emberi érzésben magasan fölöttük állt.) Beszélik, hogy akárcsak az „új gazdagok“, akik ezresbankóval gyujtanak szivarra, a mostani törzsfő elődjei, valahányszor ültükből fölkeltek két rabszolga segítségével, ezeknek a hátába szúrták késüket és úgy tápáskodtak fel.

1906 elején európai ujságok is hírt adtak a bajakák fölkeléséről a *Kvangó* egyik ága mentén. Okom van hinni, hogy a bajakák nem is olyan nagyon hibázathatók a dologban. A bonyodalom abból keletkezett, hogy egy kereskedelmi társaság tisztviselőjének okatlan követelését a *kiamfu* visszautasította. A tisztviselő erre megcsonkítással fenyegette meg a főnököt. A belga kormány katonákat küldött és elfogatta a főnököt. A kényes feladatot *Danniels* hadnagy hajtotta végre, vérontás nélkül, aránytalanul gyöngye katonai kísérettel. Harminc embere volt, köztük egy *Bobbo* nevű kürtös; ez volt a csapat legerősebb embere. *Danniels* bement a faluba, hogy beszélni szeretne a főnökkel. A *kiamfu*

megjelent, Bobbo rávetette magát, a többiek ezalatt távol tartották a feketéket. Így került kézre a hatalmas főnök. Éppen hazatérőben voltam Európába, amikor törvényszék elé állították.

Ji-ben, mint más bajaka falvakban is, az volt a szokásom, hogy kunyhóm előtt üldögélve a körém se-reglő bennszülöttekkel beszélgetésbe bocsátkoztam. Első dolgom volt, hogy szógyűjteményemet gyarapítsam. Legtöbbször értették a *kimbala* nyelvet. Ez volt a tolmács-nyelv. Az érdeklődés fokozására elővettem egy csomag varrótűt; aki elsőnek vágta ki a feleletet, kapott egy tűt. Ha meg rossz szót mondott, vissza kellett adnia egyet a már megszolgált pályadíjából s a tű azé lett, aki helyreigazította a tévedést. *Bajaka* szótáram két garasomba került. A már kicsalt szavakat azután bemagoltam és tudományommal mind többet és többet leshettem el egymásközt való beszélgetéseikből. Rövid idő alatt annyira vittem, hogy fáradság nélkül részt vehettem vitatkozásaikban.

Ji-ből *Zange*-be tettem át hadiszállásomat. Ez a falu mintegy öt órajárás. Két sebes sodrú, mélyen bevágódó patakon vitt keresztül az út: egyiknek a neve *Kipokoko*, a másiké *Kibange*. Bámulatosan tiszta vizű folyócskák ezek, szélességük jó hat méter s roppant gazdagok araszos és még nagyobb halakban. Vad hiányában nagyon is rá voltam utalva a halakra. Igen ám, de hogy fogjam meg őket? Láttam egyszer egy embert, aki csalétekül romlott húsdarabokat szórt a sekély vízbe, lesbe állt és úgy lőtte le a halat. Nem valami finom módja a halászatnak, de nyomoruságos helyzetben a hallövésre is örömet ráadtam volna a fejemet, hacsak — csalétket tudtam volna keríteni. De biz nekem nem volt sem romlott húsom, sem másmilyenem. A pálma bogyójára meg nem voltak kíváncsiak a halak. Szerencsére egy barátom tanácsára vittem magammal horgokat, különféle nagyságút. Kiválasztottam a legnagyobbat. Miért fecsérrelje az ember az idejét apró halacszkákra, ha a nagy horoggal mindjárt nagyokat

is foghat. Az én horgom, mi tagadás, kisebbfajta horgonynak is beillett volna. Jókora ólomnehézeket kötöttem a fonal végére és aztán neki lódítottam. Bizonyára meg sem áll a horog a folyó közepéig, ha jobbnak nem látja inkább egy bámézkodó néger füle cimpájában állapodni meg. Másodszorra egy fa ágában kapaszkodott meg a horog. Szakácsom, aki csendes mosollyal szemlélte a jelenetet, ajánlkozott a horog bevetésére. Ajánlatát elfogadtam, de előbb biztos távolba menekedtem. Ekkor derült ki, hogy a csalétekről meg megfeledeztem. Emberem szerencsésebb volt a horoggal: jó negyven lépésre beröpítette a folyóba. Megmarkolom a horgászó rudat és várok, várok, várok. Semmi eredmény. Behúrom a horgot, megvizsgálom a csalétket. Rajta van. Alig ették le felét a halak. A szakács újra behajítja. Kis idő múlva érzem ám, hogy a horgot ráncigálja valami. Nosza kirántom fürgén, — azaz, hogy csak rántanám, ha jönne. De nem jön. Fönnakadt. Tisztára valami cápa lehet rajta. Szakácsom a kezébe veszi és részvétellel jegyzi meg:

— Nem cápa. Nem is hal. Valami fatuskóban akadt fönn.

Úgy is volt és félóráig veszkődtünk vele, míg a horgot kiszabadíthattuk.

Szívesen otthagynom a dolgot, ha nem restellem üres kézzel térni meg. Így hát mégegyszer bevetem a horgot. A part fövényes és enyhén lejt a folyó felé. A fonalat rákötöm a bokámra, hanyatt heveredem és csakhamar elbóbiskolok. Álmomban fél Európát bebolyongtam már, amikor egy rándításra fölriadok. Ha ez sem zsákmány, akkor nincs is hal a világon. Próbálok fölülni. Nem sikerül. Akkor eszmélek rá ijedten, hogy valami vonszol, ráncigál lefelé a partoldalon. Megfordulok, kapálódom kézzel-lábbal, hogy megakaszkojdam. Hiába. A part teljességgel kopár. Nincs menekvés. Ellenállhatatlanul szánkázom lefelé. Már a cipőm is megmerült, mire eszembe jut segítségért kiáltani. Térdig ázom a vízben, mire a szakácsom előkerül. Megragadja

a kezem, de ő sem bír a titokzatos ellenséggel. Közeledem a nedves sír felé. Már csaknem nyakig ellep az ár, amikor fényes ötet cikázik át agyamon.

— Vágd el a zsinórt! — kiáltok rá emberemre.

Kínos pillanatok, amíg előkotorássza kését és erős metszéssel megszabadít száralmas és lealázó helyzetemből. Kimászom a vízből, mélabúsan leülök a homokba és nézem a vizet. Szakácsom is bámész szemmel mered bele a folyóba, majd egyszerre fölkiált diadalmasan:

— Megvan! Megvan!

És már neki is lódul, úszik egy elszabadult fatörzs felé. A hal belekeveredett a fa ágai közé, ott vergődik, dobálja magát, nem tud róla leszabadulni. Az őserdő óriása erősebb, nem bír vele a folyó óriása. A szakács győzedelmesen nyargal a fatörzsen és lesi a fejleményeket. Két órával később egyesült erővel sikerül végre partra menteni a halat. Nem mondom meg, hány kilós volt keservesen megszolgált zsákmányunk. Két okból. Először: mert nem volt hamarjában kéznél a mázsa, hogy lemérjem. Másodszor: mert úgy sem hinnék el. De annyit elárulok, hogy pálmaolajban kisütve, kitűnő ebéd vált belőle.

Zange körülbelül kétszáz lépésre van a Lukula folyótól, amely itt hatvan lépés széles és rohanó árbán zúg tova. Partja lapos és fák vagy bokrok helyett csak fű borítja. A balpart különösen termékeny. Ez az oka, hogy a lakosság sokkal sűrűbb itten, mint bárhol, ahol idáig megfordultunk, mióta Kolokoto-nak hátat fordítottunk. A jobbparti falvak ültetvényei is jobbára a balparton vannak.

Zange több mint falu — valóságos szövevénye a szétszórt házcsoportoknak. A „főnököknek“ se szeri, se száma. Akinek két felesége, vagy egy rabszolgája van, már főnöknek hivatja magát. A két-háromgyerekes családapá — főnök. Ennek a címkórságnak alighanem az a titka, hogy az odavetődő európaiktól ajándékot kapjanak,

Zange lakói roppant büszkék rá, hogy falujokban két nagyjelentőségű bajaka fetist tisztelhetnek. Az egyiknek Kikunga a neve, a másiké Hembra. Külön kunyhóban őrzik a két fetist. Amikor meg akartam nézni őket, figyelmeztettek rá, hogy az nagyon veszélyes vállalkozás. Még a tulajdon fiaiknak sem engedik közelükbe férfikorukig, a nők meg éppenséggel behalálnának a látásukba. Ez csak még jobban izgatta kíváncsiságomat és végre két falubeli, *Tata Csula* és *Tata Csafu*, megígérték, hogy beszélni fognak érdeemben a fetisek őrzőjével. Jelentették azután, hogy a nevezetes férfiú hajlandó megmutatni a szörnyűséges faragott képmásokat, ha dühük elfordítására megfelelő ajándékot teszek le lábuk elé. Az ajándékkal úgy látszik, meg voltak elégedve — odavezettek a kunyhóhoz. Gyerekeket; asszonyokat szétriesztották, a szentély megnyílt előttem. A nagyobbik mintegy méter magas kiugró állú és pofacsontú faragvány volt; a másik mintegy kétarasnyi közönséges álarc. A kunyhóban időzve, sajtóságos viszketés lepett meg. Amikor ennek az okát felfedeztem, gyorsan takarodót fujtam és odakiáltottam *Mejej*-nek, készítsen fürdőt. Sietségemben elfeledtem, hogy nincs velem fürdőkád, így hát nem volt mit tennem, leballagtam a folyóhoz.

Másnap reggel útrakeltem nyugat felé a *Luje* folyóhoz, amelyet éppen a festői vízeséseknél értem el, öt órai vándorlás után.

A *Luje* folyótól *Kangé*-n keresztül tértem vissza *Ji*-be, onnan pedig *Mokundzsi*-ba mentem tovább, kelet felé. Ez a *goyave*-fák sűrűségében meghúzódó bambala falu csinos leányairól nevezetes. Főnöke, *Baka*, a környék legtekintélyesebb jogtudósa. *Mokundzsi*ből északra fordultam, a *Putombo* folyó völgyébe és a kósárfonásáról híres *Putumbumba* falun keresztül *Moszon-gé*-be jutottam, ahol *Kalala* várt rám — az én ruhámba öltözve, fején legjobb kalappal. Büszkén beszélt, hogy milyen féltő gonddal védelmezte meg távollétemben ingóságaimat a szomszéd törzsek ólálkodó támadá-

sai ellen. A főnöktől tudtam meg később, hogy Kalala egész idő alatt a szomszédos falvakban kujtorgott a lányok körül. Kalala tiltakozott a rágalom ellen és kifejtette, hogy hiszen megnősült és letelepedett. Be is mutatta rögtön kilencéves feleségét. Elég csunya volt bizony, de azért megjárja jobb híján.

Megérkezésem napján kifizettem a három fiú járandóságát. Kevéssel utóbb Kalaláné asszony odajött hozzám és panaszkodott, hogy Kalala feleannyit adott csak neki, mint amennyi „hozomány“ jár az asszonynak, ha férjhez megy. Amikor ezért szemrehányást tettem Kalalának, hűvösen csak ennyit válaszolt: amekkora az asszony, akkora a „hozomány“. Az idill nem tartott nagyon soká. Még vége sem volt a mézesheteknek, Kalala hajbakapott a feleségével, ez alaposan helybenhagyta és kizárta kunyhójából.

Néhány nappal az eset után bajaka teherhordókra lett volna szükségem, mert bambaláim nem merészkedtek nekivágni az ellenséges baszamba országnak, amelyen át utazni készültem. Kalala nyomban önként vállalkozott rá, hogy elmegy ő és hoz embereket. Hiába el-leneztem, eltűnt és két nappal később bukkant fel megint. Harminc bajakát hozott Jí-ből, átvágván magát a veszedelmes területen.

Összevéve hatszor jártam meg az utat a *Lukuli* folyóhoz, amíg a környéken barangoltam. 1905 novemberében elhatároztam, hogy visszatérek *Kolokoto*-ba, a *Kvilu* mellé. Erre az útra bajakákat nem vihettem magammal. A *Kvilu* mellől meg csak úgy kaphattam embereket, ha értük küldök. *Mejej* és *Kalala* vállalkoztak erre a feladatra. És csakugyan egy hét leforgása alatt megérkeztek harminc kolokoto-i teherhordóval. Kalala diadallal beszélte el, hogy milyen „muris“ volt a megérkezés szülőfalujában. Rég elvesztettnek hitték; az anyja maga is kísértetnek nézte, s csak akkor hitt a szemének, amikor enni látta a fiát.

Kolokoto-ba vivő utamban *vangongo* falukon men-

tem keresztül. A vangongó-k, a baszambákkal és baszongókkal, a Kongó-vidék legősibb lakói.

Kolokoto-ban megtudtam, hogy *Kikungulu* azóta sem tagadta meg magát — megmérgezte a nővérét. Látni sem akartam a gyalázatos embert. Folytattam utamat. Kongó-tól egy órányira pihenőt adtam karavánomnak. Mejej ezalatt önként előre ment, hogy megtegye a táborozás előkészületeit. Másfél órával később lélekszakadva jött vissza, hogy elbeszélje csodálatos tapasztalásait.

Először is a folyó óriási széles, olyan széles, hogy ő még sohase látott ilyet. Legalább is ezer lépés — beszélte. Azután meg ezen a rettentő nagy vizen látott ő egy házat, amin hátul volt valami furcsa dolog, ami forgott, forgott, forgott és az egész mozgott, ment előre, pedig semmi se hajtotta. És egy nagy kövér dologból, ami középuitt állt ki belőle, tüzet köpött a ház. Amikor Kalala, aki maga époly kevéssé látott életében ilyen nagy folyót, avagy úszó házat, a hír hallatára nyomban hozzáfogott, megmagyarázta a dolgot Mejejnek. Amikor később színről-színre meglátta a gőzhajót, megállapította, hogy a kormányos forgatja a keréket, és az hajtja a hajót, a nagy tűz pedig onnan van, hogy azon főzik a legénység ebédjét. Mejej nem hitte el neki.

Kolokoto-ból Luano-ba

Vaklárma. — A pórul járt Hány János. — Letelep-
szem Luano-ban. — Orvosi praxis. — Béketárgyalás. —
Hadi tanács. — Visszatérés Luano-ba.

A *Marie*-gőzös fölfelé tartott a Kvenge folyón s így csak napok multával szállhattam hajóra *Kolokoto*-ban, hogy lehajózzam *Luano*-ba. A *Marie* visszavertét megelőző este hirnök jött egy fehér embertől *Madibi*-ből és pihegve szólt:

— Segítség, segítség! Az ország föllázadt, embereim közül többeket legyilkoltak, minden pillanatban rám támadhatnak. Félek, későn érkeztek! Isten veletek, talán örökre.

A híradás a Kongóban állomásozó európaihoz volt címezve, ő mutatta meg nekem. A címzett kész lett volna nyomban útrakelni, figyelmeztettem, hogy időt nyerünk, ha megvárjuk a hajót. És különben is, amennyire a vidéket ismerem, a hírt hihetetlennek kell tartanom. Másnap sikerült meggyőznöm társamat, hogy bőségesen elegendő, ha magam megyek Madibibe. Hajóra szálltam s aznap délután négy órakor kikötöttünk a „lázadás“ színhelyén. Mélységes csönd és tökéletes nyugalom mindenütt. Híre sincs semmiféle támadásnak.

Valójában ennyi történt: X. úr, madibi-i telepes nem tudott elégséges fegyelmet tartani, emberei közül öten elkalandoztak az úgynevezett banyangi vidékre s ott kecskéket és tyúkokat „rekviráltak“. Az odavaló *bajanzi* népesség békességes természetű, de ez a vakmerőség több volt a soknál. Az asszonyok is egyre tüzeltek őket, hogy ilyen-olyan pipogyák, ha magukon hagyják száradni a szégyent — végül még asszonyrablásra vetemednek a betörők s ők szívesen el is raboltatják magukat, ha a tulajdon férjeik gyáván meghunyászkodnak — addig-addig lázították a férfiakat, hogy ezek végre is haragra gerjedtek, rávetették magukat a kalandorokra és egy híján valamennyit leöldösték. A megmenekült ötödik vitte meg a hírt Madibibe. X. urat halálos rettegés fogta el és ijedtében segítséget kért. A belga hatóság maga elé idéztette európai társunkat, felelősségre vonta az eseményekért és félévre becsukatta.

Az eset azonban csak jóval később tisztázódott. X. úr egészen másképp beszélt el nekem, mint ahogy föntebb elmondottam. Szerinte úgy történt a dolog, hogy öt emberét megrohanták, ő segítségükre sietett és halálmegvető hősiességgel sikerült egyet megmentenie.

X. úr még nem tudta, hogy Afrikában mily könnyen pórul jár, aki szeret nagyokat lóditani.

Magam hallottam egy esetről, hogy egy a szolgálataból megváló európai hazautaztában Matadiban poharazás közben szörnyen kiszínezett történeteket hor-dott össze hajmeresztő afrikai kalandjairól. Hiúságból tette, hogy elkápráztassa a társaságában levő ujdonsült afrikánus kollégákat. Mi sem természetesebb, hogy a bennszülöttek ugyancsak alul maradtak ezekben az elbeszélésekben; lépten-nyomon becsapta őket a mi tűzevő hősünk és mindenféle törvényteleniséget és kegyetlenséget megengedett magának velük szemben. Történt azonban, hogy egy magasrangú kormánytisztviselő fültanuja volt a hányiveti beszédnek. Másnap beidéztek és ráolvasták a tulajdon vallomásait. Bár-hogy kapálódzott, kimondották, hogy meg kell vizsgálni az ügyet a helyszínén. A „hely színe“ nem is volt messze — három hónap alatt játszva el lehetett érni. Így esett, hogy a mi jámbor Hány Jánosunk nyolc hónapig csücsült még a fekete világrészben, mielőtt út-jára eresztették.

De térjünk vissza *Madibi*-be. Ott töltöttem az éjszakát és persze nyoma se mutatkozott semmiféle támadásnak. Másnap búcsút vettem X. úrtól és meg-mondtam neki, hogy csunya kavarodást csinált, viselnie kell érte a felelősséget.

Reggel kilenc órára megérkeztünk *Lüano*-ba, ahol hónapokat voltam töltendő. A mintegy tíz esztendeje alapított telep a hasonló nevű *bajanzi* lakosságú falu szomszédságában épült a folyópart tisztásán. A háttérben sűrű őserdő. Háromszobás gyönyörű palotában rendezkedtem be. A mintegy tíz esztendő-s virágzó telep egyetlen nehézséggel küzd: a munkáskérdés nehézségével. Jóllehet a vidék sűrűn lakott, a fehér ember bajosan kap helyben kellő számú munkást. Jobbára a *Kaszai* vidék látja el a telepet munkáskezekkel.

Első dolgom volt kihirdetni, hogy aki beteg és gyógyíttatni akarja magát, jelentkezzen. Tömérdek beteg

jelentkezett. Háromféle betegem volt. Az egyik — ilyen volt a legkevesebb — az iránt érdeklődött, mennyi a fizetnivaló; a másik eleve kijelentette, nem fizethet egy fabatkát sem, ha mégoly sikerrel jár is a kezelés; a harmadik fajta páciens azt tudakolta, mennyit fizetek azért a kitüntetésért, hogy gyógyíthatom őket.

Mejej volt az asszisztensem. Ő vallatta ki a pácienseket, mijük fáj, mi a baj. Legtöbben a gyomrukra mutattak. Hashajtót kaptak.

Hamarosan megbarátkozott velem a környék népe; nemcsak a betegek, az egészségesek is szívesen fölkerestek egy kis tereferére. Tőlük tudtam meg lassankint, hogy is játszódott le az az eset Madibi-ben. Gyakran terelődött a szó arra a háborúságra, amely már egy hónapja dult, egyfelől a bajanzik, másfelől a bambalák és vangongók között. Elhatároztam, hogy az első kínálkozó alkalommal megkísérlem a béketárgyalást az ellenségek közt. Megerősített ebben az elhatározásomban a Luzubi főnökével, *Bomá*-val való beszélgetésem. Boma volt a bambalák és vangongók vezére. Ő persze merőben a bajanzikat hibáztatta a háborúságért, de én kijelentettem, hogy a másik fél meghallgatása nélkül nem mondhatok ítéletet. Boma egyetértett velem és biztatott, menjek el a bajanzik földjére és vállaljam el a döntőbíró szerepét.

Meglehetősen otthonosan éreztem már magamat Luano-ban, amikor fölkeredtem, hogy bejárjam a Luzubi kerületet és Boma népének a véleményét is kikérjem a dologban. Összehívtam a hadi tanácsot és ékes kimbala nyelven kifejtettem álláspontomat. Nem volt nehéz a *milongá*-ra összegyülekezett harcosokat magam felé hajlítani. Egyik részről tehát már rendben lett volna a dolog.

Luzubi-ból délkeletnek folytattam utamat. Egy órával később nyílt térségre jutottam. Ez volt a csatatér. A térséget két folyó határolja. Átkeltem a második folyón és óvatosan nyomultam előre az embermagasságú fűben, hogy valami „törbe“ ne lépjek vagy csap-

dába ne potyogjak. Én jártam elől, mert én voltam az egyetlen, akinek cipő volt a lábán s ez mégis védett valamennyire az álnok módon elhelyezett hegyes nyársaktól. *Gangan* falu közelében különösképpen leleményes cselre bukkantam. A keskeny ösvény közepén vermet ástak; fűtakarója kissé félre volt hárítva. A gyakorlatlan utazó óhatatlanul kikerüli a csapdát és — félrelép, bele a jobbról-balról leselkedő sokkal mélyebb farkasvermek valamelyikébe.

A falu előtt fű és bozót gondosan leégetve, hogy meglepetésképpen rajt ne üthessen az ellenség. Jövetelünket kémek jelentették a faluba és mihelyt felbukkantunk a magaslati tisztáson, százával rontottak ki a harcosok a faluból. Föl-fölaizzották ijaikat, készen rá, hogy kiröpítsék a halált hozó nyilakat.

Teherhordóim egy szálíg elhajigálták terheiket és hanyatt-homlok megfutottak. Magamra maradtam *Mejej*-jel és *Bokale*-val. Mejej pillanat alatt mellettem tette puskámmal, de én elhajítottam vele a puskát; függőágyamért küldtem és minden előkészület megtettem, hogy tanyát üssünk. Leültem, rágyújtottam egy cigarettára és tudomást se vettem a fenyegető bajanzi fegyveresekről, akik egészen nekiszilajodtak magatartásom láttára. Egyikük előre lépett és rámkiáltott, ki vagyok, mit akarok. Azt feleltem neki, hogy európai vagyok s a nevem *Deke* (vagyis *madár*). Ez a név a szvahili nyelven beszélő nép körében ragadt rám, mert sok madárbőrt gyűjtöttem közöttük jártomban. Megmondtam, hogy a főnökkel akarok beszélni.

Következő kérdésük az volt, vajjon vannak-e katonáim. Megmondtam, hogy nincs egy szál se és rámutattam távol heverő puskámra. Ők erre azzal válaszoltak, hogy elmennek a főnökhöz és megkérdezik tőle, mit tessenek. Hamarosan előkerültek és megkérdezték, hajlandó volnék-e bemenni a faluba a két fiú kíséretében.

— Éppen ez volt a szándékom — feleltem.

Válaszommal nagyon meg voltak elégedve. Mentegőztek gyanakvásukért. A háborús állapot az oka,

hogy ilyen bizalmatlanul fogadtak. Magukkal vittek a faluba és ott találkoztam *Csitutu*-val, a kerület nagytekintélyű főnökével, aki egyúttal a környék legnevezetesebb varázslója.

A falu mintegy hetven kunyhóját egytől-egyig a főnök és családja tagjai, rabszolgái lakják. Alattvalói a környező falvakban élnek. Ajándékot cseréltünk s én a neki szóló ajándékon felül nem mulasztottam el külön ajándékot adni a főnök — fetisei számára. Ez a figyelem nagyon meglepte; európaiktól nem volt rá elkészülve. Miniszterelnöke, *Moama* és az én *Bokale* legényem, voltak a tolmácsaink.

Megmagyaráztam jövelelem célját. *Csitutu* készséggel hajlandó volt a bambalákkal való tárgyalásra; annál élesebben kikelt a vangongók ellen — azok csak a zsákmány reményében szövetkeztek a bambalákkal. Nem is érti, — úgymond — hogy egy olyan derék és jeles férfiú, mint *Boma*, miképpen állhatott össze ilyen hitvány cselszövőkkel. Tény, hogy a Luzubi vidékéről való bambalákat foglyokként aránylag jól tartotta falujában, de ha vangongó került a kezébe, se szó, se beszéd, szétdarabolták és megették.

Mindamellettt hajlandó volt, hogy *milonga* elé bocsátja a kérdést. Küldönceit nyomban szétszalajtottta a szélrózsa minden irányában. A falubeliek még mindig gyanakodva leselkedtek rám. Hogy bizalmukba férkőzzem, kíváncsiságukat igyekeztem fölcsiklandozni. Elővettem a *Graphic* egy régi számát és belemerültem a képek nézegetésébe. Gondom volt rá, hogy a bennszülöttek is belepislanthassanak. A kíváncsiskodók egyre nagyobb számban lopakodtak közelembe s hangos megjegyzésekkel kísérték a látottakat.

Sajátságos, a primitív ember a képet nem ismeri föl *egyszerre*, csak részletenként. Előbb egy arcot ismer föl, majd a kalapot, botot, míg végül felkiált:

— Nini! Ember!

Legnagyobb sikert a *Monkey Brand Soap* (majomszappan) hirdeteménye aratta. A majmot nyomban föl-

ismerték s mikor tovább lapoztam, minduntalan kértek, mutassam meg még egyszer a majmot. Nagyon megtetszett nekik.

A képes ujság illetén kiaknázása nem a magam ötlete volt. Sir Harry Johnston, a nagy Afrika-utazó tett rá figyelmessé még Angliában, hogy milyen jó hasznát veheti az ember efféle képeknek műveletlen népek között.

Moama, Csitutu „miniszterelnöke“ rámutatott a tömegben egy nagyon csinos nőcskére.

— A feleségem — magyarázta.

Kérdeztem, hogy hívják, de nem volt hajlandó megmondani. Az asszony nevét illetéktelen személynek nem szabad „hiába vennie“ a feketék közt. Aki ezt megteszi, a férjjel gyűlik meg a baja. Megölik érte. Amikor megkérdeztem, vajjon európai emberrel is így bánnának-e el, ezt felelte:

— No nem, hiszen az európai, szegény, nem tudhatja, mi illik.

Másnap százával érkeztek meg a fegyveresek. Két álló nap tartott a hadi tanács. Az ellenzék szószólója egy *monguli* főnök volt. Végül is türelmemet vesztettem és rászóltam a gyülekezetre:

— Ne hallgassatok erre az emberre. Rossz ember ez. Mindig csak a bambalákra és a vangongókra gondol, akiket majd megöltök a háborúban. És nem jutnak eszébe a bajanzi-k, a ti fiaitok, akik halálukat lelik harcaitokban. És nem gondol szerencsétlen asszonyaitokra, akiket majd elhurcol az ellenség.

A monguli főnök elhallgatott és kevésre rá a hadi tanács véget ért, teljes engesztelődéssel.

Amikor minden rendbe verődött, odajött hozzám a monguli főnök és megszólított:

— *Deke*, te rossz embernek mondtál, amiért megmondtam a véleményemet. Ha nem akartad meghallgatni, amit más ember gondol, miért hivattál össze minket hadi tanácsra?

Mi tagadás, megszegyenített ez a bölcs és higgadt

beszéd. Ellenfelem nem haragudott meg és a legjobb barátok lettünk.

Kevéssel utóbb megjöttek a *vangūli* törzsbeli fegyveresek, akik megkésve érkeztek a tanácskozásra. *Csitutu* el akart kápráztatni hatalmával, fölvonultatta az egész csapatot teljes harci díszben. Megragadó jelet volt, amint tömött sorokban, harci dalokat énekelve eldübörögtek előttem, fanatikus ordítással, meg-meg-lóbálva íjukat és széles hadi késeiket. Jó kétezer ember, csupa fénylő, fekete test. Hatalmas, lenyűgöző kép.

Másnap útra keltem *Luano*-ba. A teherhordókkal persze most is bajban voltam. A bajanzik csak az első folyóig voltak hajlandók elkísérni, onnan, úgy mondták, a bambalák dolga továbbszállítani málháimat. A bambalák azonban vonakodtak vállalkozni rá, hogy átlépják a hadi területet. Végül is *Boma* férfias bátorsága oldotta meg a gordiusi csomót. Vakmerően átvágott a harctéren és egyenkint kezét szorított a bajanzikkal. Szent volt a béke. *Boma* bátor cselekedete ráütötte a pecsétet a békeszerződésre.

Bahuanák és bajanzik között

A bahuanákról. — Hadviselés. — A kétféle lélek. — A bahuanák testalkata, viselete, szokásai. — A bajanzik eredete. — Tisztátlanságuk. — A fetisek és a kakas.

Luano környékét a bambalákon kívül főleg bahuana és bajanzi nép lakja.

A bahuanák a *Kvilū* jobbpartján élnek, *Kikvit* tájától el egészen *Lūano*-ig, sőt azon is túl. De vannak bahuana községek a balparton is, az *Inzia* torkolata közelében.

A bahuana kisméretű, de erőteljes, szívós testalkatú nép. Bőrük színe inkább vörösesbarna, mintsem fekete;

a csokoládéra emlékeztet. Szemük természetesen sötét, egy cseppet zöldes árnyalattal; szemük „fehérje“ meg jócskán sárgás színeződésű. Hajuk is észrevehetőleg elüt a jellegzetes Kongó-vidéki hajtól. Rendesen gyapjas és fekete ugyan, de akadnak köztük göndör, sötétbarna hajúak.

Viseletük egyszerű; kevés díszítményt viselnek. Egyszerű pálmalevél-rostból készült mintázatlan kendőt vetnek ágyékuk köré. Csak tekintélyes férfiak viselnek e fölött egy második kendőt. Nők néha üveggyönggyel ékesítik szalmaszínű ágyékkendőiket.

Hajukat, homlokuk fölött, borotválják a nők s a leborotvált részt korommal befeketítik. Tarkójukon fűrtökbe bodorítják hajukat és agyaggal vörösre festik. Hajnyírás után, míg újból megnő a hajuk, kendőt borítanak fejükre. Szemöldöküket borotválják és szempilláikat kitépdesik. A férfiak szakállukat is, bajuszukat is borotválják fiatal korukban. Idősebb férfiak megnövesztik ritka szakállukat.

Testüket festik és itt-ott néha metszett sebekkel ékesítik. Egyébként egyedüli díszítményük a vaskarperec, fésű és az elefánt farkszőréből formált „nyaklanc“. A nők karjukat, vállukat és hasukat is hatalmas forradásokkal ékesítik — vagy éktelenítik el. A műtetet négy-öt éves korban hajtják végre gyermekeiken az anyák.

A bahuanák tápláléka nem különbözik a bambalákétól. Mindössze, hogy a bahuana nők megeszik a békát. Ezért hívják őket a bambalák *koto*-nak. Ez a szó békát jelent. Férfiaknak tilos a békaevés.

Az emberevés általános a férfiak között, jóllehet állati élelem bővében van. Rendszeres embervadászatokat rendeznek, hogy megtöltsék éleltárukat emberhússal. Az emberhúst addig főzik, míg csak le nem válik a csontokról; a csontokat külön kunyhóban őrzik, győzelmi jelvény gyanánt.

Vadászataikon az egész férfilakosság résztvesz, a főnök vezérletével. Ilyenkor fölgyújtják a fűvet és úgy

terelik egybe a vadat. Az elejtett vad feje azé, aki az első sebet ejti rajta.

A földművelés az asszonyok feladata. A természetesen közösen osztoznak. Csak a dohányültetvényeket művelik magántulajdonban. Akinek kasszavára vagy más-egyéb elérésre van szüksége, egyszerűen elveszi a közös készletből. Európában bizonyosan sokakat lustálkodásra csábítana ez a kommunista rendszer; nem úgy a feketéket.

Kétféle kunyhót építenek. Egyik olyan, mint a bajan'viké, — szalmából és pálmalevélből, derékszögű, négyszögű alapon. Elöl veranda. A kunyhó belsejét két részre osztják. A falvakat szétszórta építik, a folyó partjától jókora távolságra. Az asszonyok kunyhói fölismerhetők arról, hogy szabálytalan négyszögalakúak.

Művészetük és kézművességük hasonló a bambalákéhoz, de a kovácsmesterségben felülmulják ezeket.

Vagyona lehet minden felnőtt szabad embernek. A rabszolgák nem gyűjthetnek vagyont, tehát meg sem válthatják magukat. Az adósra nem teheti rá a kezét a hitelező, de gyermekeit vagy egyik feleségét kezesként fogva tarthatja.

Amikor a bahuanák a Kvilu mellett letelepedtek, egyetlen főnök uralma alatt állottak. Azóta a terület megnövekedése következtében széttöredezett ez a főnöki hatalom és átsiklott az egyes falufőnökökre. De ezeknek is nagyon korlátozott a hatalma, mert minden fontos kérdésben meg kell hallgatniok a felnőtt szabad férfiakból álló tanács véleményét. Elméletben függetlenek a falvak főnökei, de gyakorlatban az a helyzet, hogy a tanács többsége határoz. A főnöki méltóság öröklődik, de nem a fiúra száll át, hanem a főnök legidősebb nővérének a fiára. A főnök főfeladata az igazságszolgáltatás. Egyedüli jövedelme a kirótt bírságok.

A bahuanáknál a *vő* nem teheti be a lábát felesége szüleinek a házába. S ha az úton találkozik velük, ki kell térnie előlük. A fiú felesége meglátogathatja férjének szüleit, de megkövetelik tőle, hogy nagy tiszteletet

tanusítson irántuk. Csak férjének anyai nagybátyját kell kerülnie.

Háború esetén a hadi dob szavára gyülekezik össze a tíz éven felüli férfilakosság. A hadsereg vezére a főnök, de mellette van az öregek hadi tanácsa.

A csapat libasorban nyomul előre; elől a fiatalja. Az ütközetet rendszeren kölcsönös sértegetések előzik meg; ütközeteiket nyílt térségen vívják meg. Mindazonáltal szívesen csalják törbe az ellenséget. Foglyot nem ejtenek; a kezükbe kerülő férfiellenséget nyomban megölik és megeszik. A foglyul ejtett nőket a hadviselés végéig fogságban tartják.

A halottakat arccal nyugat felé, ülő helyzetben temetik el. Ruháját, fegyvereit és némi eleséget és pálmabort tesznek melléjük a sírba. A férfi halott sírján összetörik edényeit; az asszonyok edényeit velük együtt temetik el. A villámcsapás áldozatait hanyatt fektetve földelik el. Gyászuk jeléül a férfiak homlokukat, a nők egész arcukat bemázolják feketére.

Hiedelmük szerint kétféle testetlen *lelke* van az embernek: a *bun* és a *dosi*. A *dosi* álom közben hagyja el a testet és a halál után a levegőben lebeg, meg-meglátogatja a halott barátait és üldözi ellenségeit. *Dosi*-ja minden élő lénynek van, az állatoknak is. Sőt a fetisekben is megvan a *dosi*.

A *bun* a halál után valamiféle nagy állat testébe költözik — föltéve, hogy az elhúnytak sok fetise volt. Ha nem voltak fetisei, a *bun* páraszerű test formájában kerülgeti az elhúnyt barátait. A villámcsapás áldozatával vele püsztul a *bun*. A villámcsapást egy felhőkben lakozó macska okozza, amely le-látogat a földre és embert vagy fát fal föl éhsége csillapítására. A szivárványt hallal táplálkozó hatalmas kígyónak képzelik.

A bajanzik a Kvilu folyótól északra élnek. Sok jel szól mellette, hogy északról ered ez a nép, ahol most is sok bajanzi telep van a Kongó mentén, Stanley Pooltól az Ubangi-ig. Eredeti nevük némelyek szerint

babangi volt és gúnyképpen kapták a *bajanzi* nevet el-lenségeiktől. Ez azonban kétséges; a Kvilu-melléki bajanzik maguk sem hívják másképp magukat.

Lehetséges, hogy az Ubangi folyón jöttek le dél-nek, kereskedő karavánokként és békés úton szállták meg mai lakóhelyüket. Bizonyos, hogy már réges-régen élnek ezeken a tájakon.

Testalkatuk szerint feltűnő a különbség a folyó-menti csunya és vézna népség és a magasabb területeken élő pompás, erőteljes, egészséges bajanzi nép között.

A férfiak csomóba kötözik hajukat tarkójukon. A nők középujt elválasztott haja két fonatban csüng le fülük mögött. Ez a hajviselet szokásos a Kongó-melléki bajanzi törzseknél is. Gyász esetén fűkoszorút viselnek fejükön. A folyómelléki feltűnően szennyes nép nem festi magát; a beljebb lakók vörös festékekkel mázolják be magukat. Csak a nők ékesítik testüket forradásokkal. Ágyékkendőjük csak az ország belsejében mintázott díszítésű; a folyó mentén nem. Díszítményül kezükön, lábukon és derekukon vas- és rézkarikát viselnek.

A bajanzik — kivált a folyó mentén élők — annyira tisztátalanok élelmiszereik készítésében, hogy kísérom gyakran inkább éheztek, hogysen elfogadják ételleiket. Tisztátlanságuk velejárója, hogy mindent megesznek. Tanuja voltam egyízben, hogy egy hónapokkal előbb elejtett elefánt földi maradványaiból lakmároztak. Emberevők, de a természetes halállal kimult ember húsát nem eszik meg. Annál nagyobb élvezettel vetik rá magukat a megölt ember tetemére. Nem is titkolják szokásukat és nyíltan megvallják, hogy azért eszik az emberhúst, mert ízlik nekik.

Messze földön híres a Luano-vidéki bajanzi dohány. A folyó mentén halászatból élnek, beljebb vadászatból. Kereskedelemmel is foglalkoznak: élelmi-szert, dohányt, elefántesontot és kaucsukot visznek ki az országból.

Főnökök és apróbb falufőnökök *pralma* alatt élnek.

Utóbbiak nem fizetnek adót az előbbieknél. A nagyfőnökök szerepe a hadviselésben merül ki. Idegenek színe elé gyakran más embert küldenek a főnök képében. Rabszolgáik többnyire a maguk népéből kerülnek ki.

Szabály a többnejűség. A házasságtörésen rajtakapott asszonyt a megcsalt férj megölheti, de rendesen kártérítéssel is megelégszik. Ha gyilkosság történik, a megsértett falu megtámadja a gyilkos faluját.

A folyó mentén lakó bajanzik — kivált pedig a Kongó falu környéki nép — hisz a *moloki*-ban. A *moloki* — a rossz szellem — okozza a betegséget, halált, szerencsétlenséget. A „boszorkányt“ megölik és megeszik. Ezt a szokást a bambaláktól tanulhatták; a folyótól távolabb élő törzsek nem ismerik.

Gangan-ban megfigyeltem a következő szertartást:

A fetiseket széjjelrakták egy kiterített kendőn és a főnök, két fiával és rabszolgáival leült velük szembe. Előkerítettek egy kakast. A főnök fölmeteszte a kakas ütőerét, oldalt a nyakán, teleszította vérrel a száját és megfecskenedezte vele a fetiseket. Azután kola-diót vett a szájába s miközben rágta, szolongatni kezdte a fetiseket, hol ingerkedett velük, hol meg megfenyegette őket. Ezek után pedig fölszólította őket, hogy részesítsék gyermekáldásban a feleségeit és rabszolgáit. Minden mondat után ráköpött a három főfetisre, fiai és rabszolgái pedig a többi fetiseket köpdösték le.

Idilli élet Luano-ban

Fox — az elvarázsolt ember. — **Danniels** hadnagy küldetése. — **Szakácsból** főnök. — **Ne bántsd a feketét!** — **Bobo és a víziló.** — Ültetvényes lettem.

Ugyanabban az órában, amikor megérkeztem *Lūano*-ba, kötött ki ott a *Marie* hajó, fedélzetén a kormány küldöttjével, egy rendőrtisztel, aki húsz főnyi kísérettel igyekezett *Madibi*-be, hogy a helyszínén vizsgálja meg a dolgok állását. *X.* úr ugyanis nem elégedett meg kiszínezett elbeszélésével hozzánk küldött négy emberének végzetes kalandjáról, gondja volt rá, hogy egyidejűleg hivatalos jelentést is menessen az esetről vállalata vezetőségéhez. Éppen csak hogy szót válthattam a rendőrség emberével, amíg rakodott a hajó. Elmondta, hogy visszatérőben kiszáll majd Luano-ban, úgysis tudakozódní akar egyről-másról.

Alig hogy elfüstölgött a hajó, megjelent *Mejej* és *Kalala* és diadalmasan elébem tették a rendőrtiszt fox-terrier kutyáját, amely valahogy otffelejtődött. *Kalala* úgy vélekedett, tartsuk meg a kutyát. Szigorúan leintettem a fiút. Este véletlenül kihallgattam a két fickó beszélgetését. *Kalala* célozgatott rá, milyen jó lenne megölni a rendőrtisztet, nem kellene visszaadni a kutyát. Később csakugyan az enyém lett a kis *Fox*, — a rendőrhadnagy nekem ajándékozta s attól fogva mindig hűséges kísérőm maradt afrikai vándorlásaimban.

Fox — akinek a nevét a bennszülöttek nyomban lefordították (*Pokosszó* lett a neve) — általános tiszteletnek örvendett a feketék körében. Nem győzték bámulni okosságát. Sok mindenféle titokzatos dolgot tu-

dott. Így például egyszer *A.* faluban jártomban a falusiak szemelättára csirkecombmal kínáltam meg, de „megmondtam“ neki, hogy a csirkecomb *B.* falu főnökének az ajándéka. Pokosszó hátat fordított, nem fogadta el az ínyes falatot. Akkor jobb kezembe vettem a csirkecombot és úgy nyújtottam oda: Tévedtem — mondtam neki — nem *B.*, hanem *A.* falu főnöke adta a csirkét. A kutya szempillantás alatt kikapta a kezemből a csirkecombot. A bennszülötteknek roppantul tetszett az eset, mert a két falu hadilábon állott egymással. Szentül meg voltak győződve róla, hogy az én Pokosszó-m — elvárásolt ember.

Danniels hadnagy, a Madibi-be küldött rendőrtiszt, nemsokára visszatért Luano-ba. Elbeszélte, hogy a banyangi-k földje felé tartva — ahol valami tanukat kellett kihallgatnia — megtámadták és néhány emberét megsebesítették. A sértést nem torolta meg, mert nem akart bonyodalmakba bocsátkozni. A tanuknak persze színét sem látta. Felajánlottam közbenjárásomat. Fölszólításomra a főnökök csakugyan megjelentek előtte. Vallomásuk alapján *Danniels* megírta jelentését a hatósághoz és a vége az lett, hogy X. urat hat hónapra becsukták.

De nemcsak ebben az ügyben nyomozott *Danniels* a környéken. A misszionáriusok panaszkodtak, hogy egy közeli faluban többeket meggyilkoltak. A tettesek *Matani*-ből valók. *Danniels* személyesen készült „kiszállni“ a tekintélyes bajanzi faluba. Tanácsomra lemondott kockázatos tervéről. Küldöncöt menesztettem a főnökhöz; tudtul adtam neki, hogy a hatóság Luano-ban van és járja a bűnösöket. Két napra rá a főnök megjelent a láncra vert tettesekkel és átadta őket *Danniels*nek.

A tárgyalásokon én vittem a tolmács szerepét. A vádlók, amikor szembesítettük őket a bajanzi vádlottakkal, kénytelenek voltak elismerni, hogy ők is ludasak a dologban; fosztogattak, asszonyokat, kecskéket akartak elhajtani *Matani*ből. A vizsgálat elhúzódott egy

hónapig s végre is a vádlottak fölmentésével végződött.

Ezalatt történt, hogy egy közeli faluban, *Kiká*-ban, főnökválasztásra került a sor, s a falubeliek az én szakácsomat, a tizenöt esztendőös *Bokalé*-t választották meg. Bokale már előbbi gazdájával messze földet bejárta és nagy tekintélyre tett szert honfitársai körében.

De magam is meg lehettem elégedve feketéimmal. Megbecsültek, mert magam is megbecsültem őket és úgy bántam velük, mint gentlemanekkel. Tiszteletben tartottam szokásaikat. Bizalmamat bizalommal viszonozták. Az utóbbi hetek eseményei különösképpen megnövelték presztizsemet. Elsősorban is végét szakítottam egy évek óta tartó háborúskodásnak, azután meg sorompóba léptem érdekükben a hatóságokkal való ügyesbajos dolgaikban. Az eredmény nem is maradt el. Csak kívánnom kellett valamit, nyomban teljesült. Amikor más európaiak segítség nélkül állottak, egyetlen szavamra huszan is ajánlkoztak szolgálatomra. És még húszszor ennyi embert toboroztam a többi telepek számára, ha hiány volt valahol munkaerőben.

Talán helyénvaló lesz itt egy jó tanács az utánam következő európaiaknak: *soha ne emeljének kezet a feketékre*. A bennszülött nem üt vissza. Akárcsak megkötözött kezű embert bántanánk. A bennszülött tudja, hogy ez gyávaság, és tudja, hogy a fehér ember tudja ezt. Ha pillanatnyilag el is éri célját az európai, ő vallja kárát erőszakosságának. Mennyivel többet ér ennél a bennszülöttek bizalma, becslése és ragaszkodása! Csak amikor megajándékoztak bizalmukkal és jellemükbe mélyebben belepillantottam, értettem meg érzésvilágukat. Mennyi jó humor, gyöngédség és emberség fér meg egy egyszerű fekete ember szívében!

Sohasem felejttem el *Bobó*-t, ezt a pompás *ubangi* fickót. Kürtös volt abban a kis bennszülött csapatban, amely egy Kongó-állambeli tiszt kíséretében ejtette útba Luano-t. Remek emberpéldány, szélesvállú, hatalmas termet, derült, örökké mosolygó arc, nagyszerű

katona, erős, mint a bika és szelíd, mint egy gyermek. Senki sem tudott olyan jóízűen kacagni a tréfán — a tulajdon maga rovására. Egyszer üres kézzel jött meg a vadászatról; a gyerekek kötekedésből óriási kosarakkal fogadták, hogy rakja tele őket az elejtett zsákmánnyal. *Bobo* nevetett a tréfán a lehangosabban. Birkózásban földhöz vágta az ellenfelét, *Mambilát* és az mérgeiben sírva fakadt, *Bobo* erre előkelő mozdulattal átnyújtotta neki a nyereménytárgyat és szelíden így szólt: No, ne haragudjál, te kaptad a verést, legyen tiéd a nyeremény is.

De még megkapóbb a vízilóval történt eset.

A bennszülöttek régóta panaszkodtak már, hogy holdvilágtalan éjszakákon valami víziló folyton belegázol a vetésekbe és nagy károkat okoz. Nem sikerült puskacsőre kapni az állatot, így hát kénytelen voltam a bennszülöttek szokása szerint vermet ásatni. Második este *Bobo* nagy izgalommal jelenti, hogy hortyogó hangot hall a verem mélyéről. Fáklyákkal vonultunk ki és meggyőződünk róla, hogy víziló pottyant a verembe. A hadnagy rásütötte puskáját. A víziló elbődült fájdalomában, minden erejének megfeszítésével kikapaszkodott a gödörből és eltűnt az éjszaka sötétjében.

Esti sétám közben elvetődtem később a bennszülöttek tanyája közelébe. Észrevétlenül megálltam hallgatózni. *Bobo* szavát hallom, amint csendet kér és mesélni kezd.

— A mi víziló barátunk azóta odahaza van . . . felesége éppen most kiált fel: „Jaj mamám! (= Uram isten!) hol jártál ilyen sokáig; a gyerekekkel úgy vártunk már haza vacsorára.“ — „Ne haragudj drágám“, — feleli a víziló koma — „borzasztó kalandba keveredtem.“ — „Mi történt veled?“ — kérdi a víziló-feleség. — „Hát tudod édesem, szétnéztem egy kicsit a környéken valami harapni való után és képzel, egyszercsak megnyílik a föld a lábam alatt és belepottyanok egy feneketlen gödörbe. Eszembe villan, hogy megint azok a fránya emberek agyaltak ki valamit ellenem, nemhiába, hogy

olyan borzasztó okosoknak képzelik magukat. No sebj, gondolom, úgyis fáradt vagyok, szundítsunk egy kicsit. Fogom magam és lefekszem. Ráérek hazamenni, majd ha megvirrad, mondok magamban. El is alszok egyszerűen, mint a bunda — és ebből lett a baj. Tudjátok milyen jóízűen hortyogok álmomban, hát uramfia, nem meghallják azok a kétlábúak a hortyogásomat! Arra ébredek, hogy nagy sereg kétlábú állja körül a gödröt és fáklyával rámvilágítanak. No ennek fele se tréfa, mondok, mert tudjátok, Bobo is ott volt ám közöttük és Bobo olyan ügyes és erős, mintha nem is két lába volna neki. Megpróbálom, hogy kimászok, de csak mindig visszacsúszok és egyszer csak odalép egy kétlábú a gödör szélére, láng lobban a szemembe, pukkan valami és érzem, hogy tüvel megszúrják a hátamat. Kezdett nagyon melegem lenni, hát mondok nem maradok itt tovább, nekiveselkedek, kiugrok a gödörből és most itthon vagyok. Úgy ám, drága párom, azért hát adjál csak szaporán valami jót vacsorára a te öregednek.“

Így mesélt Bobo az ő fekete hallgatóságának, amelynek a fantáziájára bizonyosan nagy hatással volt a történet. A Kongó-vidéki nép hisz a lélekvándorlásban és szívesen hiszi el az állatokról, hogy ember lakik bennük.

Amikor egyszer foxterrier kutyámmal fogdostattam össze elszéledt tyúkjainkat s a kutya sértetlenül cipelte hozzám egyenkint a nyakoncsípott szárnyasokat, Kalala önkéntelenül fölkiáltott:

— Ha ez a kutya nem ember, akkor én kutya vagyok!

Kikvitben a kutyám jó barátságot tartott az odavaló bambalákkal. De ha *bajanzi* került a szeme elé, dühösen megugatta.

— Tudod mért van ez? — bölcselkedett a legényem. — Mi, bambalák, nem esszük meg a kutyahúst, de a bajanzik igen és a kutya kitalálta ezt.

Teljes hat hónapot töltöttem Luanó-ban. Amikor ott letelepedtem, nem tudtam, meddig maradok, úgy rendezkedtem hát be, mintha ott szándékoznám befejezni életemet. Követtem ebben a misszionáriusok példáját, akik rendszeren hosszabb időt töltenek egyhelyben, mint az üzletemberek vagy tisztviselők s ép ezért előrelátóbbak. Ők maguk is, utódaik is csak hasznát látják ennek. A tisztviselő-féle nép ritkán ver mélyebb gyökeret egy-egy állomáshelyen, nem gondol a jövőre s ha hagy is maga után valami maradandóbb berendezkedést, utódja igen gyakran fenekestől fölforgatja s kezd mindent előlről, a maga gusztusa szerint.

Az állami telepeken rendelet tiltja már ezt a rablógazdálkodást. Engedély nélkül semmi értéket nem szabad elpusztítania a jövevénynek. Ez a nyitja, miért olyan virágzók ma már a Belga Kongó állami telepei.

Első ültetvénykísérleteimmel nem volt sok szerencsém. Az esős időjárás beköszöntével folyóparti ültetvényeimet mindenestől elvitte az ár. A bennszülöttekkel meghánytam-vetettem, nem lehetne-e valami árvízgáttal segíteni a bajon. Sajnos, váratlanul elvezényeltek *Balá*-ba, jó ötven-hatvan kilométerre északnyugatra. Képzeltető meglepetésem, amikor egy-két héttel később visszatérve, száz lépés hosszú, métermagas szilárd töltésre bukkanok. A bennszülöttek összeálltak és megcsinálták a gátat — meglepetésül. A följánlott fizetséget elhárították. (No de azért elég drága mulatság volt ez a földmunka — ajándék-formájában jóval többet kaptak érte a szokásos munkabérenél.)

Hozzáfoghattam most már kertem megalapozásához. Házam előtt, le a folyópartig pázsit húzódott, virágágyakkal. A ház mögött virágzó konyhakert, rizstábla és faiskola.

A bennszülött főnököktől vándorlásaim közben ajándékba kapott kecskéim egész nyájra szaporodtak; voltak közöttük olyan példányok, hogy kiállításon díjat nyerhettem volna velük. A megmaradó tejből sajtot gyártottam.

A veteményes kert, a rizsföld, meg a kecskenyáj gondozása éppen elég dolgot adott embereimnek. Dícséretükre legyen mondva, tökéletesen megbízhattam bennük; ha reggel elrendeltem valami munkát, mérget vehettem rá, hogy elvégzik estére. Nem kellett a sarkukban lennem — ha hetekig nem láttak is, egyforma lelkiismeretességgel végezték munkájukat.

Ez a megbízhatóság és szorgalom nem általános jelenség. Valamennyi törzs közül, amelyekkel megismerkedtem, csak a bahuanákat és a déli bambalákat jellemzi. És persze ő közöttük is fontos, hogy mindenkit a neki való helyre állítsunk: a legértelmesebbet a veteményeskerti munkákra osztottam be, a legostobábbat a kecskék mellé állítottam.

Egyik nap valamelyik emberem guineai tyúk tojásaira bukkant és odahozta hozzám. Házityúk alá tettem a tojásokat, kikeltek és a kis guineai csibék úgy jártak a sarkamban, akárcsak valami hűséges kutya. Furcsa, hogy a bennszülöttek nem tenyésztik a guineai tyúkot, pedig húsa ízletesebb a házi tyúknál. Galambjaim is voltak.

Vadban sem volt hiány. Vadkaesa, francolin, guineai tyúk, vadgalamb elég bőven került terítékre. A bölény és antilop nyájszámra legelészett a környéken és megesett, hogy az elefántok éjnek idején csapatostul ellátogattak magába a faluba.

Luano-t és barátságos népét szívből megszerettem s bármennyire szenvedélyes vándor vagyok is, a sajnálkozás méla érzésével váltam meg a környéktől félév multával, hogy *Kikvit*-be tegyem át főhadiszállásomat.

Európai telepek. — Vándorélet.

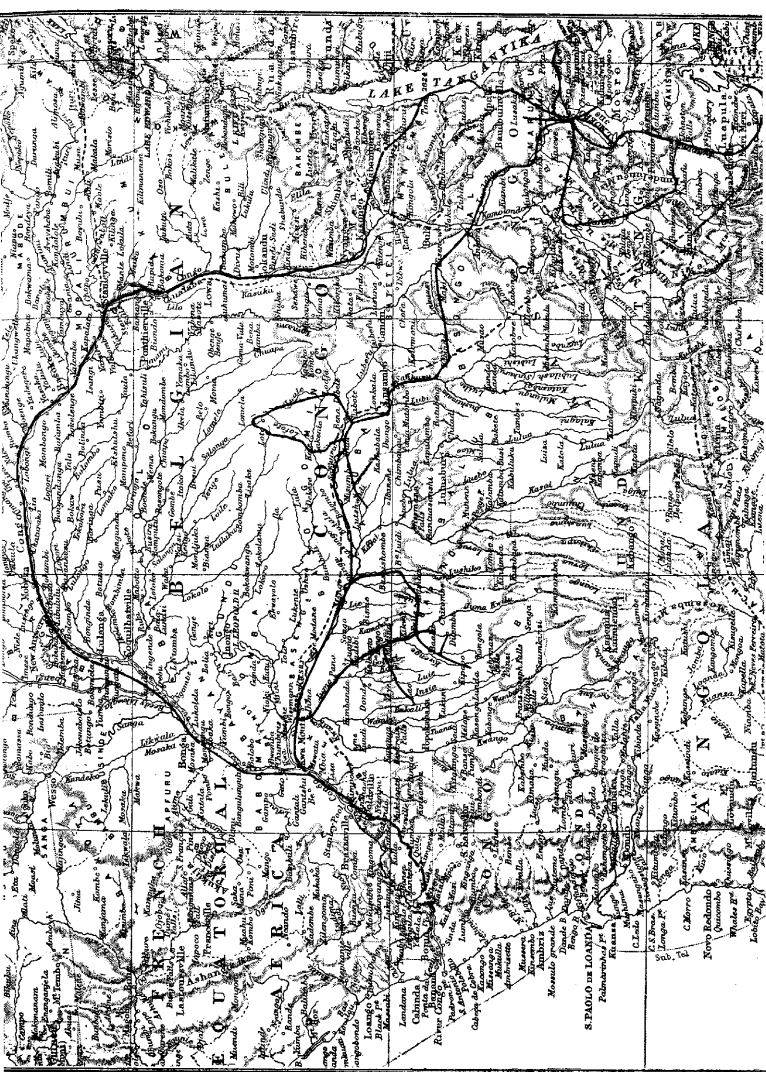
Az őserdőben. — Luano-ból Kikvit-be. — Helynevekről. — A „Vörös Kongó“. — A déli bambalák. — A „beszélő hús“. — Egy fehér telepes. — Csapdában. — A baluá-k. — Nemzetközi telep. — Atússzuk a Lucsimát.

Újra fölszálltam hát Luano-ban a jó *Marie* gőzös fedélzetére, hogy fölhajózzam a Kvilu-folyón, *Kikvit*-ig. Elhaladtunk Madibi mellett, ahol most tökéletes béke honolt megint. Érintettük *Kongó*-t. Onnan kezdve Micsakiláig a folyó partfalai egyre magasabbra emelkednek és sűrű erdő szegélyzi a partokat.

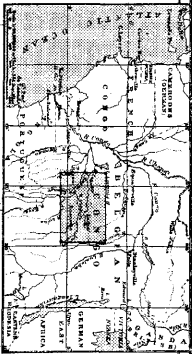
Ha igazán gyönyörködni akarunk az afrikai őserdő pompájában, vízi úton kell keresztül hatolnunk rajta és pedig lehetőleg csónakon, valamely apró folyó hátán. A gyalogosan törtető vándor alig lát néhány lépésre maga elé a csaknem járhatatlan sűrűségben — valósággal nem látja fától az erdőt. Hajnaltájban és napnyugta felé, amikor átható földszag árad a nyirkos vadonból, elviselhetetlenül fojtogató a dzsungel levegője.

Minden lépten ágakba, gyökerekbe, fatörzsekbe bötlik a lábunk, s a bennszülöttek járt ösvényein is gyakran úgy kell fejszével utat vágnunk. A földet vastagon elborító levelek alatt gyilkos hangyák seregei leselkednek ránk s jaj annak, aki későn kap észbe, amikor már megtámadták. Igaz másfelől, hogy az őserdő megszelídíti az afrikai naptűzés forróságát és ha a láz nem győrt — amitől fiatalabb éveimben annyit szenvedtem — tizenkét órahosszat is elbarangoltam a vadonban, anélkül, hogy kimerültem volna.

Micsakilá-n túl a hajózást veszélyeztetik a sziklák. *Rodenburg* kapitány minden ügyességére szükség van,

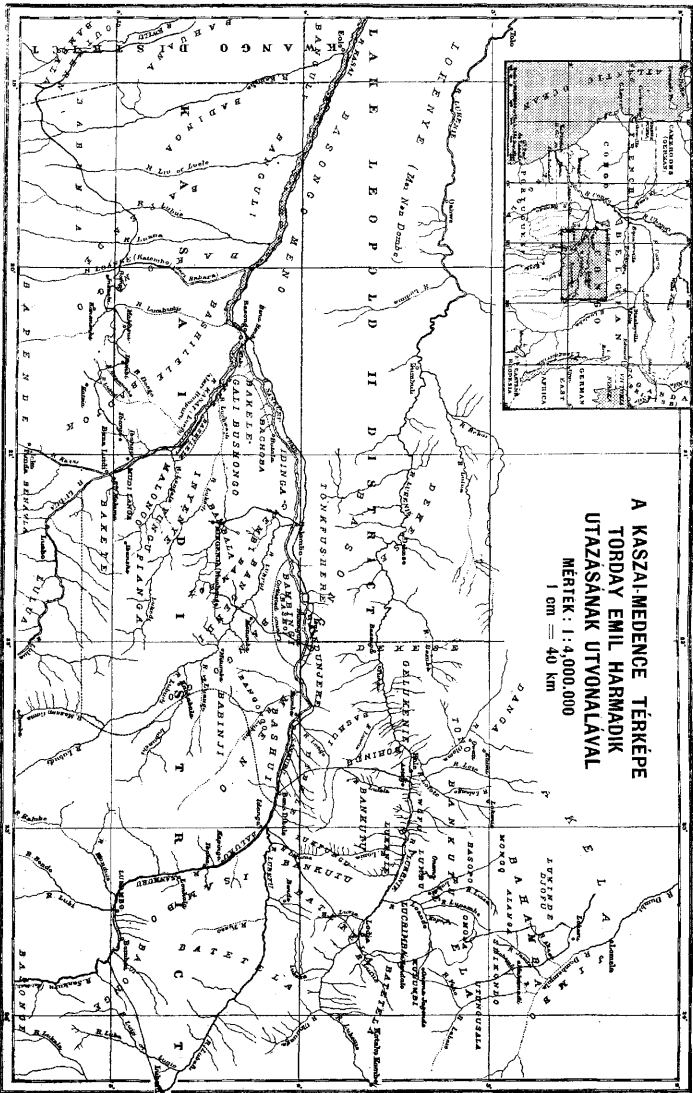

A Belga Kongó-állam térképe, Torday Emil 1. és 2. utazásának útvonalával.
 Mérték 1 : 14,450.000 1 cm = 144,5 km

A KASZAJ-MEDENCE TÉRKEPE
TORDAY EMIL HARMADIK
UTAZÁSANAK UTYONALAVÁL

MÉRTEK: 1:4,000,000
 1 cm = 40 km

hogy elkerüljük a bajt. Tíz-húsz kilométerre Micsakilától délre, elérjük a Kvengo torkolatát, amely itten alig húsz méter széles, jóllehet föntebb tízszerte szélesebb a medre. Nem csoda, ha a tizedrésznyire összeszorult folyó olyan örvénylő erővel zúdítja vizét a Kvilu-ba, hogy vájt csónakon lehetetlen szembeszállni vele. A gőzhajót is elsöpörte magával egyízben a Kvengo zúgó áradata.

Kikvit európaiak-lakta telep. A bennszülöttek *Matarinak* hívják. Ez a neve a folyópartot alkotó sziklák kőzetének. Különös, mekkora ingadozás észlelhető a földrajzi nevekben a térképeken. A falut, amely *Ilongonga* néven szerepel a térképemen, valójában *Busongá*-nak hívják; *Dumbá*-t Molasza, *Lucsimá*-t Kingongo, *Murikikambá*-t pedig Csifuta néven találtam meg a térképeken. A tévedésnek gyakori oka, hogy az utazók nem ismerik a bennszülött nyelveket. Magam voltam tanuja, amikor egy európai a Luapula folyó partján megkérdez egy bennszülöttet:

— Hol vagyunk?

— *Kaszenge* (a homokön) — feleli a fekete.

Fogja magát az európai és bejegyzí a térképébe, hogy ezt a helyet *Kaszengé*-nek hívják.

Kikvit-ben is bambalák élnek. Megkülönböztetésül a kolokoto-iaktól, a kikvitieket *déli bambaláknak* nevezem.

A déli bambalák népe viszonylag szálas növésű, karsú testalkatú, rendkívül mozgékony és szívós kiltartású. A legszelídebb indulatú és legvendégszeretőbb nép, amellyel csak valaha találkoztam Afrikában.

A *déli bambala* nép hazája a „*Vörös Kongó*“. A déli bambalák országszerte nevezetesekek arról, hogy egész testüket és minden viseleti tárgyukat vörösre festik. Ennek a színnek a kedvelésében odáig mennek, hogy még az utazónak adott ajándékaikat is vörösre mázolják, legyen az bár tojás, tyúk, kecske vagy akármí. Ha fehér szövetet kapnak ajándékba, nyomban befestik a nekik kedves színre. A vörösre festett vörös „ruhájú“ bennszülöttek jöttükben-keltükben persze akaratlanul is

vörösre kenik az utak szélén hajladozó fűvet; a gyalog-ösvény, amelyen vörös falvaikhoz közeledünk, vörös színben izzik, sőt magunk is nemzeti színűre mázolódkunk, mire kunyhóikhoz érünk.

Ennek a vidéknek a bambalái igen csinos vonásúak s ennek ők maguk is tudatában vannak. Személyük csinosítása és ékesítése legfőbb napi teendőjük. Naponta kétszer-háromszor frissen mázolják testüket. Hajviseletük fölépítése napokon át foglalkoztatja őket.

Bambala teherhordókkal barangoltam valamerre az országban, olyan területen, ahol minden percben ellenséges támadástól kellett tartanunk. Ebben a kényes, várakozó helyzetben meglehetősen riasztólag hatott, amikor karavánom nagy hirtelen megállt, mintha minden emberemnek földre gyökerezett volna a lába. Kértem, mi történt. Meglepetésemre azt a választ kapom, hogy egyik bambalám összekülönbözött a társával azon, hogy ő — *csinosabb legény*. És most párviadallal döntik el a főbenjáró kérdést. Ilyenféle összetűzések nem ritkán véres csatározásokká fajulnak, mint nemrégiben is, amikor két főnök vetélkedéséből, hogy melyikük a szebb (!), évekig tartó törzsi háború kerekedett.

Egyebütt a Kóngó vidéken, ha hizelegni akar a bennszülött európai vendégének, azt mondja neki: gazdag vagy; erős vagy; kövér vagy. A bambala fiatalságotat és szépségedet magasztalja.

Legszembetűnőbb különbség az északi és déli bambalák között, hogy utóbbiak nem esznek emberhúst. Irítóznak a kannibalizmustól. Aligha lehet kétséges, hogy az északi bambalák bahuana és bajanzi szomszédaiktól tanulták a kannibalizmust. Ez a szokás a megtorlás révén harapódzik el Afrika egyik népéről a másikra. Ha valamelyik nép látja, hogy a háborúban elesett társait megeszi az ellenség, fölébred benne a bosszúállás és ő is megeszi a legelső foglyot, amelyet sikerül kézrekeríteni. S ha egyszer megízlelte a „beszélő hús“-t, nehezen szokik le az új szenvedélyről. Eleintén az egész falu népe összesereglik, hogy megbámúlja az emberevő

„hóst“, később azután ő sem akar mögötte maradni a hősnek s így lassankint rákap az emberhúsra.

Mint valamennyi kezdetleges nép, a déli bambala is jól bánik rabszolgáival. Az újonnan vásárolt rabszolga eleintén minden keresményét oda kell, hogy adja gazdájának, de később megengedik neki, hogy megtarthassa magának.

A férjes nő, ha áldott állapotba kerül, minden korábbi kedvesét meg kell, hogy vallja férjének. Ha csak egyet is elhallgat belőlük: a gyermek meghal. A lánykori szeretők mind bírságot fizetnek a férjnek, de ez a bírság csak névleges. A férjhezmenetel után kitüntetett szerelmesek azonban súlyos kártérítéssel tartoznak a férjnek. A házasságot csak akkor tekintik véglegesnek, amikor a gyermekáldás jelei mutatkoznak. Ettől fogva mindkét részről kötelező a házastársi hűség. Azt tartják, a hűtlen szülő gyermekének meg kell halnia. Cse-csemők haláláért majd mindig a hűtlenséget teszik felelőssé. Az asszonyt, akinek a gyermeke meghal, ünnepelesen háromszor víz alá merítik, hogy ily módon megtisztuljon vétkétől.

A déli bambalák jobb muzsikuskok, mint északi testvéreik és énekeik sokkal kellemesebbek az európai fülnek.

A Luano-ból más telepek részére toborzott munkások közül egyesek még előttem érkeztek meg Kikvitbe és így jóhírem megelőzött. Ennek köszönhetem, hogy „tárt karokkal“ fogadtak. Különösen kedvezővé tette helyzetemet, hogy a déli bambalák nyelve azonos az északival s nehézség nélkül megértettük egymást.

Kikvit-be való megérkezésem után néhány napra történt, hogy zavargások ütötték föl fejüket *Babá*-ban, a bakvézék földjén, Kikvittől háromnapos járásra dél-nyugatnak. Fontos volt, hogy haladéktalanul megjelenjek a zavargás színhelyén. Bambaláim, mindamellet, hogy az a vidék nyomorúságosan szegény és lakói el-lenségeseek, készséggel nyomban vállalkoztak teherhordói szolgálatra.

Egy európai telepes, aki Murikikambába igyekezett, elkísért utamon. Megérkezésünk hírére az egész kavarodást mintha elfújták volna. Persze, a régi történet! A Babá-ban állomásozó európai telepes rossz bánásmódjával fölingerelte a bennszülötteket; meg is ölik talán, ha idejében meg nem érkezem. Fölhatalmazásomhoz képest összepakkoltam az európaiakat és elküldtem a Kvilu mellé, hogy onnan továbbítsák Európába. Kereszen magának nekivalóbb mesterséget!

A baba-i bakvézék nem voltak hajlandók cipelni a gyűlölt európai cók-mókját; az én bambaláim is berzenkedtek egy kicsit, de kijelöltem közülök néhányat és erre megnyugodtak. Búcsúzóul a következő kis beszédet intéztem európai társamhoz bambala nyelven, hogy kísérei is értsenek róla:

— Kiadtam a rendeletet bambaláimnak, hogy ha bármi huncutságot megkísérel kigyelmed, avagy csak a legkisebb szóval megbántja őket, lökjék el a podgyászt és hagyják cserben kigyelmedet a vadonban. Tessék ezt jól észben tartani.

Van okom hinni, hogy az intelemnek megvolt a fogantja.

Az európai útrakelését némán nézték végig a bennszülöttek. Csak amikor már messze járt, kezdtek el tréfálkozni az eset fölött. Erre a magatartásra nem a félelem indította őket, — hiszen félni már nem volt okuk tőle, — hanem velükszületett *tapintatuk*.

Babá-ban másik két európai csatlakozott hozzánk és így vándoroltunk tovább délnek, tekintélyes száz főnyi karavánnal.

Első nap átkeltünk a *Jambezi* folyón, póznákból és szőlőindából összeerőtt gyaloghídon. Az ilyenféle függő híd a folyó közepe fölött 3—4 méterrel magasabb, mint a két végén.

Kiszambá-ban, a Kvingo partja közelében ütöttünk tanyát éjszakára. Hárman közülünk mindjárt meg is fürödtünk a folyóban. Visszatérőben a tanya felé, szerezencsésen belepötytyantam egy antilop-csapdába. Talpra

estem, de zuhanás közben elsült a puskám. A dörrenés hallatára *Mejej* lóhalálában rohant társaimhoz a hírrel, hogy végem van, meghaltam. Azok sietve loholtak a baleset színhelyére, hogy lássák kihült tetememet. Képzeltető meglepetésük, amikor látják, hogy nyugodtan pöfékelek a verem fenekén. Az antilop-csapdába rendszeren éles nyársat állítanak a feketék. Jó szerencsémre ezúttal a nyársat kifelejtették, máskülönben aligha íródik meg ez a történet. Ez volt a második ilyen verembe-pottyánásom Afrikában s mind a kétszer hiányzott a halálos nyárs a verem fenekén.

Másik esetem a Katanga vidéken esett meg velem. Akkor is volt velem egy európai útitárs, akinek kölcsön adtam néhány emberemet, mert szegénynek sovány volt az erszénye, hogy fogadhasson magának. Valami vadtyúk után járva elmaradoztam s csak foxterrier kutyám volt tanuja, amikor a verembe pottyantam. A a k^utya a verem szélén keserves vonításba fogott. Társam nem mutatkozott. Jeladásul elsütöttem Mauser-fegyveremet, tizenötször egymásután. Seh^ol senki. Újabb sortűz. A várva-várt fehér arc csak nem mutatkozott a gödör szélén. Végül is bennszülött legénykém jött segítségemre és szabadított ki kényelmetlen helyzetemből. Amikor utolértem európai útitársamat, kértem tőle, nem hallotta-e a lövéseket.

— Hogyne hallottam volna, — felelte — de azt gondoltam, hogy megtámadták, így hát odább álltam.

Erre persze magam is így cselekedtem s szó nélkül otthagytam a derék férfiút, embereimmal együtt, a kölcsönadott teherszállítókról sem feledkezve meg.

Babá-ból való útrakelésünk után negyednapra megérkeztünk *Murikikambá*-ba. Ott kétnapos pihenőt tartottam, hogy rendbeszedjem jegyzeteimet. *Murikikambá*-t *baluá*-k lakják, a nagy *lunda*-nép egyik törzsökös ága. A *baluá*k alighanem a *bodzsok*-ok elől menekülve kerültek jelenlegi lakóhelyükre, a *Kvengo* vidékére, ahonnan viszont ők szorították ki a régebben honos *bambalá*kat.

Murikikamba körül nagy mocsarak vannak; messze környéken nincs egyetlen fa. Amikor az európai telepet alapították, pálmalevélből kellett a házakat építeni. Ez az építési mód festői ugyan, de annál kevésbé marandó. A telep tengerszínfeletti magassága jelentékeny, úgyannyira, hogy hajnaltájban és a késő esti órákban jól elkelve a télikabát.

A környékbeli baluák nem szívesen vállalkoznak teherszállításra; ha pénz kell nekik, fogják magukat és kimennek kaucsukot gyűjteni a vadonba. Az európaiak telepe ép ezért egészen nemzetközi, a szó afrikai értelmében — a Kaszai- és a Kvilu-vidék mindenféle népét megtaláljuk ott. Luano-ból való barátainknak jól esett, amikor nevükön szólítottam őket.

Élelemben szegény a vidék. Hiába keres négyannyit a telep munkássága, mint egyebütt, fölkopnák az álla, ha — batyuzással nem segítene magán. Hetenkint csak öt munkanapot tartanak, a hatodikon mindenki elszéled a távoli falvakba élelemért. A Kvilu vidékéről valók asszonyaik nélkül szerződnek el hathavi szolgálatra — s éppen ebben rejlik a baj. A Kaszai-vidékbeliek asszonyostól telepednek le és maguk termelik meg élelmiszükségleteiket.

Murikikambában elhatároztam, hogy elindulok a még ki nem kutatott *Jambezi* mentén észak felé. Murikikambától harminc kilométerre sikerült átkelni a folyón, innen kezdve a folyó jobbpartján vándoroltunk tovább északkeletre *Moszongó*-ig. Moszongo lakói ugyancsak harciasan fogadtak; bambala kísérem nyugtatták meg őket békés szándékaimról. Akkor aztán maga a főnök sietett elibém. Előhitta három feleségét és megkérdezte, készítettek-e valami ennivalót számunkra. Azok persze nemmel válaszoltak. Erre elkezdettszitkozódni a kómikus bohózatba illő kövér férfiú, hogy ő így-úgy megparancsolta, de hiszen jaj nekik, hogy nem teljesítették parancsait. Mindenáron szeretne volna megmutatni hatalmát. Végül seprűt fogott az asszonyokra, de azok összeröföntek és olyan alaposan

elpáholták félelmetes urukat, hogy keserves volt hallgatni szegényt, amikor egyre csak ezt hajtógatta:

— Én vagyok a főnök, én vagyok a főnök!

Mcszongoból a *Lucsima* folyóhoz készültem kelet felé. A főnök maga ajánlkozott rá, hogy elkísér. Ravasz cselt eszelt ki ellenem. Délnek vezetett, azzal az ürüggyel, hogy arra felé találunk hidat a Dzsari folyón. Órák multával falu közelébe értünk. Ekkor értettem meg, hogy tisztára azért hurcol engem a hamis irányban, hogy főnök-barátja ajándékot kapjon tőlem. Szó nélkül visszafordultam és elindultam a *Lucsima* irányában.

A Dzsari folyón persze nem volt híd. Megkérdeztem kísérőimet, át tudnák-e úszni a folyót, fejükön a málhával. Azt felelték: nem tudnak úszni. Erre elrendeltem, tákoljanak össze valami hidat. A hozzávalót messziről kellett volna odacipelni. Míg odajártak, apró legényeimmel átúsztam a folyón és a túlsó parton letelepedtünk ebédelni. Amikor kísérőim ezt észrevették, egyikük kiállt a vízpartra és átkiáltott:

— Azt mondják az emberek, nem tudnak úszni, de azért majd megpróbálják!

Egymásután beleugráltak a vízbe. Nem tudom, mikor tanulták, de bizonyos, hogy olyan könnyedséggel átúszták a folyót, hogy kacskák se csináltak volna különben.

Kalala jókedyében vidám hadi táncot lejtett körülöttük és tréfás éneket rögtönzött magasztalásomra, hogy olyan pompásan megtanítottam úszni a bambalákat azzal, hogy elküldtem őket fadóntógetésre.

Másnap elértük a jó száz lépés széles mederben sebesen hömpölygő *Lucsima* folyót. Egy bakvéze falu lakói följajánlották, hogy fatörzsekből összerótt apró tutajokon átvisznek. Egy-egy ilyen tutaj csak két embert bír meg, az evezőst is beleértve. Magam, a tutaj mögött úsztam; előttem a tutajon Mejej az evezőssel. A folyó közepén az evezőt elsodorta a víz és a mi tutajunk ott úszott a rohanó ár kellős közepén egy versenyfutó se-

bességével. Megragadtam a tutajt s magam előtt tolvá igyekeztem áttaszítani a tulsó partra. Keserves erőfeszítés után sikerült odaterelnem egy benyúló fatörzshöz, amely részben áthidalta a folyót. Némi zúzódások árán szerencsésen partra vergődtünk.

Legközelebbi céloom *Lucsima* volt. Ennek a bakvéze lakosságú falunak bennszülött neve voltaképpen *Kingongo*. Az európai elnevezés merőben önkényes. Erdőségen vitt keresztül az utunk; az erdő közepén kis tóra bukkantam, amelyet az odavalók *Janzá*-nak neveznek. De valószínű, hogy ez a szó egyszerűen — tavat jelent.

Lucsimában két napi pihenőt tartottam, hogy kiheverjem zúzódásaimat és kellőleg erőre kapjak, mert nagy út előtt állottam.

Egy afrikai Napoleon

Küldetésem. — A bakvézek. — Muri Kongó, a király. — Az oroszlan barlangjában. — Két front között. — Megfenyegetem Napoleont. — Békekötés. — Bevonulás Kikvitbe.

Mindezideig óvatosan elhallgattam embereim elől utazásom igazi célját; most, hogy közel jártam hozzá, nem volt többé okom a titkolódzásra. Megmondtam hát nekik, hogy a *bakvamoszingá*-k főnökéhez, *Jongo*-hoz készülök. Vallomásomon elcsodálkoztak, rövid megbeszélés után azonban kijelentették, hogy velem tartanak, bárhova is menjek; tudják jól, hogy megbízhatnak bennem.

— Ne mondják rólunk, hogy csejben hagytuk gazdánkat; mi nem vagyunk balubák — mondogatták.

Ennek az önérzetes megjegyzésnek az a titka, hogy két évvel előbb egy európai utazót, akit bapindi-k megtámadtak, baluba teherhordói sebesülten faképnél hagytak. A bapindi-k aztán meggyilkolták. A bambalák

azóta sohasem mulasztják el, hogy megvetéstüket ki ne mutassák a hűtlen balubákkal szemben.

A bakvézék népe a maguk előadása szerint öt törzsre oszlik; kettő közülök — az imbangálák és bacsindzsik törzse — a Kvangó felső folyásán lakik, a többi három (a bagvandala, bakvamoszinga és bakvaszamba törzs) a Kvilu mentén él. A tizenkilencedik század derekán telepedtek le jelenlegi hazájukban. Első beözönlésük idején a bagvandalák a Kvilu folyó balpartját szállották meg; a bakvaszambák és bakvamoszingák átkeltek a jobb partra és elűzték onnan a bapindiket és a babundákat. A honfoglalóknak a badzsokok népével is meggyűlt a bajuk; ezek dél felől szorongatták őket. Örökös harcban álltak ennyi ellenséges nép között.

A babundák kénytelenek voltak rabszolgákkal adózni a győztes hódítóknak. Ezek között a rabszolgák között volt egy *Jongo* nevű fiú, aki magáévá tette új hazája ügyét és résztvett a badzsokok ellen folytatott háborúban. Hősiességével annyira kitüntette magát, hogy gazdája felszabadította és vas-karpereccel tüntette ki. Kevéssel utóbb feleségül vette a főnök leányát és olyan tekintélyre tett szert, hogy a főnök halála után reászállott a főnöki méltóság, sőt lassan-lassan valamennyi többi főnököt hatalma alá hajtotta, az egy *Momambulu* kivételével, aki a bakvaszambák legfőbb főnöke volt.

A Kvilu jobb partján letelepült bakvézék azonban végül is belefáradtak a három felé folytatott hadjáratba és elhatározták, hogy kivándorolnak. *Jongo* vezérletével új hazát kerestek maguknak. Ekkor már *Momambulu* is alávetette magát *Jongo* uralmának. Átkeltek újból a Kvilu folyón, elkergették onnan a bagvandalákat — és letelepedtek jelenlegi hazájukban. Csak *Muri Kongó* közvetlen alattvalóit kímélték meg.

Ez a honfoglalás sem mehetett végbe súlyos harcok nélkül. A hadviselésben edzett bevándorlók végül is felülkerekedtek s a bagvandalák békés földművelő népét elűzték az északnyugati sivár pusztaságba, ahol mai nap is élnek. A keleti bakvézéknek ez az újabb honfog-

lalása újkeletű: a tizenkilencedik század utolsó éveiben ment végbe.

Jongó új hazáját tartományokra osztotta és mindegyik tartomány élére egy-egy sógorát állította. Momambulu is kapott egy részt az országból. Nagylelkűségét később úgy látszik megbánta: 1906 végén megtámadta a bakvaszambákat és területük egy részét visszahódította. Elmondhatom, az én befolyásomnak tulajdonítható, hogy Momambulu népét mindenestől ki nem irtotta.

Jóllehet ma már, hogy e jegyzeteket írom, öreg legyen ez az afrikai Napoleon, hódító pályafutását távolról se fejezte még be. Elmondta nekem, hogy ha majd országának földje kimerül, a bagvandalák gazdag kacsuk-termő területeit hódítja meg. Ettől a hadjárattól azt hiszem visszariasztotta mégis *Muri Kongó* rendkívüli tekintélye. *Jongó*, a rettenthetetlen hódító sem mer szembeszállani a közvéleménnyel. Nincsen ember a bakvézék között, aki hódolattal ne tekintene fel *Muri Kongó*-ra, erre a kékvérű előkelőségre; a nép szemében minden vihar és vesztett háború után is ő az ország törvényes királya.

A bakvézék ruhája, férfiaké és nőké egyformán, négyszögletesre szabott szövetdarab. Ez a szövet vagy belföldi vagy európai. Főnökök viselete deréktól bokáig érő szoknya; ezenfelül vállukra is vetnek valami kendőfélét. *Jongó* kivétel ebben is — nem sokat ad a külsőségekre.

Minden szabad ember karperecét visel s ha a rabszolga karperecét kap gazdájától: *ipso facto* szabaddá válik.

A bakvézék hajviseletéről nehéz megállapítani, melyik az igazi. A nép csikokban viseli haját, hasonlóan, mint a bambalák. A főnökök öt csomóba göngyölitik hajukat. Föltehető ennél fogva, hogy régebben ez volt az általános hajviselet. A köznép könnyen tér át idegen szokásokra, de a nemesség és a főnökök Afrikában is szigorúan ragaszkodnak őseik szokásaihoz, akárcsak

minálunk Európában. Találkoztam törzsekkel, amelyeknek ruházata európai szövetből való; ugyanott a főnökök, jöllehet tömérdek európai szövetjük volt, világért föl nem vették volna. Kitartottak a pálmakéregszövet és állati bőrök viselete mellett.

A férfiak általában borotválkoznak, de legtöbb főnök szakállt növeszt. Férfiak is, nők is hosszú nád tubákos szelencét (gyakran csinosan faragottat) viselnek fülbevalóként bal- vagy jobbfülükben. Orrjukban nem viselnek díszítményt. Nyakdíszük üveggyöngy, fogak, stb. Férfiak felső karjukon bojtos pálmарost-karperecet viselnek, s ebbe dugják késeiket.

A főnökök nem festik testüket; a nép vörös festékkel mázolja be magát, de távolról sem olyan tetszelgő, mint a bambalák.

Élelemben, vadban szegény a vidék, háziállat kevés. Házát az ültetvény közepébe építi a bakvéze, hogy rajta-ütés esetén könnyebben megvédhesse. Érthető ez, ha meggondoljuk, hogy nemrégiben letelepült népről van szó, amely annyit szenvedett ellenséges betörésektől, kivált a gyűlölt *Jongo* támadásaitól.

Kenyerüket *muszá*-nak nevezik. A környékbeli törzsek nem szeretik a bakvéze kenyerét. Való igaz, hogy barnább a kenyerük; egyébként úgy készül, mint a bambaláké.

A bakvézék nem emberevők. Az utóbbi években egyesekre ráragadt a kannibalizmus a bapindiktól, de általában nem hajlanak rá. Igaz, hogy nem nézik le a bapindiket az emberevés miatt.

A portugáloktól tanulták a szesz élvezését. Pálmaboruk erősen részegítő. A pipázás, tubákozás egyaránt elterjedt.

Az építkezés a férfiak dolga. Apró kunyhóikat fűből építik. Még a főnökök kunyhói is nagyon silányak. Csak a főnökök raktárházait építik szilárdabban. Minden aszszony kunyhóban lakik gyermekeivel.

Szép fafaragványokat láttam a bakvézéknél, de alighanem nagyobb részét a badzsokoktól kerültek. A kosár-

fonásban, gyékényszövécsben ügyesek. Jeles kereskedők, de szomszédaik nem bíznak bennük. Pénzegységük a kristályos só.

A bakvézék főnökei teljhatalmú uralkodók. Van mellettük valami tanácskozó-testület, de akkor hallgatnak rá, ha nekik tetszik. A három főfőnök alfőnököket nevez ki a községek élére. Ezek adót fizetnek a helyi főnöknek.

Főnök sohasem ül a puszta földre. Szép faragott széke van. Étkezésében tanácsosai szolgálják ki — náluk tehát nincs meg az a tilalom, hogy tekintélyes embereket nem láthat emberi szem evés közben.

Ügyes zongorakészítők. Apró zongorájuk billentyűi csak bambuszból valók ugyan, de hangja kellemes. Dalaikból nem sikerült ellesnem semmit.

Erkölcsiség dolgában nagy a különbség a bakvézék egyes törzsei között. A bakvamoszingák és bakvaszambák a lopást, rablást, sőt emberölést hőstettnek tekintik; a bagvandalák békés földművelő népe szigorúan elítéli ezeket a bűnöket.

A bambalák, akik kétízben tanulni voltak *Jongo* magatartásának európaiakkal szemben, álmélkodtak tervemen, hogy *Jongo*-t föl akarom keresni. Élénk emlékezetükben volt még az az eset, amikor egy fegyveres csapat európai parancsnokát nem engedte tovább vonulni, amíg váltságdíjat nem fizetett. Sokat beszélnek még arról a két európairól, akiket *Jongo*-ék sötét kunyhóba csuktak éjszakára, hogy fetiseket csináljanak belőlük. Egész éjjel hallgathatták, hogyan szólongatják a feketék fetiseiket, hogy rábíráják őket, ne engedjék kirepülni a puskagolyót az európaiak fegyvereiből, ha háborúságra kerül a sor. Reggelre aztán szabadon eresztették foglyaikat.

Meghagytam őket hitükben, hogy én vakmerőbb vagyok a többi fehérénél és ezek után is ragaszkodom tervemhez.

Lucsimából meredek lejtőn szállottunk le a sziklás-medrű, sebesen szökellő *Biere* völgyébe. Kezdetleges

hidon átkeltünk a folyón és fölkapaszzkodtunk a Biere és a Lufuku folyót elválasztó fennsíkra. A Lufukun túl volt *Jongo* faluja.

A közbeeső falvakban mindenütt csodálkoztak vállalkozásomon és — sokat panaszkodtak *Jongo*-ra. *Magingoká*-ban a *Jongo*-val háborúságban álló bakvaszámba-törzs első falujában beszéltek, hogy *Jongo* rajtuk ütött, elkergette főnöküket és földulta a falut. Keményen védték magukat — bizonyosságul megmutogatták sebeiket. Mindenáron rá akartak beszélni, ne bízzam *Jongo*-ban, ne folytassam utamat fegyvertelenül, forduljak vissza és hozzak katonákat. Nem lesz békesség és nyugalom az országban, amíg meg nem törik *Jongo* hatalma. Sajnáltam őket és megígértem, mindent el fogok követni, hogy tisztességes békét biztosítsak számukra, de ők csak rázták fejüket és sopánkodtak, nem kerülök én vissza elevenen, hogy hírül hozzam nekik a jó ujságot.

Folytattam utamat. Csakhamar mocsár szélére jutottam; kevéssel odább elértem a Lufukut. Egyik emberemet elküldtem *Jongo*-hoz, vigye hírül megérkezésemet, mondja meg neki, hogy fegyvertelenül, baráti látogatásra jöttem és remélem, emberei eléggé a markában vannak, hogy bántódásunk ne essék. Ha csak a hajunk szála meggörbül, visszafordulok, de találkozunk még és akkor magára vessen a következményekért. Egy óra sem telt bele, hírnököm megérkezett a hírrel, hogy *Jongo* szívesen lát s biztosít barátságos érzelmeiről.

Afrikában mindig bölcs dolog követet küldeni előre; a népes karaván közeledése, kivált ha fehér ember vezeti, nyugtalanítja a feketéket és könnyen támad bonyodalom. Ha előre értesítik a falut, rendszeren előkészülnek a fogadtatásra és majd mindig fölösleges, hogy elővigyázati rendszabályokkal bástyázza magát az utazó.

Jongo falu, amely alapítójáról kapta nevét, védett helyen fekszik a mocsárral szegélyezett Lufukū és az

ugyancsak mocsaras területet átszelő Ponde folyó között. Természetes erősség ez a hely. Ugyancsak kockázatos vállalkozás lenne megtámadni a falut. A Lufuku rohanó árja átuszhatatlan; dereglyén is lehetetlen átkelni a folyón. A kezdetleges híd pedig néhány fejsze-esapással elpusztítható. A Pondé-n való átkelés talán még ennél is bajosabb. Derékig gázolva a mocsárban olyan lassúsággal lábolható csak keresztül, hogy azalatt a túlsó partról egy szálíg leledözhetnek a támadókat.

Jongo-nak szokása lerombolni a hidat, mihelyt átkelt rajta a falujába igyekvő karaván. Ilyen módon foglyul ejti látogatóit s szabadon válogathat a karavánok rakományában.

Jongo székhelye kiterjedésre is, lakosságra is valószínű város. Ezrekre menő fegyverese van. És nemcsak íjjal és nyíllal vannak felfegyverkezve; puskáik is vannak. A portugál területről vásárolták őket.

Amikor karavánommal a Lufuku jobbspártján partraléptem, fegyveres férfiak üvöltöző tömege fogadott. Ijukat és puskájukat vadul rázogatták, de nyilván csak, hogy fitogtassák erejüket. Különösen puskájukra büszkék. Amint tovább és tovább haladtam, egyre növekedett a számuk. Fűlsiketítő ordítózással üdvözöltek:

— Kvakola, Deke!

A község közepén vártak rám a falu előkelőségei. Üléssel kínáltak. Seprűikkel — amelyekkel éppen akkor söpörték tisztára a teret — tisztas távolban tartották a tömeget. Egyikük megértette velem, hogy *Jongo* különösképpen meg akar tisztelni s egész ideig fog fáradni fogadtatásomra és saját fejedelmi rabszolgáival viteti el podgyászomat rezidenciájába. Csakhamar meg is érkezett, rabszolgái kíséretében. Azok fürgén vállra kapták málháimat. Magam csak amúgy könnyedén lépegettem utánuk. Sátram a fejedelem elkülönített térségén ütöttem föl. Leültem és vártam a fejleményeket. Helyzetem nem volt éppen valami irígylésreméltó. Ha *Jongo* harmadszor is meg akarja tréfálni a fehér

embert — erre íme kitünő alkalma kínálkozott. Kénye-kedvére ki voltam szolgáltatva.

Kis vártatva odabicegett egy öreg és jelentette, hogy *Jongo* készen áll fogadtatásomra. Követtem az öreget. A házak mögött, pajtaszerű épületben ülve várt rám tanácsadóival körülvéve, az uralkodó; mögötte földbe szúrt karók, mindegyiknek a hegyén emberi koponya. Hozzádőlve állt mellette kedvenc fia, *Tocsi*.

Öltözete fölöttébb egyszerű volt: egy kendő a dereka körül, egy rézkarperec a jobb karján. Semmi egyéb. Láthatólag kivételes erejű testalkat; termete magasságát nem ítéltettem meg ülő helyzetben. Haja és borostás szakála szürkébe vegyülő. Arca szenvedésről beszélt. Karja és lába mozdulataiból következtetve, nyilván rheuma gyötörte.

Udvariasan üdvözöltem — tolmács útján, mert nem volt még alkalmam a bakvézék nyelvet megtanulnom. Elmondtam neki, mily nagy utat tettem és mennyi veszedelemmel szálltam szembe, csak hogy vele megismerkedjem.

Félórás áradozó beszédben válaszolt. Minden hibája mellett is meg kell adni neki: a túlzott szerénység nem kenyere. Fejtegetéseinek mindig visszatérő tárgya ő maga volt: *Jongo*, a nagy-nagy *Jongo*, a leghatalmasabb nép leghatalmasabb királya, aki maga alá gyűrte a legfélelmetesebb ellenségeket és a többi és a többi.

Őt hallgatva azt hihette volna az ember, hogy fegyveresei többen vannak, mint ahány homokszem a tenger fővenyében, avagy fűszál Afrika rengetegeiben. Még a kiokó-k, a rettenetes kiokó-k is remegnek tőle; megette őket, mint ahogy megette a bapindiket és a babundákat és amiként fölfalni készül a bakvaszambákat.

Ezek után kezét fogtunk és kezdetét vette a diplomáciai tanácskozás.

Azzal kezdtem, hogy szemrehányást tettem neki a karavánok kirablásáért. Megmondtam neki, hogy ha mégúgy megverte is a kiokó-k népét, az európaikkal

nem lesz olyan könnyű elbánni, ha kenyértörésre kerül a dolog. Örökös háborúskodásával úgyis meggyöngítette magát, jó lesz fékezni egy kicsit. Addig jár a korszó a kútra... Azután imígyen folytattam előadásomat:

— Vándorlásaim során, — már pedig kísérőim a megmondhatóí, hogy kétszer bejártam széles e világot — találkoztam egyszer egy törzsfőnökkel, aki hadi lábbon állt mindenkivel. Mi lett ennek a következménye? Egy szép napon minden ellensége összefogott ellene és egyesült erővel elsöpörték a föld színéről. Ez a sors vár tereád is a jövőben. Vesztedbe rohansz. A környező népek, bapindik, bambalák, babundák, mind-mind barátságos lábbon élnek velünk, európaikkal. Jusson eszedbe, ha egyszer bonyodalomba keveredel a fehérekkel, valamennyi ellenségedet szemben találod magaddal. De már akkor késő lesz. Tanácsos lesz tehát békét kötni, mindenekelőtt a bakvaszambákkal, akik különben is fajtestvéreid.

Szavaim láthatólag mély hatást tettek. Visszavonult, hogy megvitassa a dolgot tanácsosaival. Kévére rá megjelent és kinyilatkoztatta, hogy kész békét kötni szomszédaival.

A szertartás következő pontozata lett volna az ajándékok kicserélése. Elsőnek ő adta át a maga ajándékait. Amikor az én ajándékaimra került volna a sor, ajándékok helyett ékes beszédet vágtam ki, kifejtván, hogy annyira át vagyok hatva nagyságának tudatától, hogy nem találok méltó ajándékot ily nagy férű számára. Szívből föl kacagott — a tréfát elérte.

Visszavonultam sátramba. *Jongo* csakhamar, visszasaadta látogatásomat. Fiával együtt jött. Az ifjú *Toósi* tudott csikongó nyelven. Ő volt a tolmácsunk. Sok mindenről elbeszélgettünk. Meggyőződtem róla, hogy *Jongo* éleselméjű, tehetséges ember; kiderült, hogy nem is annyira ő a hibás az ország politikájában, mint inkább fitestvére, *Csatula*, a fővarázsló. Az bujtogatta örökké az európaiak és a szomszédos törzsek ellen.

Emberek barátságos lábra helyezkedtek az odavalókkal. Hamarosan híre ment, milyen csodadoktor az ő európai gazdájuk. Egy szép napon Csatula fülébe is eljutott a hír. Odajött hozzám, megmutatta sérült lábát és kért, gyógyítsam meg. Vállalkoztam rá, de gondom volt rá, hogy a falusiak megtudják a dolgot. Javában kezeltem a betegemet, amikor odagyültek a csodára. Akkor megszólaltam:

— Látjátok, hiába oly nagy kuruzsló ez a ti varázsmesteretek. Ha bajban van, mégis csak az európaihoz fordul, hogy meggyógyítsa. Maga se hisz a kotyvalékaiban és ráolvasásaiban, amikkel benneteket az orroknál fogva vezet.

A tömeg hangos helyesléssel kísérte szavaimat. *Csatula* tekintélyén sikerült csorbát ejteni.

Ugyanaznap este odaszállingóztak hozzám az asszonyok: hallották, milyen szép képeim vannak — látni szeretnék. Persze készséggel elégítettem ki kíváncsiságukat. Egész népvándorlás kerekedett sátram körül. Mindegyik szeretett volna első lenni a sorban. Valósággal hajbakaptak a képekért. Már-már életveszélyessé fajult a tolongás, amikor *Jongo*-nak sikerült szétosztatni a tömeget.

A következő napot is ott töltöttem. Folytattam tárgyalásaimat. Éppen a bakvaszambákkal kötendő békéről folyt a szó, amikor *Csatula* akadékoskodni kezdett. Haragot színelve, fölpattantam erre:

— Messze földről jövök ide hozzátok, — szóltam a tömeghez —, hogy beszéljek a ti nagy főnökötökkel. Ki ez a rabszolga, aki merészeli kinyitni a száját, amikor két nagy férfiú beszélget egymással.

Jongo-nak tetszett a beszéd; *Csatula* leforrázva eloldalgott.

Jóllehet küldetésem teljes sikerrel járt, sajnálkozás nélkül váltam meg *Jongo*-tól. Lucsimán keresztül a legközelebbi úton siettem vissza Kikvitbe. A hírnek szárnyai vannak, Afrikában is. Mindenütt előttem járt a hír. Emberek persze siettek kiszínezni a történetet,

hogy milyen fényes sikert arattam — az ő segítségükkel.

A *Lūano* partján, nem messzire *Kikvit*-től, kísérőim kérték, álljunk meg. Valamennyien megfürödtek, ékesen bemázolták testüket pirosra és hangos énekszó és kiáltás közben vonultunk be ünnepélyesen a telepre, teljes egyhavi távollét után. Messze környékről összesereglettek a bambalák lelkes fogadtatásunkra. Már elveszettek hittek és most annál kitörőbb örömmel üdvözöltek.

Hogy bánjunk a bennszülöttel? — A feketék jelleméről

Szokások és szertartások. — Tiszteld az asszonyt! — A tapasztalat gyümölcse. — Taglejtések. — Szellemi képességek. — A vangongó-k megnézik a holdat. — A négerék szolidaritása. — A fehérek szolidaritása.

Hiúság nélkül mondhatom, mindig szerencsés voltam a bennszülöttekkel való dolgaiban. Ezt a jószerencsét egyedül és csakis annak köszönhetem, hogy — *respektáltam szokásaikat*. Tanulmányoznunk kell az embert, ha meg akarjuk érteni és meg kell értenünk, ha vezetni akarjuk. A józan ész törvénye parancsolja, hogy az európai, aki nálánál tízezerszer nagyobb embertömegek irányítására vállalkozik Afrikában, belemélyedjen a feketék lelkületének, szokásainak és előítéleteinek tanulmányozásába. Ha nem így cselekszik, multhatlanul kudarcot vall.

Hallottam egy európairól, aki mikor szolgálkat fogadott, szerződésileg kikötötte, hogy emberei nyírják rövidre a hajukat. Valószínűleg tisztaság okából követelte ezt tőlük. Jó fiú volt és eszeágában sem volt, hogy megbántsa a feketék érzelmeit. Azok engedelmeskedtek is, de attól a naptól fogva népszerűtlensége meg volt pecsé-

telve a bennszülöttek körében. Három évet töltött a Kvilu vidékén, de az ellenszenv mindvégig nem enyhült meg irányában. És mindez csupán azért, mert lenyíratta a haját szolgálinak. A bennszülöttek szemében ez lealázó.

Ha valaki végleg el akarja játszani a bennszülöttek bizalmát, legbiztosabb mód: gúnyt űzni vallási szertartásaikból és varázslataikból. Ez a cselekedet felháborítja a papot vagy varázslót és ennek a haragja ellene zúdítja a népet. Éppen olyan főbenjáró sérelem ez, mint ha egy négernek eszébe jutna megzavarni és kifigurázni az istentisztelet szertartását a mi templomainkban.

Másfelől meg, aki apróra ismeri a bennszülöttek szertartásait, roppant népszerűsége tesz szert a feketék körében. A falu fetisének felajánlott jelentéktelen adomány kedvezőbb hatású lehet a főnöknek adott tekintélyes ajándéknál. Olvastam egy európairól, aki mindenkinek megnyerte a szívét azzal az ártatlan fogással, hogy sorra megbántotta — persze nem súlyosan — a négereket, hogy azután módjában legyen valami csekélyke áldozattal valamennyit kiengesztelni. Én is megtettem ezt a Kvilu vidékén az asszonyokkal. Így például bekukkantottam a bambala asszonyokhoz, olyankor, amikor büntetésből magánzárkára voltak ítélve. A falubeliek nagy gaudiumára persze siettem mindannyiszor leróni a bírságot illetlenségemért. Vagy karjaimba vettem az újszülött csecsemőt, hogy aztán nyomban megbírságozzam magam a tilos cselekményért.

Semmitől se irtóznak annyira a bennszülöttek, mint ha valaki a halált emlegeti. Hányszor nem hallottam mégis, hogy európai ezzel a fölkiáltással fogad egy-egy rég nem látott feketét:

— Hollá, hogy vagyunk, azt hittem már, meghaltál!

Súlyos udvariatlanság a házigazdától, ha bennszülött vendégét itallal kínálva, arra vár, hogy az igyék először. Lehet, hogy ez a hagyomány abból az időből ered, amikor félték a megmérgeztetéstől; akárhogy van is, a bennszülött szokás előírja, hogy a házigazda ízlelje meg elsőnek az italt. Ez ellen küzdeni ép olyan hiábavaló,

mintha valaki minálunk a kézfogás ellen akarna síkra szállni. A jobb kéz nyujtása csakúgy ősi hagyomány nálunk, mint a feketéknél a pohár kötelező megizlése.

Aranyszabály, hogy sohse hazudjunk a bennszülöttnek, sőt a hazugság látszatától is tartózkodjunk. Ők maguk, igaz, nem dicsekedhetnek a feltétlen igazmondás erényével. Magunknak ártunk vele, ha elismert felsőbb-séges színvonalunkról az ő erkölcsi szintjükre szállítjuk le magunkat. A kérkedés hasonlóképpen kárhozatos. És százszor is fontolja meg az európai, mielőtt *megfenyegeti* a bennszülöttet. Mert ha egyszer már megfenyegetted vele, hogy ezt vagy azt teszed, meg is kell tenned, akár tetszik, akár nem. Történt egyszer, hogy egy fehér ember kiéhezetten érkezett *Kiszái*-ba és kérte a főnököt, adjon el neki egyet a csirkéiből. A főnök megtagadta. Az európai erre kijelentette, hogy megfogja ő maga a csirkét és majd megfizet érte. A főnök hűvösen azt válaszolta, nem tanácsolja neki, hogy ilyesmit kockáztasson — a falubeliek még lelőhetnék. Az európai bölcsebnek ítélte lemondani a csirkéről. Ettől fogva, valahányszor betette a lábát a faluba, ujjal mutogattak rá:

— Nézzétek, ez az az ember, aki nem merte megfogni a csirkét.

Ha békekészségben akarsz élni a feketék közt, tiszteld a néger asszonyokat. *Luano*-ban mutatták nekem annak az európainak a sírját, akit azért öltek meg Luszubiban (1900-ban történt az eset), mert incselkedett egy bennszülött feleségével. A bennszülött respektálja a fehér nőt, de elvárja a fehér embertől, hogy az is respektálja az ő asszonyát. A Kongó-vidék legveszedelmesebb tájain, ahova a férfiember csak erős katonai fedezettel mer behatolni, európai asszony bántatlanul utazhat egymagában.

Az európainak sohsem szabad elfelejtenie, hogy Afrikában minden szem állandóan rajta csügg — akár csak nálunk a királyokon ünnepi szertartások alkalmával. Téved az európai, ha azt mondja magában: eh!

ügyis az „erdőben“ vagyok, bánom is én, mit gondolnak rólam. — Maga vallja kárát, ha így okoskodik.

Nagyon fontos, hogy az európai jól bánják embereivel. Van aki azt hiszi, elég, ha az *idegen* bennszülöttel bánik emberségesen. Ez tévedés. A rossz hírnévhez elég, ha a tulajdon szolgálival szemben méltánytalan.

A bennszülöttek szeretnek a maguk nyelvén nevet adni az európaiaknak. Ez a név rendesen találóan tapint rá a fehér ember egyéniségére. A főntebb említett európai, aki lenyiratta szolgálinak a haját, a *Koi* (leopárd) jelzöt kapta tőlük. És a bennszülöttek nem szeretik a leopárdot. Egy másikat *Bao*-nak neveztek el. Ez a szó tüzet jelent. Így figyelmeztették honfitársaikat, legyenek résen, ez az ember — lobbanékony.

Hamar rájön az ember, milyen érzéssel viseltetnek iránta bennszülött szolgálái. Elég ellesni esti beszélgetésüket. Ha úgy emlegetnek, hogy *Mundele* (az európai), ez annak a jele, hogy nem szeretnek. Ha neveden neveznek, ez közömbösségre vall. De ha úgy beszélnek rólad, hogy *Tata* — biztos lehetsz: szeretnek. Ezek azok a kedves fickók, akik mindig többes szám első személyben beszélnek magukról és gazdáikról.

Az utazó természetszerűleg nem változtathatja anynyiszor kíséretét, ahányszor új törzs területére érkezik. Kísérői tehát gyakran idegenek a vidéken, ahol éppen megfordul. A fehér ember szolgálatában álló bennszülött hajlamos rá, hogy lenézzé a többi feketét, mint valami alsóbbrendű népet. Ebből sok baj származik. Ha az utazó hosszú pórázra ereszti embereit, könnyen elhatalmasodnak és fosztogatásra adják fejüket. Ha panasz merül föl a fehér ember kísérője ellen, százat egy ellen, hogy az odavaló bennszülöttnek van igaza és nem az európai szolgájának. Tanácsos a körmére nézni a kísérőknek, legjobb, ha az utazó maga vásárolja az élelmet egész kísérete számára.

Kincset ér, ha az európai érti a bennszülöttek nyelvét és nem szorul rá a megbízhatatlan tolmácsra. De nemcsak a beszédet — a taglejtéseket is érteni kell. Sok

baj kerekedett már a félreértett mozdulatokból. Ime néhány példa a taglejtések jelentéséből a Kvilu vidékéről:

Tagadás:	Vállvonogatás.
Megerősítés:	Szemöldök fölfelé rándítása.
Bámulat a női szépség iránt:	Merőn reánézni a lányra, aztán behúnyni a szemet.
Rámutatás valamire:	A bennszülött nem az ujjával, hanem az ajkával mutat rá.
Hívni valakit:	Lefelé fordított tenyér, az ujjak befelé görbítése.
Álmélkodás:	Egyik kéz a száj elé, fejét oldalt ingatni (mint mikor nem-et intünk).
Igen nagy elálmélkodás:	Karokat lelógatni, ujjakkal csattintani és közben így szólni: „Anyám!”

Persze könnyen kerekedik félreértés. Ha például lopással gyanúsítanak valakit és a vádlott vállát vonogatja, nem szabad azt hinni, hogy a bennszülött kutyába se veszi a vádat — ő szegény csak tagadja a vádat.

A néger szellemi képességének legélénkebb korszaka a tíz és tizenkét év közé eső kor. Értelmiségük hajlékonysága dolgában bátran egy szintre állíthatók európai kortársaikkal ezekben a fiatal években. Gyakran tapasztaljuk, hogy utazók hajlandók a számoló-képességből következtetni a primitív népek szellemi színvonalára. Az ausztráliai bennszülött áll szerintük legalacsonyabb fokon, mert némelyik törzsnek nincs szava a háromnál nagyobb számjegyekre — jóllehet nekik is van fogalmuk a háromon felüli számokról, hiszen gyermekeiknek születésük sorrendjét jelölő neveket adnak, föl egészen kilencig, külön a fiúknak és lányoknak.

Afrika lakóinak mindennapi életében nem sok szerepe van a számoknak. Az idő fogalma iránt sincs nagy fogékonyságuk. Egy bahuana fiútól kérdeztem egyszer:

- Hány tojásod van?
- Eggyel kevesebb, mint tíz.
- Mennyi az?

A fiú kinyitotta a tenyerét és számolni kezdett: egy, kettő, három... egész kilencig.

Mondtam neki, visszafelé hamarabb rájöhetett volna. Amikor a kilenc tojás ára iránt érdeklődtem, előlről kezdődött a kínos számművelet. Nem tudta megmondani mennyi kettő meg kettő, vagy hogy hány éves. Kérdeztem aztán, hány nap van egy hétben. Előbb sorra kellett yennie a napok megnevezéseit, hogy kibökje az eredményt: *négy!*

Másfelől a bennszülött afrikai olyan apróra ismeri a madarakat, vadakat, növényeket, akárcsak valami szenvedélyes növény- és állatgyűjtő Európában. A bambalák tizenhat fajta mezei patkányt különböztetnek meg; a bahuanák tizenegyféléét. A madarakat fészükéről, szavukról messziről felismerik. A növényeket pontos névvel jelölik s holmi olyan általánosító elnevezést, mint *fű*, *virág*, stb. csak akkor használnak, ha a tudatlan európaival beszélnek, aki úgysem ért a botanikához.

Emlékezetük kitünő; csak a számokat felejtik hamar. Nagyszerűen tájékozódnak. Egyszer látott helyekre ráismernek hosszú idő multával; minden részlet pontosan emlékezetükbe vésődik.

Megfigyelőképességben felülmulják az európaikat. Hirtelen hangokról rögtön megmondják, merről jön és a helyet is pontosan meg tudják határozni. Ha megszólal egy fogoly, akármilyen messze, megmutatják a bokrot, hol van a madár.

Kíváncsiságuk nem egyetemes. Alig tudnak valamit az égi testekről — még hitregék alakjában sem foglalkoznak velük. A bambaláknak van egy történetük, amely egyenesen nevetséges színben tünteti fel az

effajta érdeklődést. A történet a vangongókról szól, akik fejükbe vették, megnézik a holdat. Elindultak és mentek, mentek és mikor sehogy se értek közelebb, le-tűztek egy hosszú póznát a földbe, erre fölmászott egy ember, a pózna végébe másikat kötözött, arra is fölmászott, rákötözött egy harmadikat és így tovább.

Amikor bábel-tornyuk olyan magas volt már, hogy az egész falu népe ott kapaszkodott fölfelé az egymás hegyébe rakott póznákon, ki magasabban, ki alacsonyabban: az egész tákolmány hirtelen összeomlott és a vangongók áldozatul estek oktalan kíváncsiságuknak.

•

Az Afrikába utazó európai rendszeren a hajón szál-longó kósza hírek és történetekből alkotja meg első ítéletét az afrikai bennszülöttről. Mondanom sem kell, hogy ez az *előítélet* merőben igaztalan. Partraszállva Afrikában, áldozatul esik a második előítéletnek: a *partvidéki néger* jelleméből akar következtetni Afrika népének tulajdonságaira. Aki igazságos képet akar alkotni a négerről, ne ítéljen róluk mindaddig, míg Afrika belsejében nem találkozik velük.

Kétszer végigbolyongtam a Kongó államot és nem akadtam néptörzsrre, amely természetes hajlamát tekintve, rosszindulatúnak volna mondható. Alaptermészetük a békeszeretet, nincs más vágyuk, mint békeségben élni és élni hagyni másokat. Látszólag ellentmond ennek a megállapításnak a törzsek örökös zavargása, amelyről az előbbi fejezetekben oly sok szó esett. De ne feledjük, hogy az igazi komoly *háború* nagyon kivételes; torzsalkodásaik nem súlyosabb természetűek, mint a középkor lovagi tornái Európában. Mint Ausztráliában, Afrikában is elmondható, hogy úgyszólván az első sebesülés jeladás az ellenségeskedés megszüntetésére. Következik a béketárgyalás és a kártérítés.

A bennszülött, azt mondhatnók, úgy él, mint egy vidéki földesúr. Reggeli után kimegy egy kicsit vadászni, elballag a kaszinóba (a falu tanácsába, ahol éppen *mi-*

longa van), felkeresi néhány barátját vagy barátnőjét. S ha éppen holdvilágos az este, bállal fejezi be a napot. Aki az itókát szereti, talál magának kompániát, amely nem vet meg estefelé egy-két kupa pálmabort s ha kicsit sok talált lenni a jóból, sebj, akad aki hazavigye a hátán a mi atyafinkat. A Kvilu vidékén főnök, szabad ember és rabszolga egyformán ezt az életet éli. Európában bezzeg vajmi kevesen engedhetik meg maguknak a vidéki földesúr életmódját.

Az asszonyok sorsát sokan tévesen ítélik meg Afrikában. Azt hiszik róluk, nem egyebek teherhordó állatnál, rabszolgánál, aki a legfáradságosabb munkákat végzi, amíg férje-ura henyél. Igaz, a földművelés a nők feladata, de nem felejtendő, a talaj többnyire olyan termékeny, hogy szinte magától ontja a magot. Az asszonyoknak éppen elég idejük jut naponta tereferére, akár csak nálunk Európában.

Mindkét nembeliek, kivált ifjú éveikben, a nap nagy részét cicomázkodással töltik, amely sokkal több időt emészt, mint első tekintetre hinné az avatatlan európai.

Érthető, hogy amikor az európai belegázol ebbe az idilli életbe és kemény munkát követel: a nép eleinte berzenkedik. De ha olyan tárgyat mutat neki, amely megcsiklandozza cicoma-kedvelését vagy más ősi ösztönét — mindjárt megváltozik a helyzet. Üveggyöngyért dolgozni például sohse jutna eszébe a bennszülött férfinak. Az asszony — az más. A bennszülött asszony, ha megcsillogtatják előtte a gyöngyöt, nem hagy addig békét az urának, amíg meg nem szerzi neki ezt a drágaságot.

A Kvilu-vidéken a divat oly gyorsan változik, akár csak Európában. És ebben rejlik talán a titka, hogy a munkáskérdést oly könnyű volt megoldani. Munkáskérdés mondhatnók nincs; munkást kapni általában könnyű, — a nehézség mindössze abban áll, hogy megtaláljuk a megfelelő munkáskezet.

Persze a legfőbb ösztönző szer a *szesz*; szerencsére

azonban az ország törvénye tiltja a szeszbevitt és a telepések, kereskedők kénytelenek valami egyéb serkentőszert keresni, hogy a feketéket munkára sarkalják.

*

A félelem rossz tanácsadó. Ha idegenek szembe kerülnek egymással, hajlandók megriadni, nem ismerve egymás szándékát. Még inkább így van ez fehérek és feketék között. Igen sok riadalomnak, támadásnak nem az ellenséges érzés, sőt nem is merő harci vágy a forrása, hanem a félelem. Ha híre kél, hogy európai megölt egy feketét, csaknem biztosak lehetünk, hogy az európai sötétenlátása okozta a bajt; veszedelmet szimatolt és nyugtalanságában mindjárt végletekre ragadtatta magát. Persze az éghajlat is ellensége a fehér embernek; úgy lehet, májbaj gyötri szüntelenül. A szélsőséges hőség is fokozza ingerlékenységét. De mindezek mellett bizonyos, hogy az európai hajlik rá, hogy ellenséget lásson a bennszülöttben és ehhez képest bánik vele.

„Bánj úgy másokkal, ahogy szeretnéd, hogy mások bánjanak teveled“ — a feketék, ha nem is keresztények, sokkal inkább követik e keresztény tanítást, mint a legtöbb keresztény a mi világrészünkben. Ha egyiknek van ennivalója, egészen természetesnek tartja, hogy megőssza szomszédjával kéretlenül; ha a karaván útra készülődik, senki se vár fölszólítást, hogy fölsegítse a terhet szomszédja vállára — magától siet mindenki segíteni társain. Ha útközben megbetegszik valamelyik teherhordó, készséggel nyomban átvállalják a terhet, s ha kell őt magát is cipelik függőágyában napokon keresztül. Az erősebb önként cseréli el könnyű terhet a gyöngébbik nehéz rakományával.

Megtörténik, hogy ártatlan rabszolgák magukra vállalják gazdájuk bűnét és önként följelentik magukat; panasz nélkül elszenvedik a büntetést — halálbüntetést is! — el nem követett vétkekért. Ez a szokatlan nagylelkűség különösen megnehezíti az európai igazságszolgáltatást.

Még jobban megzavarja és meghamisítja az igazságszolgáltatás működését az európaiak kölcsönös szolidaritása, amely visszatartja őket, hogy fehér társuk ellen valljanak. Ha talán viszálykodnak is olykor egymás között, a feketével szemben összefognak és ez bizony sokszor igaztalanságra vezet. Mit tegyünk csakugyan, ha európai társunk rossz fát tett a tűzre és könyörög, ne juttassuk börtönbe. Kivált az ujdonsült afrikánus nehezen szánja el magát, hogy könyörtelenül föllépjen társa ellen és hozzájáruljon a fehér ember tekintélyének megingatásához a fekete világrészben. (Pedig, hiszen, éppen ez a semlegesség vagy bűnpalástolás járhatja le az európai tekintélyét!)

Olyasféle válaszúton érezzük magunkat, mint gyermekkori barátunk, Huckleberry Finn, mikor azzal kínozta magát: segítsen-e Jim-nek, a megugrott niggernek a szökésben, vagy pedig elárulja. A pap, mint emlékezhetünk, azt mondta neki, pokolra jut, aki a szökőt rabszolga pártjára kél. Huckleberry Finn így latolgatta magában a helyzetét:

„Kutyaszorítóban éreztem magamat. . . . Borsódzott a hátam, mert hogy tudtam, választani kell: balra lépjek, jobbra lépjek. Töprentettem egy kicsinyég, hogy a lélekzet is bennem rekedt, azut mondok magamban: „Rendbe van, akkor hát — *gyerünk* a pokolba.“

Az európai is rendesen ilyenformán dönti el a kérdést, ha fehér embertársa kerül bajba Afrikában.

Utolsó békeküldetésem. — Búcsú a bambaláktól

A kikviti vásárcsarnok és a zimbai asszonyok. — Hadi állapot. — A rizspor mint varázs-szer. — A böles öreg. — Látogatás a kibékített ellenfeleknél. — Lelkes fogadtatás. — Szívügyek. — Bambalák, isten veletek!

Kikvit, alapítása után csakhamar, körülbelül századunk elején a Kvilu-vidék legjelentékenyebb kereskedelmi központjává emelkedett. Messze környékről seregenek oda a karavánok és megesik, hogy hatszáz teherhordó nyüzsög a városban indulásra készen a különböző telepekre.

A Kvilu jobbpártján babundák, balpártján bambalák laknak. Az európai kolónia mellett „bennszülött-negyed“ is van, de ez jelentéktelen. A falu, amelynek Kikvit fölvirágzását köszönheti, félóránnyira van délnyugat felé. *Zimba* a neve. A sokszáz kunyhóból álló falu talán a leggazdagabb község a Kvilu mentén. Gazdagsága nemcsak abból fakad, hogy lakói elsőnek állottak az európaiak szolgálatába, hanem abból is, hogy az európaiak telepeire és üzemeire indítandó munkáscsapatokat *Zimba* éllelmezi. Földművelése virágzó.

Zimba főnökét *Matuku*-nak hívják, de a tényleges hatalom fivérének, *Malondá*-nak a kezében van. Ő szervezte meg a munkás-csapatokat a folyó mentén. Minden csapat hat hónapig dolgozik két évből. Minden falu négy csapatot állít ki és ezek fölvaltva állnak munkába az európaiak telepein. Másfél évre azután hazatér a falujába. A feketék alig várják, hogy rájuk kerüljön a sor. Örülnek, hogy pénzt kereshetnek. A bambala karavánok minden felügyelet nélkül járnak-kelnek; nem tud-

nak rá esetet, hogy egyetlen teherszállító megszökött volna a rábizott teherrel. A hapindik kevésbé megbízhatók. Ezeket szemmel kell tartani. Bambala felügyelet alatt lehet csak őket útnak indítani.

Ahol oly sok és sokféle nép jön-megy szüntelen, mint Kikvitben, nagyon fontos, hogy mindig legyen elegendő élelmiszer. A zimbai asszonyok látják el napról-napra a kikviti piacot. Megesett, hogy egyik-másik zimbai asszonyt meglesték az úton és elvették portékáját. Ennek a megakadályozására piaci rendőrséget létesítettem. Hogy bántatlanul jöhessenek be, kiadtam a parancsot, ne merészeljen senki az asszonyoknak még csak közelükbe se férközni, amíg oda nem értek a kikviti „vásárcsarnok“-ba. Ott már biztonságban voltak, mert harminc zimbai ember dolgozott állandóan a kikviti piacon — kosarat fontak — és ezek megvédelmezték asszonyaikat.

Nem sokáig élvezhettem a békés napokat Kikvitben. Már vagy két esztendeje tartott az ellenségeskedés *Moangi* és *Bumba* között; otltétem idején olyan hullámokat vert a háború, hogy az egész vidék békéjét veszélyeztette. Az én feladatomban volt, hogy békét teremtsék.

Már korábban *Baba* felé vivő útamiban ízelítőt kaptam a hadjáratból. Két moangi-i ember kért, csatlakozhasson karavánomhoz. Este a tábortűz mellett üldögelünk, amikor egyszer csak a mi két emberünk egy kiáltással fölhemperedik. A bambalák nyilai az én tanyámon is rájuk találtak.

Már akkor elhatároztam volt, hogy közbelépek. Most az ellenségeskedés elharapódzása még sürgetőbbé tette vállalkozásomat.

Elindultam tehát *Moangi* felé. Moangi több szétosztott házcsoportra terjed; mindegyiknek megvan a maga külön főnöke. Az egész falucsoport főnökét *Matelo*-nak hívták. *Matelo*-nak harmadfélezer fegyverese volt. Az ellenséges *Bumba* vagy másfél ezer fegyveres férfit állított

ki. Szövetségeseikkel együtt azonban a bumbaiak sem voltak gyöngébbek. A bumbaiak hadvezérét *Kaszeko*-nak hívták.

Az ellenségeskedés abból eredt, hogy a bumbaiak fölgyujtották a Moangihoz tartozó erdőt. Ennek az lett a következménye, hogy a patkányok, a környék legfontosabb vadja, elmenekültek és a moangi-belieknek nem volt mire vadászniok. A vadászati törvényeknek ez a nyílt megsértése természetesen véres bosszúállásra lobbantotta a kedélyeket.

Éppen útrakelésem órájában érkezett látogatásomra *Dzsimbu Nene*, a kingongo-i (lucsima-i) főnök. Amikor megtudta, hogy éppen egy utunk van, kért, engedjem meg hogy velem maradhasson. Általában nem okos dolog megengedni, hogy valamelyik féllel barátságos lábon álló főnök csatlakozzék ilyenfajta diplomáciai küldöttséghez, de nem tehettem másképp — *Dzsimbu Nene*, a bakvéze főnök, olyan messziről jött látogatásomra, hogy nem utasíthattam vissza kérelmét.

Másodnapra megérkeztünk *Moangi*-ba. A főnökök készek voltak elfogadni békeközvetítő közbenjárásomat. Erre elindultam a másik táborba, *Bumbá*-ba és hírül adtam ott is küldetésem célját. Mind a két fél hajlandóságot mutatott, mert titokban mindegyik remélte, hogy ő marad felül a tárgyalásokban.

Úgy határoztunk, hogy a két főnök fegyvertelenül találkozik egymással a két falu között; én ott várok reájuk és együtt megindítjuk a béketárgyalásokat. Ilyesmit azonban könnyebb eltervezni, mint végrehajtani. Estére visszavonultam *Moangiba*. Másnap kellett volna *Matelo*-nak átsétálnia velem a semleges területre. Fegyveresei ezt kereken megtiltották neki. De nemcsak a moangi fegyveresek féltették vezérüket — az én teherhordóim se akartak semmi áron elengedni engem a találkozóra. Ha valami baj ér — mondották — nem merik betenni többet a lábukat a szülőfalujukba.

Igy hát nem volt más hátra, embereimmel együtt indultam neki az útnak és *Matelo*-t is többszáz állig

fölfegyverezett katonája kísérte a nevezetes találkozóra. A kitűzött helyen ott találtuk a bumbai főnököt — valamennyi fegyveresével!

Meglehetősen kényes volt a helyzet. Ha csak egy nyíl elröppen, rettenetes öldöklés támadhat. Kétszáz lépés távolságra igyekeztem tartani a két tábor egymástól és megpróbáltam rábeszélni a főnököket, küldjék el kíséretüket és jöjjenek egymagukban hozzám a dolgok megvitatására. *Matelo* hajlandó volt megfogadni tanácsomat, de *Kaszeko* nem akart megválni táborától. Hiába ingerkedtem vele, mennyivel bátrabb íme az ellenfele. Végül egyik emberem előlép és így szól:

— Deke, így nem mégy semmire. Nincs más mód, mint ide-oda járni a két tábor között és úgy vinni meg a válaszokat egyik féltől a másikhoz és vissza.

Így cselekedtem. Szaladgáltam az égető afrikai napfényben és hordtam az üzeneteket, kérdéseket és válaszokat egyik táborból a másikba, órákon át.

Végre is siker koronázta fáradózásomat. A főnökök egyike fölvetette az eszmét, adjak neki *kisszi*-t (fetist), hogy a békekötésre ezzel ráüssük a pecsétet. Bajban voltam, elfelejtettem gondoskódní ilyenfajta fölszerelésről. Nem úgy *Mejej*. Neki figyelmeztetés nélkül is gondja volt rá, hogy kéznél legyen a szükséges *kisszi*-anyag — egy doboz *rizspor alakjában!* Ennek az a története, hogy kíváncsiságból belekukkantott egyszer a púderes dobozba és akkor kérdezősködésére azt találtam mondani neki, hogy *kisszi* van benne. *Mejej* minden eshetőségre gondolva, íme magával hozta a *kisszi*-t és most elébem tartotta. A rizspórral, amely eredetileg valamely fehér szépség arcának ártatlan kendőzését célozta, most két afrikai szerecsen főnök fejét, mellét és lábászárát pamacsoltam be rettenetes átkok és fenyegetések kíséretében, arra az esetre, ha meg mernék újítani a háborút.

Kérdezték, miféle anyagokból való az én *kisszi*-m. Megmondtam neki, hogy abban bizony sok titokzatos alkatrész van, de legfontosabb köztük a háborúban el-

esettek megőrlt csontja. Felszólítottam őket, hogy viszonzásképpen fáradozásaimért a béke érdekében — és tekintettel a *kisszi* költséges voltára — adjanak át nekem egyet-egyét a szerencsésen végetért háborúban megölt emberek koponyáiból. Megtették és ezek a diadaljelvények ma is láthatók a londoni South Kensington Múzeum-ban.

Másnap elhagytam *Moangi*-t és egyenesen délnek tartva, *Lücsimá*-n át *Jongo*-ba vettem utamat. *Jongo* megtartotta szavát. A békekötés óta nem háborította többé a bakvaszambákat.

Némi bolyongás után *Muri Kongó* falujába látogattam el, a bakvezék nagy főnökéhez, aki valójában a bagvandaláknak is uralkodója. A *Jongo* kérkedő harcosai társaságában töltött napok után valóságos öröm volt megpihenni a bagvandalák békeszerető népe körében. A két nép jelleme szinte pontos mása főnökeik jellemének.

Muri Kongó, bájos öreg úr. Fiatal korában messze földet bejárt; a nagy sósvizet is látta és maiglan fölcsillan a szeme, ha beszél csodálatos élményeiről.

Megkedveltem a kedves bölcs öreget és örömmel ígértem meg neki, hogy mihamar újból fölkeresem. Sajnos, erre nem került sor, váratlanul haza kellett jönnöm Európába. Remélem, ha újból Afrika földjére teszem lábamat, életben találom még az öreget és megmagyarázhatom neki, miért nem tarthattam meg ígéreteimet. Sokat adok rá, hogy jó véleménnyel legyen rólam.

*Muri Kongó*tól elbúcsúzva, *Momambulu*-hoz látogattam el, a bakvaszambák főnökéhez, akivel *Jongo*-t kibékítettem volt. Nem volt könnyű reátalálni a főnök falujára, mert máshova helyezte át, a járt út mellől. Közeledésünket az örök hírül adták, de időbe telt, míg a főnök előkerült.

Mihelyt megpillantottam, megértettem a késlekedés okát: *Momambulu* parádéba vágta magát fogadtatásomra. Viselőtének legkiválóbb darabja volt a

fejjedője: vörös szövetsapka. A sapkának két dróttal me-revített szárnya volt, egyenkint métereseek. Egyenruha-kabátja, pompázatoságából ítélve valamelyik délame-rikai köztársaság generálisáé lehetett. Egyebe aztán nem is volt — csak egy egyszerű belföldi szövetsapka az ágyéka körül.

Egekig magasztalta önmagát beköszöntő beszédében, kifejtvén, hogy közbelépésem mentette meg — *Jongo* életét. Nem mondtam ellent neki, de amikor arra célozgatott, hogy *Jongo* most el kellene, hogy ismerje az ő fennhatóságát, kénytelen voltam megjegyezni, hogy csak az én közbelépésem mentette meg őt és népét a teljes pusztulástól. Elismerte megjegyzésem igazságát és azt mondta, azért kérkedett csak, mert nem tudta, hogy vendége annyira otthon van a napi politikában.

Amikor újból meglátogattam *Jongo*-t, sajnálkozott rajta, hogy a magam lábán fáradtam el a többi főnökökhöz. Fölszólított, hogy máskor maradjak csak egyszerűen az ő falujában, ő egy szavamra bárkit előteremt, akivel beszélni akarok — az egy *Muri Kongo* kivételével, aki iránt ő is nagy tisztelettel viseltetett.

Ekkor történt, hogy tízesztendő fia, *Tocsi* arra kért, vigyem el őt a folyóhoz és mutassam meg neki a civilizáció csodáit, amelyekről *Mejej* olyan ragyogó dolgokat mesélt. Mondtam neki, rendben van, elviszem magammal, ha apja is úgy akarja. *Jongo* beleegyezett a tervbe. *Tocsi* ettől fogva úgy viselkedett, mintha személyes szolgálatomban állana. Egy tapodtat nem tágított mellőlem. Elállotta sátram ajtaját, hogy tolakodók hozzám ne férhessenek. Összebarátkoztunk. Elbeszélte a falusi pletykákat, köztük azt, hogy nem az apja volt a hibás, hanem nagybátyja, *Csatula*. *Csatula* kisfiától hallotta, hogy az ő apja szívesen bosszút állna rajtam, de fél a bátyjától és — tőlem.

Másnap reggel *Tocsi* eltűnt. Nem találtam. Másoktól hallottam, hogy becsukták, hogy el ne kísérhessen. Anyai nagybátyjától, *Moata Bondó*-tól függött volna a gyerek utazása, de az nem volt otthon és távollétében

nem mertek határozni. Sohsem láttam többé a kedves gyermeket, de mielőtt hajóra szálltam, üzentem neki, és tudom biztosan, bármikor kerüljek is vissza Afrikába, mindig lesz egy barátom az ellenség táborában.

Gyors menetben igyekeztünk vissza Kikvitbe. Lelkes fogadtatás várt rám. A környékbeli falvak lakói szokásuk szerint körém sereglettek és zajos énekszóval fejezték ki örömüket. Egy európai társam, aki tanuja volt a jelenetnek, megjegyezte, hogy bár nem árultam is el magamat, nevetségesen büszke voltam a barátságos tüntetésre. Igaza volt.

Hatheti távollét után nagy csomó levél várt reám. Kényelmesen elhelyezkedtem a tornácomon, hogy kedvemre elmélyedjek levelezésembe. Ezekben az órákban terhemre volt a népszerűség. Egyre-másra látogatót jelentettek; hol egy asszony, hol egy gyermek volt a látogató, apró ajándékokkal kedveskedtek. De ez még hagyján. Legtöbbjüket könnyű volt néhány szóval kegyesen elbocsátani. De éppen amikor legérdekesebb levelemet fölszakítottam, megáll valaki előttem, köhécseléssel fiegyelmeztet jelenlétére; fölpillantok, hát egy tizennégyéves ifjú kisasszony áll előttem. Kezében csirke.

— Ah! Te vagy az *Lomano*? Örülök, hogy látlak. Hogy-mint vagy?

— Hoztam neked egy csirkét.

— Nagyon köszönöm. No, mi járatban vagy?

— Semmi, semmi — feleli, de viláért el nem mozdul a helyéről.

Az udvariasság kötelez, hogy folytassam a beszélgetést.

— Mi ujság a faluban?

— Semmi különös. *Gvangvan* van itt, Kingulu-ból. Apához jött látogatóba.

— Úgy? No és mit akar? — kérdem.

— Feleségül kért.

— No ez szép dolog. *Gvangvan* derék legény, csinos legény.

— Az, de én azt gondoltam, *Muri Szimuna* esinosabb fiú.

— Vagy úgy?! Hát persze, hogy esinosabb, Hát így vagyunk?

— Igen, mi már régen megbeszéltük, hogy az ő felesége leszek.

— Akkor hát miért nem mégysz hozzá?

— Mert nincs elég pénze, hogy megvegyen.

Amióta egy ízben elég vigyázatlan voltam, hogy egy ilyen esetben szerepet vállaljak, valóságos rendszerré vált, hogy „eladó“ kisasszonyok beavattak szívügyeikbe. Én lettem a jótékony tündér, aki elgördíti az akadályokat a szerelmesek előtt.

Nem ritkán apákhoz is szerencsém volt; elpanaszolták, hogy lányaik nem akaróznak hozzámenni a kiválasztott vőlegényhez. Tapasztalásból tudom, hogy érvekkkel nem lehet hatni a szerelmesekre, ezért hát egyszerűbbnek látszott a fiatalok pártjára állni.

Szerelmi ügyeiket, mint mindenütt, a néger fiatalok is, a legnagyobb titokban tartják — nem csoda, hogy mindenki pontosan tájékozva van a dolgok állásáról. Csak be kellett tennem a lábamat valamely faluba, ahol egy teremtett lelket nem ismertem, nehézség nélkül sorban rámutathattam volna a lányokra, akik „érdekelve“ vannak. Az ilyeneken csak úgy ragyog a festék, meg az olaj; majd meggörnyednek a súlyos családi ékszerektől: vörös üveggyöngy csillog-villog nyakukon, kilószámra. De meg az ilyen lányok állandó céltáblái az ingerkedésnek. Lehetetlen rájuk nem ismerni.

Ami már most a szerelmes férfit illeti, a bambala sem kivétel. Ő is csak úgy kész minden bolondságra, mint a földkerekség akármelyik gyermeke. Megesett, hogy legények hozzám fordultak a kérdéssel, mennyi idő alatt lehetne hatvan frankot megkeresni. Ha megkérdeztem, mit akarnak csinálni annyi rengeteg pénzzel, kiderült, hogy a menyasszony váltságdíjára kellene nekik. Nem egyszer előlegeztem nekik a pénzt, — tartozásukat mindannyiszor hűségesen ledolgozták. Nem

ritka eset, hogy szerelmes fiúk zálogba adják magukat valamelyik jómódú embernek, — valósággal rabszolgasorsba hajtják fejüket — csak hogy hamarabb hozzájussanak menyasszonyukhoz. Mindenesetre megható tanúsága az önfeláldozó szerelemnek.

A megcsalt férj rendszeren elkergeti hűtlen asszonyát. Megtörtént, hogy ilyen dühöngő férfiek hozzám jöttek, esküdöztek, így meg úgy megölik a megtévedt asszonyt, kerüljön csak a szemük elé. Mikor azután visszatért a bűnbánó feleség, oda léptek hozzá, kézenfogták, kérték, ne vétkezzenek többet és azzal keblükre ölelték.

A bambalák különös gyöngédséggel szeretik gyermekeiket. Nagy tisztességnek tekintetem, hogy az újszülött fiúk nagyrészt az én bennszülött nevemre „keresztelték.“ Óva intem a jövő etnografusait, ha netán erre a vidékre vetődnek, valahogy eszükbe ne jussön könyvet írni a — *badeké*-kről.

Anyák hozzám jöttek eldicsekedni, hogy a kicsikének kibujt az első foga — győződjem meg róla sajátkezüleg; másiknak a kicsikéje megszólalt — hallgassam csak meg, milyen édesen gügyög. Fiúk elhozták hozzám első patkányukat, amelyet személyesen ejtettek el; kislányok elkérkedtek velem, hogy ma segítettek először mamájuknak a mezei munkában.

Remélem, olvasóim nem botránkoznak meg túlságosan, ha bevallom: több mint egy tucat menyasszonyra tettem szert otlétem alatt; megnyugtatóan kijelenthetem: ha visszavezérel Kikvitbe a sors és azt tapasztalom, hogy jegyeseim megúnták a hosszú várakozást megugrott vőlegényükre — nem leszek hozzájuk könyörtelen, jóllehet csak nekem van rá jogom, hogy föloldjam őket.

Kikvitben történt, hogy egy szép napon *fonográfot* kaptam Európából. Tanácslom olvasóimnak, ha valaha Afrikába rándulnak, el ne mulasszák magukkal vinni egy ilyen titokzatos hangszerszámot.

Estefelé munkájuk végeztével hányször nem jöttek

hozzám, hogy megkérjenek, játsszam nekik valamit a beszélő *kisszi*-n. Ha megszólalt a hangszer, szobrokká merevültek, úgy hallgatták némán, mozdulatlanul a csodálatos muzsikát. Európai hangversenylátogatók példát vehetnének róluk. Vacsorájukról is megfeledeztek, úgy el voltak bájolva... Sokszor kértek, nyissam ki a hangszerládikát; amikor a maguk szemével győződtek meg róla, hogy nincsen benne elrejtve emberi lény, áradozva dicsőítették az ő *Deké*-jüket, aki ilyen nagyszerű találmánnyal gazdagította a világot. Edison bocsássa meg nekem, hogy babérjait így learattam magamnak.

*

1907 elején híreket kaptam Európából, siessek vissza hazámba, — teljes esztendővel hamarabb, mint ahogyan terveztem. Egyszeriben szétszaladt a nagy ujság az én feketéim közt. Eleinte nem akarták elhinni és amikor megmondtam nekik, hogy sajnós, igaz a hír, egyik küldöttség a másik után keresett föl a bennszülött falvakból: ne menjek el, maradjak náluk . . . Főnőkök vitába szálltak velem, mondjam meg, mivel bántottak meg, hiszen ők mindig barátsággal bántak velem. Megmondtam nekik, mennyire hálás vagyok barátságukért, mennyire sajnálom, hogy meg kell válnunk egymástól, de mindhiába, nem tehetek másképp, mennem kell.

Az elutazás napján a *Marie* gőzös ott horgonyzott már a folyó partja mellett, amikor kora reggel nagy sürgés-forgás verte fel a falu nyugalma. A környékbeli falvak lakói egybegyűltek búcsúztatásomra. Podgyászom fenn volt már a fedélzeten. Következett a búcsúvétel. Száz meg száz fekete kéz nyúlt felém, hogy egyenkint megszorítsák kezemet, asszonyok gyermekeiket hozták, hogy megpaskoljam arcocskáikat — utóljára. Nem engedtek el előbb, míg ünnepélyesen meg nem ígértem, hogy mihelyt lehetséges, visszajövök.

Főlszálltam a hajóra. Amikor a hajóhídról elnéztem a nyüzsgő tömeget, amelyben nem volt egyetlen

ember, aki ne lett volna jóbarát: szomorúsággal vegyes öröm kapta meg szívemet. Elszomorított a gondolat, hogy meg kell válnom Kikvittől, de ugyanakkor büszkévé tett a szeretet és sajnálkozás, amely barátaim fekete arcáról felém sugárzott.

Abban a percben, hogy a hajóskapitány kiadta a parancsot az indulásra, egyikük felkiáltott:

— Énekeljük el *Deke* kedvenc dalát!

És az egész gyülekezet rázendítette a dalt. A gőzös hármat füttyentett, a kapitány meghúzta a jeladó csengőt, megmozdult a hajó. És a parton ott állottak az én régi kedves fekete barátaim, kezükkel, kendőkkel, ágakkal integetve. Lassan elhaló búcsúkiáltásuk ma is fülemben cseng:

— *Deke* mójó, kuszimbana betu lo! (Isten veled. *Deke*, ne felejts el minket!)

— *Bambala* mójó! (*Bambalák*, isten veletek!)

HARMADIK UTAZÁS: VÁNDORLÁSOK A KASZAI-MEDENCE NÉPEI KÖZÖTT

A tengerpartról a Szankuru mellékére

Fölfelé a Kaszai-n és a Szankuru-n. — A batetelák földjén. — A fa-gong, mint szikratávíró. — „Aki nem nevet“. — Leopárdok a városban. — A „nem kívánatos elemek“ városa. — Ideális néger falu. — Akik rózsabokorban jöttek a világra. — Egy ősnép művészete.

Utitársaimmal,*) *M. W. Hilton-Simpson*-nal és *Norman H. Hardy*-val 1907 október első napján hagytuk el Angliát és huszonhat nappal később megérkeztünk a Kongó torkolatához. *Matadi*-ből vasúton mentünk tovább *Leopoldville*-be, a vasúti vonal végpontjára. Ott három hetet töltöttünk. Embertani méréseket végeztünk. Még novemberben fölhajóztunk *Dimá*-ba.

*) Az expedíció parancsnoka és tudományos vezetője *Torday* volt. *Hilton-Simpson* *Torday* régi tudós antropológus munkatársának, *T. A. Joyce*-nak a tanácsára csatlakozott hozzá. Ő mutatta be *Hilton-Simpson*t a magyar utazónak. Művész utitársuk, *Hardy*, csak főlévig maradt velük. *Hilton-Simpson* érdekes könyvet írt a fényes sikerű expedícióról, amely jelentékeny új területeket tárt fel és merőben ismeretlen népekről hozott hírt. A másfél évezredes történelemre visszatekintő busongó nép ősi kultúrájának fölfedezése az expedíció legszenzációsabb eredménye. Az expedíció tudományos eredményeit *Torday* írta meg francia és angolnyelvű dolgozataiban és önálló kötetekben. (*Szerk.*)

Ez a jelentékeny európai telep a Kaszai mellett van, a Kvangó torkolata fölött. Lakói a *baboma* törzshöz tartoznak. A babomák ma már európai ruhában járnak. Festik magukat, de nem metszenek sebeket testükön. Az asszonyok sárgaréz nyakláncokat viselnek. Súlyuk néha megközelíti a tizenöt kilogramot. Kézművességben alacsony fokon állanak.

Gózhajón folytattuk utunkat föl a Kaszai folyón, bekanyarodtunk a Szankuru-ba és huszonegyed napra partraszálltunk *Batempá*-ban. Ott fogtunk hozzá a teherhordók toborzásához szárazföldi utunkra.

A batempai bennszülöttek a nagy baluba családba tartozó baszongók törzséből valók. Ez a nép a Szankuru és Lualaba közti területen él, a déli szélesség 5. és 6. foka táján. Északon a déli batetelák a szomszédaik.

Jellegzetes díszítményük volt sokáig az orrcimpájukon függő fakocka; ma már csak az öregek orrcimpája van átfúrva. A férfiak kettős kötényt, nők szoknyát viselnek, pálmalevélből. Pálmabor helyett maniokból és kukoricából főzött sörféle italt isznak. Az emberevés szokása teljesen kiveszett. Úgyesen fűrnak-faragnak, jó kosárfonók.

Az 1-től 10-ig terjedő számokat bizonyos taglejtésekkel, némabeszéddel is ki tudják fejezni.

Zenei érzékük feltűnően fejlett. Főnökeik egész zenekart tartanak. Fúvós hangszerreiken csak egy-egy hang van, de értenek hozzá, hogy a kellő egymásután pontos betartásával zenekaruk kifogástalanul működ-jék. Énekaruk is harmonikus.

A mindenható teremtő istenség, akihez a halottak lelke megtér, az *Efile Mokulu*.

Varázslóik fetisek gyártásával foglalkoznak és elcsípi a bajt hozó vándorlelkeket. A méregpróba ismeretes náluk.

December 27-én hagytuk el Batempát. A Szankurút szegélyező erdőövet átszelve hullámos vidékre értünk; itt-ott erdőfoltok és tanyák tarkították a tájképet. A tanyák körül óriási kölestáblák virítottak.

A szállongó hírek ellenére a batetelák mindenütt a legnagyobb barátsággal fogadtak. Zeneszóval vonultunk be a falvakba. Olcsó pénzen kaptunk élelmiszert. Elértük az „állami“ utat és ötödnapra megérkeztünk *Mokundzsi* fővárosba. Mokundzsi-ban lakik a *szungü*-törzs főnöke. Ez a törzs is a batetelákhoz számítandó.

A batetelák törzsei hatalmas területet népesítenek be. Ide tartoznak a Lubefu mindkét partján és a Lukenye-től északra élő törzsek. A déli törzsek a síkságok kultúráját, az északiak az erdei népek jellegzetes kultúráját vették át. Délen a bennszülöttek kultúráját nagy mértékben módosította az arabokkal és később az európaiakkal való érintkezés. A déli batetela-törzsek lakóhelye volt fősziintere a Kongó-állam és az arabok között lezajlott háborúnak, mely az arabok középafrikai uralmának végét vetett.

A déli törzsek közül főképpen a *szungu*-t tanulmányoztuk. De kiterjesztettük megfigyeléseinket az *olembá*-k törzsére a Lukenye déli szakaszán. A Lukenyétől északra élő törzsek már az *északi batetelák*-hoz sorolandók.

A batetelák általában (a *szungu férflak nem*) forradásokkal ékesítik testüket; kivált a nők értik a módját. Sebhelyeik rajza művészi.

A déliek európai szövethől varrják ruháikat, észa-
kon ez kivételes. A déli batetelák kunyhója eredetileg kerek, de újabban kiszorítja ezt az európai ház alakját utánzó forma. A legújabb időkig valamennyi batetela-törzs emberevő volt.

Zenei tehetség dolgában messze elmaradnak szomszédaik mögött, de van valami sajtáságos fajta züm-mögőhangú hártya-dobjuk, amely sehol másutt nem ismeretes. És híresek róla, hogy fa-gong segítségével roppant leleményesen továbbítják a legbonyolultabb híradásokat.

A batetelák jellemző vonása a harciasság; arab szolgálatban, vagy lázadások idején veszedelmes ellenfelek voltak.

Emberszabású fetiseik nincsenek. A legfőbb lényt a déli batetelák *Vinjá*-nak nevezik; az olembáknál és északabbra *Matotela* a neve. Ennek a jelentése szó szerint: „aki nem nevet”. Valószínű, hogy a *batetela* név a *matotela* szóból ered.

Mokundzsi-ban az európai befolyás egyszeriben szembeötlő. Az európai utazókat egy nyárilakszerű ház várja itten. Három széles, egyenes uccája van a városnak; a házak derékszögűek, tornácosak, európai mintára épültek. A főucca a főnök többszobás palotájához visz.

A környék átka a leopárd. Egyetlen nap öt embert pusztított el ez a bestia. Egyet sikerült elejtenünk, közvetlen azután, hogy széttépett egy asszonyt. Hatalmas példány volt: súlya 65 kilogram, hossza, orrától farka hegyéig 267 centiméter.

Mokundzsitól három óra járás a *Lubefu*, a Szankuru mellékfolyója. Magas vízálláskor jár egy kis gőzös a kanyargó sebes sodrú folyón.

Mokundzsi-ban hat hetet töltöttünk, aztán amerre jöttünk, visszatértünk Batempába. Onnan pedig lehajóztunk a Szankuru-n *Luszambo*-ba, a kerület főhelyére.

Luszambo a Kaszai-vidék nagyvárosai közül való. Lakossága 40.000 körül lehet. Mindenféle törzs keveredik itten. A vasárnapi vásárnál festőibb, színesebb látványt képzelni sem lehet. Luszambo is nevezetes róla, akárcsak Luebo és Luluabourg, hogy gyűlőhelye a kerület nem-kivánatos elemeinek. Csak egy város van, amelynek sikerült távortartania a gyűlevész népet, és ez *Inkongu*, az angol misszionáriusok városa.

A hely, ahol ilyen sokféle törzs keveredik, nem alkalmas etnográfiai megfigyelésekre. Művész-utitársunk, *Hardy*, persze szívesen maradt volna akármeddig a festői „város”-ban. Ohajtását nem respektáltuk, tovább hajóztunk lefelé a Szankuru-n *Gandu*-ig, egy kis erdei állomásig és onnan gyalogszerrel mentünk *Miszumbá*-ba, a busongó királyság bangongo tartományának fő-

helyére. Nincsen még egy hely Afrikában, amely annyire kedvező fényt vessen a négerekre. Széles, nyílegyenes uccák, bájos, rendbentartott kunyhók soraival. A kunyhók falát fekete színnel szőtt minták ékesítik. Tökéletes rend és tisztaság, amerre nézünk. És mindenki serényen foglalatoskodik: sző, fon, kalapál, fúr és farag. Sehol egyetlen tétlen ácsorgó, csak egy-két hajlott öreg pipázgat, elnézegetve a fiatalok munkáját. A falunak mintegy kétezer lakója lehet. A közelben van a Kaszai-társaság egyik gyártelepe.

Miszumbában bő aratásunk volt. Jószerencsémre kigyógyítottam lázából a fővarázslómestert és ez hálából bizalommal beavatott a nép titkaiba.

Miszumba környékén való kódorgásaink közben eljutottunk egy faluba, amelynek a lakói meglepő példáját nyújtják a környezet fizikai befolyásának.

Minden főnöknek van egy kis csoport *pigmeus* alattvalója. Ezek a törpék vadásznak a számára és a vadért cserébe egyéb élelmiszert kapnak a főnöktől. Történt egyszer, hogy egy ilyen pigmeus csoport szakított a nomád élettel, letelepedett és áttért a földművelésre. Mindössze két emberöltővel ezelőtt történt, hogy elhagyták az őserdőt és máris elvesztették pigmeus-jellegüket. Ha nem is akkora természetiek még, mint a busongók, jóval nagyobb növésűek már az átlagos pigmeusoknál. Minthogy pedig a busongók és ezek között a „félig szellemek“ között (mert annak nézik őket) az összeházasodás elképzelhetetlen, nem tagadható, hogy ez az átalakulás a napfény, levegő és a szobálszerű élet következménye.

A busongók azt tartják a pigmeusokról, hogy korhadó fák üregeiből jönnek világra; ezekről a már emberi teremtményekről kezdik elismerni, hogy ember módjára szaporodnak; mint nevezetességet megmutogattak nekünk néhány — *anyaszülte* gyermeket.

A busongók *művészetéről* bajos e rövidre szabott leírásban méltóképpen beszámolni. A British Museum-ban kiállított busongó művészeti gyűjteményünk ta-

nuskodik róla, hogy a busongók fejlett őseredeti afrikai művészete a civilizált népek mértékével mérve is igen előkelő helyet foglal el.)*

Április első napján földrengést észleltünk Miszumbá-ban. Ugyanezt a rengést Lomelá-ban egy órával előbb figyelték meg, tehát láthatólag északról dél felé vonult.

Eleinte nem sikerült teherhordókat kapnunk. Erre a babendék *titikos társaságá*-hoz fordultam (amelynek két ifjú tagjával jó barátságba jutottunk) és másnapra a kért száz ember helyett kétszáznál több teherhordó jelentkezett.

Április 12-én hagytuk el Miszumbá-t. *Gandu*-ba érkezve egy hétnél tovább várakoztunk a folyami gőzösre. Ezen a helyen búcsút vettünk művész újtársunktól, *Hardy*-tól; ő innen visszatért Európába, mi pedig, *Hilton-Simpson* és én, tovább vándoroltunk *Bena Dibe*le-be. Onnan a Szankuru jobbparti vidékére készülünk, Léopold belga király koronauradalmába.

*) A szerző londoni előadását követő hozzászólások során *Henry Balfour* (jelenleg a brit tud. akadémia elnöke) többi között ezeket mondotta Torday Emil meglepő fölfedezéséről:

„... Torday és társainak etnológiai eredményei valóban nagyjelentőségűek. Az afrikai bennszülöttek művelődés-történetének új fejezetét tárják elénk ezek a kutatások és megnyitják szemünket a bennszülöttek művészi képességeinek megértésére. Eljött az idő, amikor a bennszülött művészet esztétikai értékének fölbecsülésében nem kell többé a primitív népek mértékét alkalmazni. Torday hazahozott gyűjteménye megköveteli, hogy a rendes civilizált mértékkel mérjünk esztétikai értékelésükben.

... Azt hiszem bárkit is, aki megtekinti Torday gyűjteményét a British Museumban, határtalanul meg fog ragadni az a rendkívüli művészi érzék, amely ama vidék bennszülötteinek (a busongóknak) alkotásaiban megnyilvánul. A minták bonyolultak és csodálatos kivitelről tanuskodnak; technikájuk szinte tökéletes és a legmagasabb civilizációban is alig volna fejleszthető.“ (*Szerk.*)

Egy afrikai király udvarában

„A ráspolyozott fogúak“. — A bankutuk közt. — A belga király koronauradalmában. — A kés mint aprópénz. — Az eleven csalétek. — Az Egyenlítővidéki őserdőben. — A batetelák és akelák között. — Napfény és levegő. — A busongók országában. — Százhuszonegy királyi ős.

Bena Dibeke állami telep a *baszongó menő* törzsek országában. Ez a név, a Szankuru és a Kaszai északi partján, a Lubefu torkolatától a Swinburne sellőig terjedő vidéken lakó különféle törzsek gyűjtőneve. Ezek a törzsek nem egységesek. Életmódjukat és szokásait bajos általánosságban jellemezni. Az alábbi részletek a *bohindu* törzsre vonatkoznak.

A testnek forradásokkal való díszítése (a cikatrizáció) szokásos közöttük. Törzsi bélyegjük a halántékokra metszett koncentrikus körök. Metszőfogaikat hegyesre reszelik. Nevük is innen ered: „ráspolyozott fogú emberek“. A bohindu falut öt előljáró igazgatja. Ez a tisztség öröklődik.

A Kongó-állam tisztviselőivel azonban ezek az előljárók nem érintkeznek közvetlenül. Minden ilyen ügyesbajos dolgot a hatodik előljáró intéz.

A vagyon a gyermekekre száll át, nemre való tekintet nélkül, körük sorrendjében.

Vallásos hitük nagyon elmosódó, kevésbé önálló. Ügylátszik hisznek valami felső lényben, de nincsenek szertartásaik. Akit *megvert a rossz*, méregpróba elé állítják.

Semmi sem erősíti meg, hogy az emberevés szokásban volna közöttük. Ők maguk is tagadják.

Május 20-án vájt csónakon leveztünk a Szankuru folyón *Pokoba* faluba. Másnap pedig átvágtunk egy mélyen bevágott folyómedrekkel átszelt erdőségen a *bankutu*-k lakta *Tvipolo*-ba.

A *bankutu*-törzs jókora területet népesít be a Luke-nye mindkét partján (a 22° 30' k. h.-tól a 23. fok tájáig). Szomszédaik: keleten a batetelák, nyugaton a baszongo menó-k, északon az akelák. Viseletük nem egészen körülérő ráncos szoknyaféle, amely jobb tomporukat kissé szabadon hagyja. Rabszolgáik viselete más, olyan, mint az akelaké, aminthogy jórészt azokból kerülnek ki. Férfiuk emberevők. Rabszolgáikat eszik meg, előbb-utóbb valamennyit, hogy „szellemük“ meg ne ölje őket.

Pénzegységük a *hajító-kés*. Ez a szerszám a baszongo meno-knál is szokásos fizetőeszköz. Mint amazok, ők is hisznek a lélekvándorlás bizonyos formájában.

A falvaikba vívő utat levelek alá rejtett mérgezett dárdákkal védelmezik. Ha európai ember betolakodásától tartanak, „csalétek“-nek sokszor élő gyermeket tesznek ki csapdáikra; biztosra veszik, hogy a fehér ember nem tud ellenállni, hogy karjaiba ne kapja a gyermeket. Bennünket is barátságtalanul fogadtak, de nem támadtak meg, jóllehet nem volt fegyveres kíséretünk.

Belejutottunk a nagy egyenlítővidéki őserdő legdélibb részébe. Az éghajlat egészségtelen, forró és párás. Szinte fojtogatott. Kevés híja, hogy a trópusi láz el nem ragadta utitársamat. Olyan nyirkos a levegő, hogy puskánk huszonnégy óra alatt tisztára megrozsdásodott.

Május 25-én értük el a *Lukenyé*-t. Jellegzetes őserdői folyó ez. *Kole* közelében olyan sebes sodrú örvény kavarg a folyóban, hogy egyik partról a másikra ragadja még a gőzhajót is. A folyó szélessége itt száz lépés lehet. Ottlétünk alatt elsülyedt egy állami gőzös a bolingo-i zuhatagban.

Június 17-én csónakon elindultunk fölfelé. *Kole* fölött roppant kanyargós a folyó. A tájkép megragadó. A rengeteg faóriásai egyenesen a víz széléről szöknek

a magasba; a kúszónövények sűrűsége itt-ott valóságos élőfal módjára szegi be a partokat.

Harmadnapra ismét *batetela* területre értünk. Kilenccednapra partraszálltunk *Lodzsa*-ban. Onnan július 6-án négyhetes körútra indultunk észak felé. A bekóborolt vidéken a belgák uralmát megelőző időkben bennszülött kalandorok garázdálkodtak. A belgák rendet teremtettek, visszahelyezték az elűzött törvényes főnököket és az elhajtott rabszolgákat visszatelepítették szülőfalujukba. Viruló ültetvények, tiszta falvak, jókarban tartott házak személyidító látványa rendről, jólétről és elégedettségről tanuskodott. A *batetela* kitünő, szorgalmas földművelő és állattenyésztő.

Északabbra az *akelák* törzsét látogattuk meg. Ezek aránylag nem régi lakói a vidéknek. A Kongótól északra éltek azelőtt és a fehér ember első megjelenésére hagyták el régi hazájukat, kiszorítván a bahambákat és a bankutukat.

Az *akelák* forradásokkal ékesítik testüket. Kamaszkorban kihúzzák metszőfogaikat és szemfogaikat. Viseletük egyszerű pálmalevél, beleszótt fekete mintákkal. Az emberevés soha nem volt szokásos közöttük. Ijon és nyílon kívül dárdájuk is van és a pajzsot is ismerik.

A sírokon halotti kunyhót emelnek, kis tornáccal, és erre kirakják az elhunyt egynémely tárgyát, fogadalmi ajándékokkal.

Az *akelák* szálas növése, arányos testalkata szembeötlő. Ez a tapasztalat látszólag ellentmond annak a tételünknek, hogy az erdei népek kistermetűek. Valójában azonban nincs így. A természetbeli degenerálódás oka a napfény és szabad levegő hiánya. Ezek a népek pedig mind földművelők és évről-évre új területeket hódítanak el az őserdőtől. Nemzedékek óta hatalmas tisztásokon, napfényben, szabad levegőn élnek, nem úgy, mint a bankutuk, akiknek a falvai keskenyek és mindkét felől sűrű őserdő szegélyezi őket.

Négy hónapot töltöttünk a belga király koronauradalmának területén, aztán más úton visszatértünk

Idangá-ba a Szankurū mellé. Onnan leeyeztünk *Bolombo*-ba.

Bolombo-ból értesítettük a busongók uralkodó főnökét megérkezésünkről és kértük, küldjön teherhordókat. Ezek hamarosan megérkeztek. Útrakeltünk dél-délkelet felé. Másodnapra heves jégeső kerekedett; mogyoró nagyságú jég esett. Velünk volt a busongó király tanácsosa s így mindenütt barátsággal fogadtak. Néhány napra rá bevonultunk a busongók fővárosába, *Musengé*-be. A főnök nagy szíveséggel fogadott. Elbesztük neki utazásunk célját, s ez a rendkívül értelmes, fogékonyeszü bennszülött uralkodó teljesen megértette törekvéseinket. Készségesen ő maga tájékoztatott népe életmódjának, szokásainak minden apró részletéről. Kitünő, haladószellemű férfiút, a fehér ember legigazabb barátját ismertük meg benne; megvolt benne a fogékonytság minden áldásos újítás iránt, amellyel népe jólétét előmozdíthatta. A királyi palota szomszédságában ütöttünk tanyát és naponta órákat töltöttünk házigazdánk körében. Tanui voltunk minden udvari eseménynek, tárgyalásnak, ítélelhozatalnak.

Amíg én a fejedelem székhelyén folytattam megfigyeléseimet, Hilton-Simpson gyakran odajárt vadászaton, hogy szegényes élestárunkat vadpecsenyével felfrissítse. Még így is olyan szükösen élünk, hogy végtére valósággal éhséget szenvedtünk.

A busongó nép országa a Szankuru-tól délnek terül el a Kaszai és a Szankuru felső folyása között. Valamennyi törzs között, amelyeket fölkerestünk, néprajzi tekintetben ez a nép a legérdekesebb. A keleti törzseket miszumbai látogatásunk idején tanulmányoztuk. Később hosszú időt töltöttünk nyugaton, az ország belsejében. A busongókat idáig több kutató *bakuba* néven emlegette. A nép maga nem nevezi így magát. A *bakuba* elnevezésnek baluba nyelven ez a jelentése: *a villám népe*. A *busongó* szó pedig ezt jelenti: *a hajítókéés népe*. Ez a két elnevezés rokonértelmű, mert hiszen az elhajított kés a villámlás képzetét kelthette.

A tulajdonképpeni busongók, a nyugati törzsek egyik csoportja, nevezetesen róla, hogy törzsi történetüket sokévszázados multra viszik vissza. Százhuszonegy egymást követő uralkodó főnökről van írásos emlékük. Történetük szerint északról vándoroltak be, talán a Sari medencéből, a dinasztia negyedik nemzetsége idején. Birodalmuk a kilencvenharmadik uralkodó, *Samba* király korában érte el virágzása tetőpontját. Kormányrendszerük és közigazgatási berendezkedésük hasonlíthatatlanul a legfejlettebb valamennyi afrikai nép közt. Meglepő művészi érzékükről szólottunk már. Kivált a himzésben és fafaragásban remekelnek.

Sebforradásokkal csak nők ékesítik magukat. Férfiak csak a törzs ismertető jelét metszik halántékukra. Ruházatuk kecses ráncokban lehulló pálmalevél-szoknya. A főnöki méltóság leányágon száll tovább. Az emberézés ismeretlen. A méregpróbát bizonyos esetekben alkalmazzák.

Eredeti fegyverük a hajítókés volt. Ma már ez kiesett. A kilencvenharmadik király eltörölte a hajítókés használatát, sőt háborúban a nyilat is megtiltotta. Azóta megint elterjedt az íj és nyíl használata.

Vallásos hitük igen fejlett. Hisznek egy teremő-istenségben; annak a leszármazói a királyok. Azt tartják róla, hogy királyaiknak ez az isteni őse — fehér volt. Szertartással nem áldoznak neki. Figyelemreméltók hagyományos erkölcsi törvényeik; ősi erkölcsi fölfogásuk színvonalala modern mértékkel mérve is számottevő. A busongó történelem kezdete a Kr. utáni ötödik századba nyúlik vissza. Alkalmasint a hatodik század első felében foglalták el mai hazájukat.

Ismeretlen népek között

Viszontlátom bambaláimat. — Menekülés a barátok elől. — Harminc métermázsa pénz. — Hajtóvadászat a királyra. — Elfogy a pénzünk. — A csirketolvaj király. — A csoda-elefánt. — Aki a folyót is meggyújtja. — Üzleti szellem és bátorság. — Milyen jövő vár a négerekre?

Amikor búcsút vettünk a busongók országától, annyira rossz bőrben voltunk mind a ketten, hogy föltétlen pihenőre volt szükségünk. Rajtam állt a választás, hova menjünk. Csodálható-e, hogy választásom a folyamok folyamára, a Kongó-állam gyöngyére esett: a Kvilu folyóra. Két boldog esztendő emléke csalogtatt vissza a kedves tájakra, ahol minden teremtettestet ismertem és ahova úgy tértem most meg, mintha haza mennék.

Lehajóztunk a Kaszai-n a Kvango torkolatáig, a Kvango-n lefelé tartva belejutottunk a Kvilu folyóba. Elhaladtunk az Inzia torkolata előtt és végül Paná-ban szálltunk partra, a jezsuiták missziójánál. Három pompás hetet töltöttünk ott vadászgatva.

Paná-ból főlhajóztunk *Kikvit*-be, az én kedves déli bambaláim hazájába. Február 21-én, négyévi távollét után, viszontláltam fekete barátaimat.

Bambaláim a régi barátsággal fogadtak. Ragaszkodásuk odáig ment, hogy amikor meghallották, hogy újabb veszedelmes útra készülök, messze környéken fölkerekedtek, egyik falu a másik után, kijelentvén, hogy velem tartanak és megvédelmeznék minden baj ellen. Úgy kellett nagytitokban szökve menekülnöm. Az ajánlkozó sokszáz közül huszonnyolc bambalát vittem

magammal. A legderekabb, leghűségesebb emberek voltak ezek, igazi mintaképei az ideális afrikai kísérőnek.

Átkeltünk a Kvilu-n és beléjutottunk a babundák országába. A babundák a Kvilu és a Lubue között élnek, a Kaszaitól délre. Angolában is vannak babundák. Ők maguk *ambunu*-nak nevezik magukat (egy-egy számban *mombunu*).*)

Délkelet felé tartva, *Alelá*-ban, a babundák országának belsejében állapotunk meg. Onnan kirándultunk délre, hogy meglátogassuk a Kvilu felső szakaszán élő bapendéket. A bapendék magukat bapindzsi-nek nevezik. Ezen a sűrű népességű virágzó és gazdag vidéken *Bondo*-ig hatoltunk le délnek, ahol a Kvilu-nak szép zuhataga van. A bennszülöttek élénk cserekereskedelmet űznek érrefelé: kecskét, szárnyast, maniok-ot visznek ki a kopár déli vidékre, cserébe kaucsukért. A kaucsukot aztán eladják a fehér embernek.

Visszatértünk *Alelá*-ba. Onnan a Lubue folyón átkelve egy másik bapende faluba folytattuk vándorlásunkat: *Dumbá*-ba (más néven *Molasza*). Itt van a Kaszai folyón erről a Kaszai társaság legszélső keleti telepe.

A bapendék két törzse — a Kvengo- és Kvilu-vidéki *bapindzsi*-k és a Loange-menti *bapendé*-k — származásra közösek, de jellemvonásaikra manapság élesen különböznek egymástól. A bapindzsi-k békés, szorgalmas földművelők; a bapendék harciasak, a testi munkát megvetik. A bapendék és a Kvengo-vidéki bapindzsi-k emberevők; a Kvilu mentén élők csak kivételesen hódolnak ennek a szokásnak.

Május 9-én hagytuk el *Dumbá*-t (*Molaszá*-t). Az odavaló telep magassága a folyó fölött 650 méter. A gerinc, amelyen átkapaszkodtunk, 900 méter. Onnan *Digundi*-ba mentünk, kelet felé. Átkeltünk a *Luende* folyón, majd pedig a *Luanán*-n és harmadnapra elértük *Kangalá*-t, az európai befolyás legszélső keleti pontját.

*) A babundákról lásd: *Földrajzi Közlemények*.

Ennek a falunak bapende főnöke följánlotta, hogy összeismertet barátjával, egy bakongó főnökkel. Előre nyomultunk a Loangé-hez, *Inszasi*-ba. Onnan a mi bapende főnökünk, *Dilonda*, átment a folyó tulsó partjára, a barátjához, hogy előkészítse látogatásunkat. A csónakok mind a tulsó — keleti — parton voltak. Hosszas rábeszélés és kiáltozás után végre megemberelték magukat és értünk jöttek. Töméredek poggyásznak láttára faképnél hagytak és csak újabb biztatásra tértek vissza. Én veztem át elsőnek. Mire Hilton-Simpson utánam jött, már málháimat is bevittem a faluba az odavaló asszonyokkal.

A Loange itt jó 200 méter széles. Vize sekély, de középütt olyan erős a sodra, hogy egy kis gőzös, amelyvel egyszer megpróbálták a folyón való felhatolást, kénytelen volt visszatérni.

Karavánunk 24 emberből állott. Poggyásznak kétszáznál több rakományra rúgott. Kénytelenek voltunk *harminc métermázsa vasrudat* cipelni magunkkal! Egy-egy rúd súlya megközelítette az egy kilogramot. Ez volt a *pénzegység*; értéke *akkoriban* 70 fillér körül. Összesen 2400 korona értékű ilyen apró pénzt vásároltam. Gyufát, sőt is kellett vinnünk, s minthogy egy-egy emberre nem számíhattam többet 22—23 kilogram tehernél, kétszáz teherhordót kellett fogadnom faluról-falura. Erszényünkre is nagy megterhelést jelentett ez és egyízben majdhogynem bajba döntött bennünket.

Mielőtt átkeltünk a Loangé-n, hallottuk, hogy a Loange és a Kaszai között van egy uralkodó főnök, aki sohse látott még fehér embert és — nem is kíváncsi rájuk. A busongók országában oly sok becses adatot köszönhattünk a királynak, hogy emitt is mindenáron látni akartuk az uralkodót. Elhatároztuk, hogy hajtóvadászatot rendezünk a királyra. Két álló hónapig kergettük; nem sikerült elesípnünk, de a két hónap alatt alapos alkalmunk nyílt tanulmányoznunk egy népet, amely mindazideig nem érintkezett a fehér emberrel.

A bakongók, a Kaszai és a Loange között, kéreken

elzárkóztak az európai behatolás elől és európai ember mindakkoráig nem tette még lábát a bakongók földjére.

A legelső falvakban egészen barátságosak voltak a bakongók, de *Bisvam Bura*-ban ezt már nem mondhattuk el róluk. Tüntetőleg készítgették elő íjaikat és nyilaikat. Tanácsosnak látszott nem mozdulni ki tanyánkról; sohsem lehetett tudni, mikor támadnak meg bennünket. Harmadnapra váratlanul megszelídültek és ajánlkoztak, hogy elszállítják holminkat *Kanenenke* faluba.

A kanenenke-iek nem tudtak jövetelünkről, így hát nagyon elképedtek, amikor, karavánunkat megelőzve, egyszerre fölbukkantam. Egyikük meg is kérdezte, nem vagyok-e kísértet. A gyanúsítást kereken visszautasítottam. Erre felszólítottak, menjek el. Én azt mondtam, jó, elmegyek, de hadd várjam meg előbb a többieket. Nyert ügyem volt. Mire Hilton-Simpson megérkezett, úgy összebarátkoztunk, hogy — teljes négy napra ott ragadtunk és sok érdekes néprajzi adatra sikerült szert tennünk.

Ettől fogva mégis jónak láttam mindig magam előtt meneszteni legmegbízhatóbb bambala kíséremet, hogy adja hírül közeledésünket. Kaneneké-ből *Kenge* községbe vetődtünk el. A főnök szívesen fogadott. A lakosság azonban, amikor észrevette, hogy fogytán a pénzünk — a vasrudak — napról-napra ellenségesebbre vált. A főnök annyira kiélesítette a helyzetet, hogy tüntetőleg ellopta csirkéinket. Ez egyet jelentett a had-üzenettel. Helyzetünk nem volt valami rózsás. Elvégre helyt állhattunk volna magunkért, ha kenyértörésre kerül a sor, de akkor azután úgy kellett volna kiverekednünk az utat vissza a civilizációba.

A csirkelopás után egy másik, kisebbrangú főnök odajött hozzám és kikottyantotta, hogy a nagy főnök meg akar ölni minket. Ezt válaszoltam neki:

— Ha háborút akar a gazdád, ám jó, megkaphajta, de jaj neki, elefántommal egész népét elpusztítom.

Vendégem persze nem értette, honnan veszem én az elefántot.

Szerencsémre a magunkkal vitt sok minden limlom között volt egy óraműre járó elefánt, amely ormányát emelgette, mormogott és járni is tudott. Számítva a néger képzelőtehetségére, gondoltam, megmutatom az elefántot vendégemnek. Hilton-Simpson odaállította a sátor elé, fölhúztam és elindítottam, ládák tetején, aztán hirtelen kicsaptam a sátor ajtaját. A feketének se kellett több; amint meglátta a fücska szörnyeteget, illaberek, neki iramodott, mint akit puskából lőttek ki. Hilton-Simpson váltig kurjongatott utána, hívta vissza, nézze meg jobban az elefántot — a főnök nyaka közé szedte a lábát s egyre csak ezt hajtogatta: — Juj, futok, hozom már az ellopott csirkéket!

Rohant vissza a faluba és percek multával visszakaptuk tulajdonunkat.

Diadalomat kiaknázandó, kihirdettem, hogy bárkit és bármit legyőzők az elefántommal és megfenyegettem a falút, hogy lángra lobbantom a folyók vizét. Hatalmam szemléltetésére meggyújtottam egy kis pálinkát és ez tisztára meggyőzte a bennszülötteket, hogy a fehér ember csakugyan akár az egész világot el tudja pusztítani. Persze alig várták, hogy megszabaduljanak a kellemetlen varázslótól — önként ajánlkoztak, hogy elszállítják poggyászunkat a szomszéd faluba, *Makuszu*-ba.

Makuszu-ban már *basilelé*-k laknak. Ettől fogva nem volt több bajunk a bennszülöttekkel, hacsak az nem, hogy — marasztaltak, maradjunk még „csak még néhány napig“.

Jellemző ennek a népnek szeretetreméltóságára az az esetünk, ami *Kitambi*-ban esett meg velünk. Amikor teherhordókat kértem a főnöktől, ez azt válaszolta, kérjek bármit, csak ezt ne — maradjunk még náluk. De minekünk erős mehetnékünk volt már; nekem a fogam fáj, Hilton-Simpsonnak eltörött egy ujja. Mit csináljunk? Kitaláltam egy történetet. Elmondtam a főnöknek, hogy sok-sok éve már hogy hazulról elvetőd-

tem és feleségem és kicsi gyermekem maradt odahaza. Gyermekem azóta nagy lánnyá cseperedett és már nagyon vágyom látni.

Még mielőtt a főnök válaszolhatott volna, előlépett egy asszony a tömegből és fölkiáltott:

— Persze hogy nem várhatsz tovább, vágyol haza a gyermekedhez. Ha a férfiak nem akarják vinni a holmitokat, elvisszük mi asszonyok, hogy minél előbb viszontláthasd feleségedet és gyermekedet.

És így cselekedtek.

Kevésre rá *badzsok*-ok lakta faluba értünk. A főnök, *Majila*, Angolából vetődött volt erre a helyre kaucsukot gyűjteni és elefántra vadászni. A kaucsukot és elefántesontot a Kaszai-társaságnak adja el azután. Mihelyt megszedte magát, vissza fog térni portugál területre, ahol a bennszülött kap pálinkát és elihatja vagonát.

A *badzsok*-törzs nevét néha *kitokō*-nak halljuk emlegetni, sőt *sibokvé*-nek, nézetem szerint helytelenül. Amennyire nem vonzó külső megjelenésére ez az apró, sötét bőrű nép, éppoly érdekesek lélektani jellemvonásai. Ők Afrika legüzletibb szellemű népe. Kitartásuk ezen a téren határtalan, vakmerőségük egyenesen párját ritkítja. Láttam a basilelék földjén apró fiúkat — egy nagyobb karaván előfutárjait — ellenséges tömegbe keveredve. Halállal fenyegették meg őket és ezek a fiúk megőrizték tökéletes hidegvérüket és önuralmukat. Világlátottak. Találkoztunk fiatal emberekkel, akik a Katanga-vidékről Loandáig minden folyót, minden falut, amelyen át az út vezet Afrikán keresztül, számottevő pontossággal fel tudtak sorolni. Föl vannak fegyverkezve portugál előltöltő puskákkal. Úgyes elefántvadászok. Európai ruhában járnak; a nők eltakarják mellüket. A tetoválás (tatuálás) előfordul, bár nem általános. Szénnel mázolja be magukat. Sebforradásokkal a nők ékesítik testüket. Szellemi életük kimerül a vagyonszerzésben.

A fehérek iránt barátságos hajlandóságúak. Rossz

modoruk szembeötlő, kivált ha a méltóságteljes modorú basilelékkel hasonlítjuk össze őket. Nagy nép, harci „erényekben“ magasan álló nép. A badzsokok éppoly gyökeresen fölforgatták Közép-Afrika térképét, akár csak Napoleon Európáét.

*

A Kaszai folyót elérve, hazafelé vettük utunkat. Barangolásunk véget ért. 1909 szeptemberben, huszonhárom havi távollét után partraszálltunk Angliában.

Ha visszapillantunk tapasztalatainkra és fölidézzük emlékezetünkben egyik-másik afrikai nép magas fejlettségét, önkéntelenül azt kérdezzük magunktól: hogyan lehetséges, hogy az a nép, amely idegen befolyás nélkül önmaga erejéből ily magas kultúrát tudott teremteni, — már régmúlt időben — nemcsak megakad emelkedésében ezen a fokon, de határozottan hanyatlásnak indul. Az európai kultúra, amit most becsempésznek Afrikába, nyilvánvalólag csak múltó jelentőségű. Az afrikai, ha más fajokkal lépést akar tartani, maga kell hogy fölküzdje magát a magasabb kulturális fokra. Vajjon képes lesz-e erre? Nem a mi kötelességünk-e, hogy megadjuk néki a lökést, amely átsegítse azon a holtponton, ahol természetes tulajdonságai, úgylátszik, gátat vetnek eléje, sőt ahonnan visszafelé taszítódik!?

Hogy miképpen lehetséges ez: ennek a kutatása az antropológusok főfeladata. Csak ha kinyomozzuk múltját és tanulmányozzuk jelenét, lehet rá reményünk, hogy sikerül megrajzolnunk jövőjének térképét.

— Vége. —

TARTALOM

Torday Emil. Irta: Halász Gyula	Lap 5
---	----------

TORDAY EMIL: FOLYONGÁSOK AFRIKÁBAN.

Első utazás.

A Kongótól a nagy tavakhoz.

A Kongó torkolati vidékén	11
-------------------------------------	----

Partraszállás. — A Hótel Léopold. — Baljós!atú intelem. — Víziló-pecsenye. — Kaland a kígyóval. — Útrakelésem Kinsaszábról.

Fölfelé a Kongón	14
----------------------------	----

Stanley Pool. — Puszkaporos kaland. — Az életmentő. — A „bozótlakók“. — Stanleyville. — Csónakon tovább. — Evezős bravúr. — Erőd a Kongó mellett.

A Kongó mellől a Tanganyikához	18
--	----

„Tanganyika bál!“ — A kimputu. — Kabambáre. — Arab kegyetlenkedések. — Nem hagynak meghalni. — Tanganyika! — Élet és halál között.

A Tanganyikától a Meru-tóhoz	22
--	----

A Fehér Atyák kórházában. — Pala. — Baudouinville. — Járnai tanulok. — Livingstone nyomdokain. — Kaland a leopárdal. — Leopárdkölykök. — Az éjszakai látogató. — Vadászok paradicsoma. — Pvéto.

Vissza a Kongóhoz	28
-----------------------------	----

Barangolás a tóvidéken. — Két tűz között. — A szívesen látott vendég. — Zappo Zap. — A Kaszal-vidéken át hazafelé.

Második utazás.

A Belga-Kongó szívében.

A Kongótól Kongóig	31
------------------------------	----

Utazás a Kongó-államban. — Kényelmetlen szállás. — Vérengző szúnyogok. — A Felső-Kongó kulcsa. — Régi barátok. — Kárhozatos szokás. — Csereskereskedés. — Egy trónjafosztott uralkodó. — A Marie kapitánya.

Bennszülött szokások a Kvilu mentén	38
---	----

Szakácsot fogadok. — Emberevés. — A nem kívánatos orvos. — Keponya-gyűjtemény. — Béketárgyalások. — Istenítőt. — Az előkelő idegen.

A bambalák országában	46
A bambalák. — Viselet és díszítőanyagok. — Bambalakonyha. — Kannibalizmus. — Pálmabor. — Dohányzás. — Az asszonyokról. — Házépítés.	
Kolokoto-ban	51
Kereskedelem. — Pénz. Kamat. Hitel. — Rabszolgaság. — Öröklés. — Házasság és válás. — Fegyverek.	
Egy fekete zsarnok	54
Kikungulu, a méregkoverő. — Megfogadom Mejej-t. — A putu és a moloki. — Hálátlan életmentés. — El akarnak tenni láb alól. — Kalala.	
Délnek indulok	59
A fehér ember kényes helyzete. — V. hadnagy dilemmája. — A sivatagban. — Punza. — Kilakoltatás. — Két hónap Moszongóban. — Terített asztal, üres tányér. — Mejej dohányt szerez.	
A bajakák közt	65
A megvihatatlan sövény-öröd. — Első menyasszonyom. — Bajaka szokások és erkölcsök. — Vadászat. — Háború. — Temetkezés. — Békeszerződés.	
Visszatérek Kolokoto-ba	69
A vak flúcska. — Költséges passzió. — A kiamfu. — Minden szó egy varrófü. — Fogtam halat, de nem ereszi. — Bajaka fetisek. — Visszatérek Moszongó-ba. — Mejej és Kalala úszó házat látnak a folyón.	
Kolokoto-ból Luano-ba	76
Vaklárma. — A póruljárt Hary János. — Letelepszem Luano-ban. — Orvosi praxis. — Béketárgyalás. — Haditanács. — Visszatérés Luano-ba.	
Bahuanák és bajanzik között	83
A bahuanákról. — Hadviselés. — A kétféle lélek. — A bahuanák testalkata, viselete, szokásai. — A bajanzik eredete. — Tisztatlanságuk. — A fetisek és a kakas.	
Idilli élet Luano-ban	89
Fox, az elvarázssolt ember. — Danzeis hadnagy küldetése. — Szakácsból főnök. — Ne bántsd a feketét. — Bobo és a viziló. — Ültetvényes lettem.	
Európai telepek. — Vándorélet	96
Az őserdőben. — Luano-ból Kikvit-bo. — Helynevekről. — A „Vörös Kongó“. — A déli bambalák. — A „beszélő hús“. — Nemzetközi telep. — Átúszuk a Lucsimát.	
Egy afrikai Napoleon	101
Küldetésem. — A bakvözök. — Muri Kongó, a király. — Az oroszlám barlangjában. — Két front között. — Megfenyegetem Napoléont. — Békekötés. — Bevonulás Kikvitbo.	

Hogy bánjunk a bennszülöttel? — A feketék jelleméről	114
Szokások és szertartások. — Tiszteld az asszonyt! — A tapasztalat gyümölcse. — Tagtejtések. — Szellemi képességek. — A vangongó-k megnézik a holdat. — A négerék szolidaritása. — A fehérék szolidaritása.	
Utolsó békeküldetésem. — Búcsú a bambaláktól	124
A kivíti vásárcsarnok és a zimbai asszonyok. — Hadiállapot. — A rizspor mint varázs-szer. — A bölcs öreg. — Látogatás a kibékített ellenfeleknél. — Lelkes fogadtatás. — Szívügyek. — Bambalák, isten veletek!	
Harmadik utazás.	
Vándorlások a Kaszai-medence népei között.	
A tengerpartról a Szankuru mellékére	135
Fölfelé a Kaszai-n és a Szankuru-n. — A batotelák földjén. — A fa-gong, mint szikratáviró. — „Aki nem nevet”. — Leopárdok a városban. — A „nem kívánatos elemek” városa. — Ideális néger falu. — Akik rózsabokorban jöttek a világra. — Egy ősnép művészete.	
Egy afrikai király udvarában	141
„A ráspolyozott fogúak”. — A bankutuk közt. — A belga király koronaeredalmában. — A kés mint aprópénz. — Az eleven családok. — Az Egyenlítő-vidéki őserdőben. — A batotelák és akelák között. — Napfőny és levegő. — A busongók országában. — Százhuszonegy királyi ősz.	
Ismeretlen népek között	146
Viszontlátom bambaláimat. — Menekülés a barátok elől. — Harminc métermázsza pénz. — Hajtóvadászat a királyra. — Elfogy a pénzünk. — A csirketolvaj király. — A csoda-elefánt. — Aki a folyót is meggyújtja. — Űzleti szellem és bátorság. — Milyen jövő vár a négerekre?	
Képek jegyzéke, magyarázatokkal	156
Néhány szó a térképekről	159
Térképek a kötet végén	

Képek jegyzéke, magyarázatokkal.

Vaginya evezősök 16

A vagenyák halásznép. Minden más munkát, ami nincs összefüggésben a halászattal, asszonyok végeznek. Soha férfi terhet nem cipel. Elvállalja az utipoggyász szállítását is, de a feleségét vagy a feleségeit küldi. Annál pompásabb evezősök; a vízen fáradhatatlanok és vakmerők.

Zappo Zap, néhány feleségével és szolgálójával . . 17

Éveken át az arabok szövétségesse volt; eltanulta bűneiket, de nem tanulta el derék sajátságait. Furfangos bejár, ravasz kópönyegforgató. Mesterien érti, hogy soha rajta ne veszítsen gazságain. Azt mondják, háromszáznál több felesége van.

Északi bambala férfi 32

Ha eleinte bizalmatlan is az utazó velük szemben, általánosan ismeretes, emberévő hajlandóságukért hamarosan megkedveli őket. Ha jól bánnak velük, a képzelhető legodaadóbb szolgák.

Európai telep a Kongó vidékén 32

Az újonnan alapított európai telep festőien illeszkedik bele a kongóvidéki tájképbe. Rendesen a folyó mellett húzódik meg, erdőüsztésen. Egész berendezésük afrikai. A házak vályoghól épülnek; bútorzatukat a nagy Társaságok vándorasztalcsai a helyszínén készítik. A legjobb faanyagot erre a régi, kiérdemesült vajt csónakok szolgáltatják.

Bennszülött típusok 33

(1) Mojanzi ifjú.*)

Arcán a törzs jele: erősen kiugró sebhelyek.

(2) Bakvoze (vagy bakvéze).

Kifejezetten háborús törzs. Sohsem láthatók anélkül, hogy legalább egy kés ne díszeljen karkötőjükbe dugva. Mindig készek rá, hogy kirántsák. Viseletük és hajviseletük hasonló a déli bambalákéhoz, csak éppen nem olyan kényesek megjelenésükre.

(3 és 4) Északi és déli bambala.

Hajviseletük lényegesen eltér déli szomszédaikétól; hasonlít az ú. n. toque-kalapokhoz. A déli bambalák három vagy öt keskeny csikót kiborotválnak hajukból. A megmaradó hajcsikokat hosszúra növesztik, befonják és végükbe pálmárosztot fonnak, hogy hosszabbnak lássék. A keskeny hajfonatokba apró aranyvégű szégeket tűzdelnek.

*) A mojanzi a bajanzi egyesszáma. Ba = emberek = nép. A bajanzi, bakvéze, bambala, habunda, bajaka, bahuana, bapende, bapindzsi, bakongó törzs-elnevezéseket tehát nem volna szabad a magyarban még külön többesszámba tenni. (Ez olyan, mintha azt mondjuk: oláhságok). Könyvünkben mindamelllett jobbnak láttuk mégis bambalákról, habundákról stb. beszélni s ha egy bajanzi-törzsbőlről van is szó, bajanzi-nak nevezzük. Ugyanígy: kimbala-nyelv = a bambalák nyelve.

- Gyász-„viselet“** 48
 A gyász kifejezése nemcsak törzsek szerint különböz, hanem aszerint is, hogy milyen rokonsági viszonyban állt az elhunyt a gyászolóhoz. Néha az egész testet, néha csak a mellet vagy a karokat mázolják be agyaggal. Szokásos a haj növesztése is a gyász ideje alatt.
- Kereskedő asszony nép** 48
 A bevásárlás a piacon az asszonyok dolga és egyúttal legfőbb szórakozása. Minden fekete született kereskedő, kivált az asszonyok. Lealkudni a portéka árát olyan öröm, amely minden pénzt megér nekik.
- Ház, épülő félben** 49
 Ez a ház még fedetlen. A tetőnek ezt a vázát fűvel borítják be. Sajátságos, hogy a tüzeset ritka a falvakban, pedig éjjel nappal ég a tűz és semmi különösebb óvrendszabályaik nincsenek.
- Furcsa varázs-tárgyak** 49
 A legfurcsább dolgoknak nagy varázserőt tulajdonítanak. A falu védelmét szolgálják a legkülönbélebb „varázserőjű“ dolgok, így pl.: nádfonattal körülvett kövek, álatkoponyák, a haris tojásának vörösrre mázolt héja, stb.
- Dob** 64
 A dob a fő hangszer a tánc-zenéhez. Ha nem is harmónikus ez a muzsika, annál zajosabb és ütemesebb. A dobos tekintélyes ember és egész osinos bevételre tesz szert az adományokból.
- Gong, fából** 64
 A bapindzi-k gongja tömör fából készül. Ezzel az egyszerű, de leleményes hangszerrel jelentékeny távolságra tudnak híreket továbbítani. Némely törzs különösen nagymester benne, hogy a legbonyolultabb üzeneteket továbbadja rajta.
- Bambala asszony a gyermekével** 65
 A déli bambalák, férfiak, asszonyok egyaránt hegyesre csiszolják a fogalkat. Gyermeküket, amíg apró, a hátukon cipelik az asszonyok. Ha a dereka megerősödött, az anyjuk a csipőjén lovagoltatja őket. Sokáig szoptatja őket az anya.
- Vájt csónak a Felső-Kongón** 65
 Jókora hosszúságú, de azért két ember könnyen el kormányozza. Az európaiak rendszeren negyven-ötven evezőssel járnak. Láttam egyet nyolcvan főnyi legénységgel. Oly széles volt, hogy asztalt állítottak bele, négy székkal. A fatörzs, amelyből vájták, két méter átmérőjű lehetett.
- A bakvezék így pihennek hosszú menetek közben** 80
 A bakvezék hosszú menetelés közben féllábon állva pihennek. Leülni nem célszerű, mert elszilbbad a láb és nem tud fölkelni az ember.
- Babunda hajviselet** 80
 A babundák hajnövesztése különösen dús. A nők borotválják, férfiak hosszúra növesztik hajukat és roppant büszkéek rá.

- Déli bambala ifjak** 81
- Szinte nőies külsejük nem árulja el szívósságukat. Örökké vidámak, a legcsekélyebb dolog boldoggá teszi őket. Az európaihoz barátságosak. A legkívánatosabb jó szomszédok és úttársak. Irtóznak az emberevéstől.
- Déli bambala férfi és nő** 96
- A déli bambala férfi és nő viselete között vajmi kevés a különbség. Inkább csak az ágyék-kendő összehajtásának a módja tér el egymástól. Bármily jelentéktelennek látszik ez a különbség, messziről fölismerik.
- Mobunda férfi a Kvilu balpartján** 97
- A mobundák, vagyis babundák vaskos, hosszú hajfonatokról könnyen fölismerhetők. Angolából vándoroltak be a Kongó vidékére és még mindig hadilábon állnak a régebbi lakókkal. Messze környék legjobb földművelői és állattenyésztői.
- Bapindzsi kunyhó** 112
- Küszöbe egyszerűen van a talajjal. De ezen se sokkal könnyebb a ki- és bejárás, mint a magas bambala ajtókon. Az ajtónyílás olyan alacsony, hogy úgy kell bemászni rajta. A Kongó-vidék éghajlata alatt a kunyhókba csak éppen aludni járnak. Olyan alacsony a kunyhó, hogy föl se lehet állni benne.
- Levegőben lógó magtár** 118
- A bapindzsi ilyen lógó magtárt eszeltek ki, hogy a patkány és más egyéb állat hozzá ne férjen. Ebben tartják féltett terményeiket, például: a földi diót. Rudakra függesztett kosárszerű készítmény.
- Déli bambala lány** 128
- A kongóvidéki utazó, ha jól bánik a néppel, mindig számot tarthat az asszony nép jóindulatára. Másfelől azonban az asszonyok annál hamarabb készek rá, hogy megboszulják a falut vagy törzset ért sérelmeket. Ezt a déli bambala lányt akkor fényképeztük le, amikor mosolygó arccal fogadja a fehér idegent.
- Angolai néger kereskedők** 129
- A Kongó-állam déli részelt gyakran fölkeresik vállalkozó szellemű angolai néger kereskedők. Rendesen hónapokig, néha évekig maradnak. Egész falvakat építenek, amelyek teljességgel elütnek az odavalók falvaitól. Tekintélyes emberek. Rabszolgakereskedők csak az európai befolyástól messzeeső vidékeken mutatkoznak.
- A déli bambalák ija** 129
- A déli bambalák kitünően lónek hosszú, széles ijukkal. Az ij arra is jó, hogy az ellenfél nyilait félreüssék vele. A tartaléknyilakat hal kezében fogja a vadász, másik nagy köteget meg rendszeren az övébe dug. Egy tartalék ij-húrt a feje köré csavar.

Néhány szó a mellékelt térképekről.

Térképeink szövege angol. Az előállítás technikai és anyagi nehézségei kényszerítették, hogy az utazó expedícióról korábban közrebocsátott térképeket vegyük át könyvünkbe ki-sebbitett másolatban. A piros vonal az utazó útvonalait tünteti föl. A folyók itt-ott pontozott vonalai mutatják, hogy Torday sok helyütt érintett ismeretlen területeket s hogy még mindig jelentékeny *terra incognita* vár felkutatásra a legsötétebb Afrikában.

Első térképünk a Belga Kongó-államnak csaknem egész területét felöleli. Csak északon nem terjed a határokig. Az államot határolja: Észak-Nyugaton és Északon a Francia-Kongó (a térképen: French Equatorial Africa) és Brit-Szudán; Keleten csupa brit birtok: Uganda; a Tanganyika-terület (az egykori Német Kelet-Afrika, a térképen German East-Africa) és Rhodesia; délen Rhodesia és a portugál Angola. Az atlanti-óceáni partvonal csak 37 km. A Kongó-torkolat déli partja már portugál terület; Banana belga, Cabinda megint portugál, Loango pedig már francia birtok.

A Belga-Kongó csak a Kongó alsó szakaszán terjed át a Kongó jobb partjára; Manyangától a Kongó és az északról heledőmlő Uhangi határolja északról. Észak-keleten az ú. n. Lado Enclave II. Léopold belga király halálával visszaszállt az angolokra és Szudánhoz csatoltatott. Az állam keleti határa a tavak mentén fut végig: az Albert-, Edward-, Kivu-, Tanganyika és Meru-tavak vonalában. A Ruvenzori hegység — a térkép jobb felső sarkában — már ugandai területen emelkedik. Az Albert-tó nevéből térképünkön csak a *Lake* (tó) szó van rajta. A jobb alsó sarokban a Bangveolo-tó (Rhodesiában) nevét kettévágja a térkép kerete. — A szaggatott fekete vonalak részben meglévő, részben tervezett vasútakat jelentenek. A *Katanga*-szó felett megtaláljuk a cape—cairói vasút jelenlegi végállomását, Bukamá-t, a már hajózható Kongó mellett. A térkép $15\frac{1}{2}$ szélességi és $18\frac{2}{3}$ hosszúsági fokra terjed (3° é. sz. — $12^{\circ} 30'$ d. sz.; $12^{\circ} 20'$ k. h. — 31° k. h.)

Második térképünk a Belga-Kongó belsejét, a Kongóba ömlő Kaszai-t és mellékfolyóit tünteti föl. Balról fent a melléktérképen pirossal árnyazottan látható a főterképen ábrázolt terület. (2° d. sz. — $5^{\circ} 30'$ d. sz.; $18^{\circ} 40'$ k. h. — $24^{\circ} 20'$ k. h.)

A Belga Kongó-állam alapítása (1879) II. Léopold és Stanley nevéhez fűződik. 1885-ben perszonál-unióba került Belgiummal; 1908 óta Belgium szuverén uralma alatt áll. Területe kb. 2.3 millió km², lakossága 15 millió körül.

H. Gy.

A HAT VILÁGRÉS Z UTAZÁSOK ÉS FÖLFEDEZÉSEK

SZERKESZTI: HALÁSZ GYULA

Eddig megjelentek:

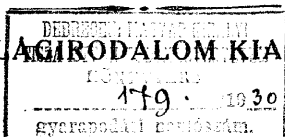
- I. AMUNDSEN ÉSZAKI UTJA. Az északnyugati átjáró.
- II. SHACKLETON; Az Antarktisz szívében. 180 kilométerre a déli sarktól.
- III. NANSEN: Az eszkimók között.
- IV. TORDAY EMIL: Bolyongások Afrikában.

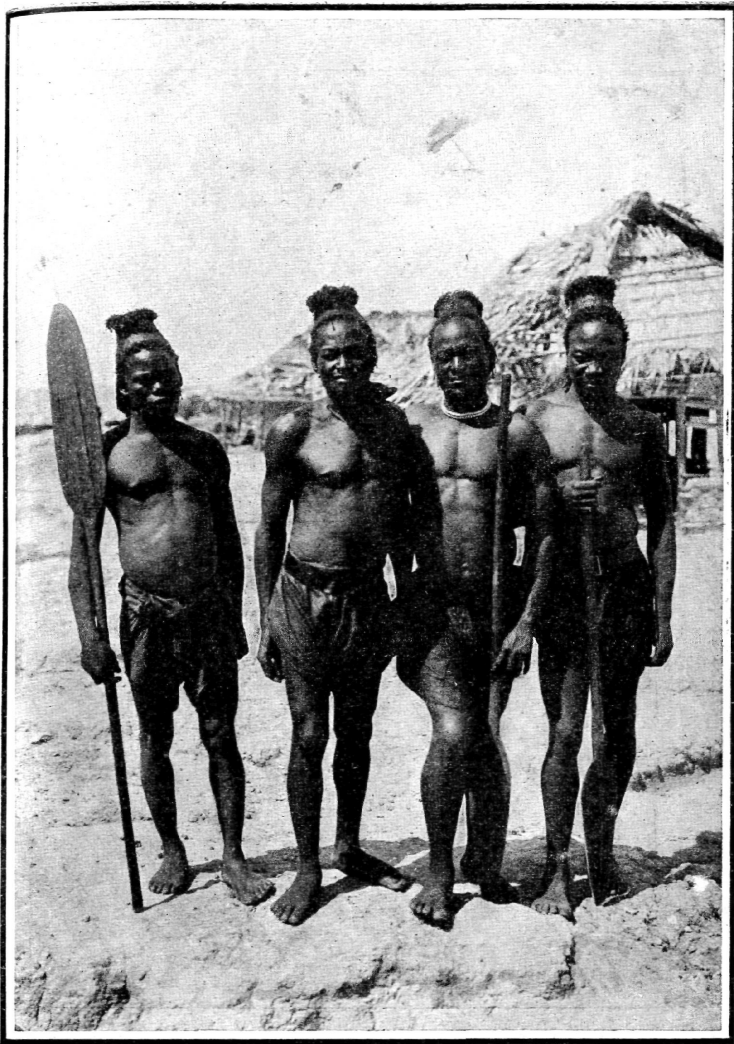
Legközelebb sorra kerülnek:

- V. AMUNDSEN: A déli sark meghódítása.
- VI. BIRÓ LAJOS: Hét év Uj-Guineában.
- VII. SHACKLETON: Dél. Az Endurance hajótöröttjei.
- VIII. CANDLER: A leleplezett Tibet. Az angol hadsereg benyomulása Lasszába, a Dalai Láma fővárosába.
- IX. NANSEN: Lábszánkón Grönlandon keresztül.
- X. TORDAY EMIL: Afrikai emlékek. (Naplójegyzetek, mesék, élmények és történetek.)
- XI. NORDENSKJÖLD: Levelek a Vega hajóról. Az északkeleti átjáró.
- XII. YOUNGHUSBAND: Ázsia szívében. Vándorlások Kasmirtól Kínáig.

Valamennyi kötet képekkel és térképekkel jelenik meg, fűzött és kötött kiadásban

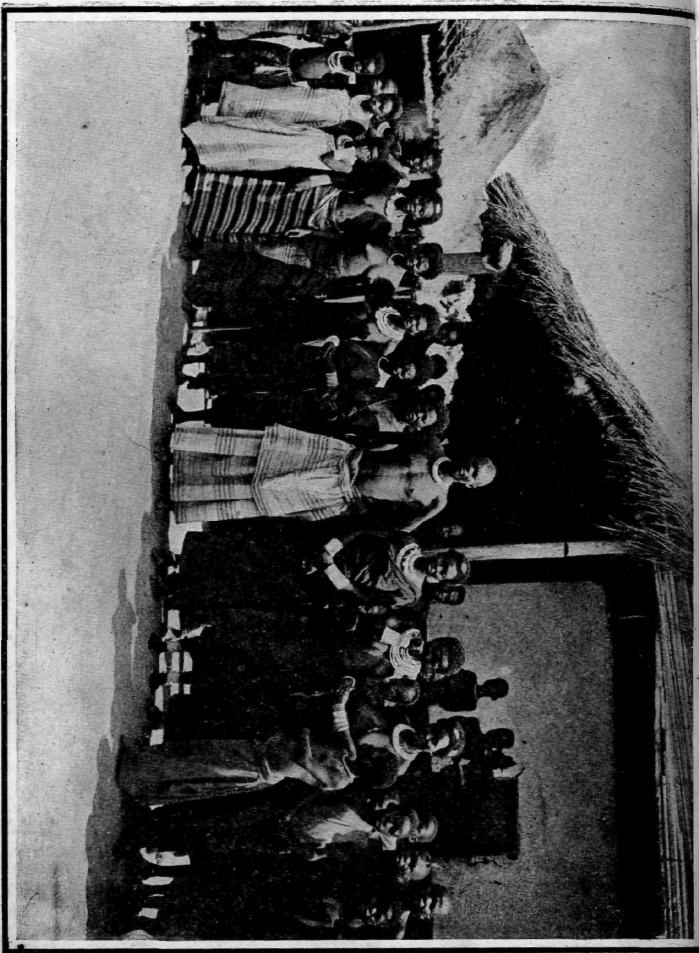
A VILÁGIRODALOM KIADÁSA

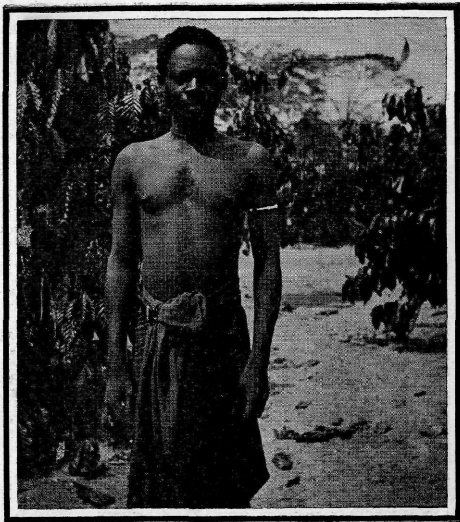

Vaginya evezősök.

Torday: Bolyongások Afrikában.

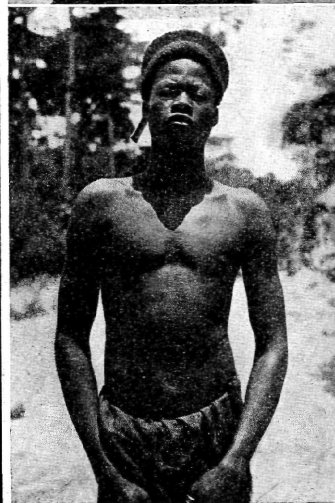
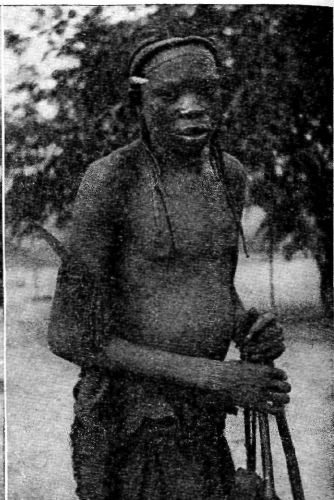
Zappo Zap néhány feleségével és szolgálóival.

Északi bambala férfi.

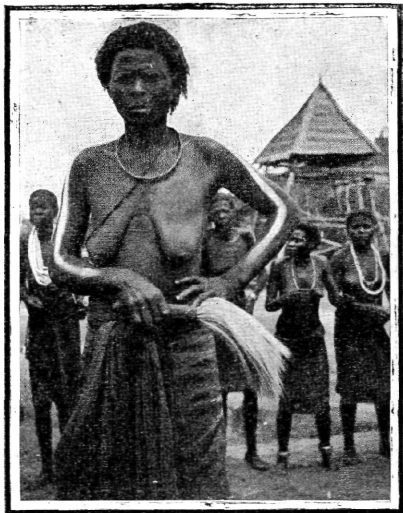

Európai telep a kongó vidékén.

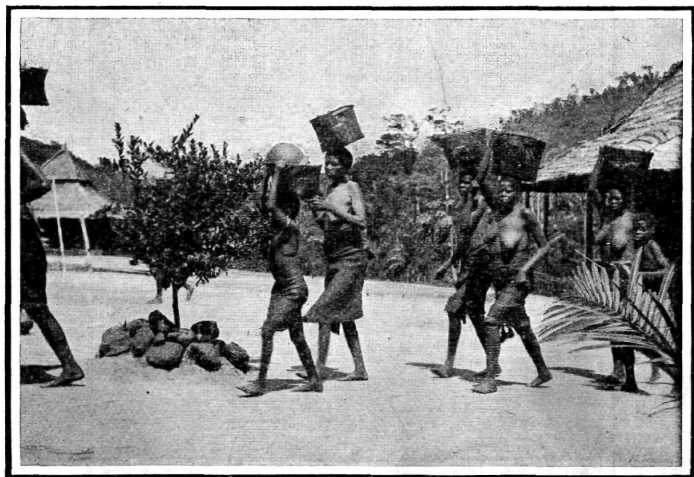

Bennszülött típusok :

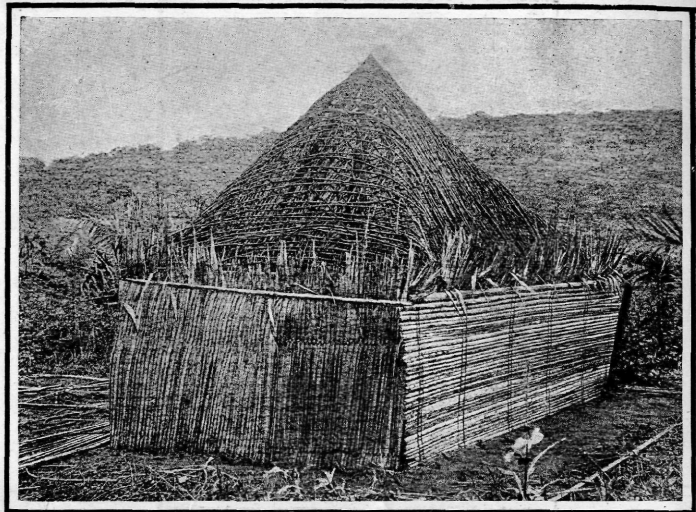
1. Mojanzi ifju. 2. Bakveze. 3-4. Északi és déli bambala.

Gyász-„viselet“.

Kereskedő asszony nép.

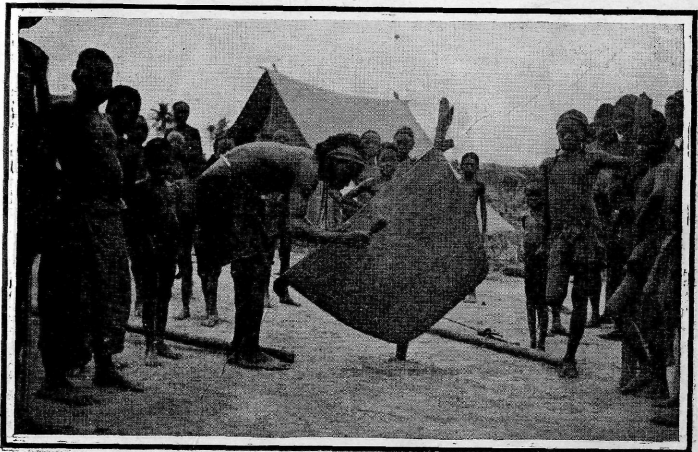
- Ház, épülőfélben.

Furcsa varázs-tárgyak,

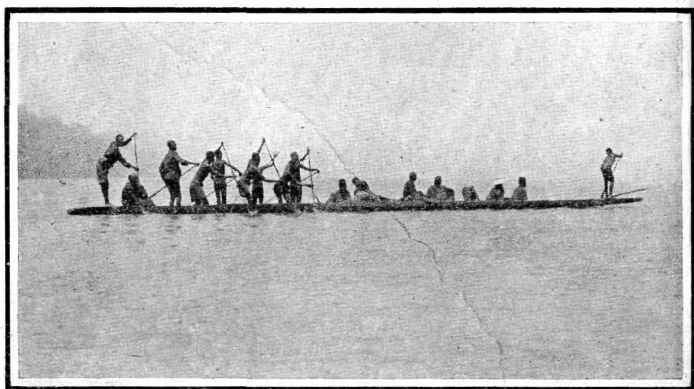
Dob.

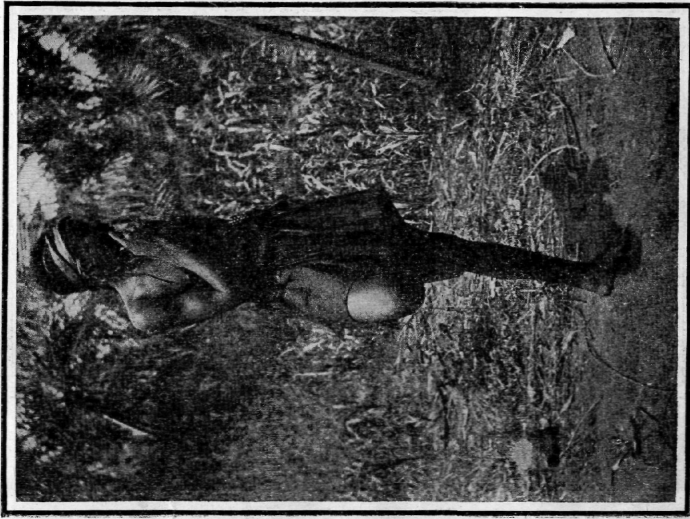
Gong, fából.

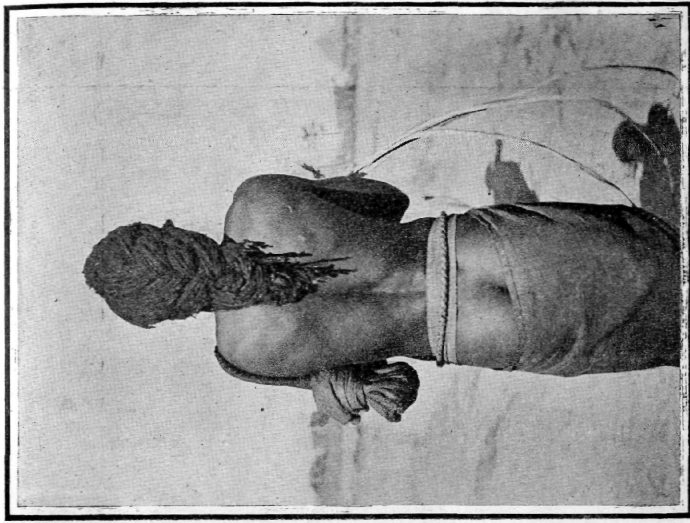
Bambala asszony a gyermekével.

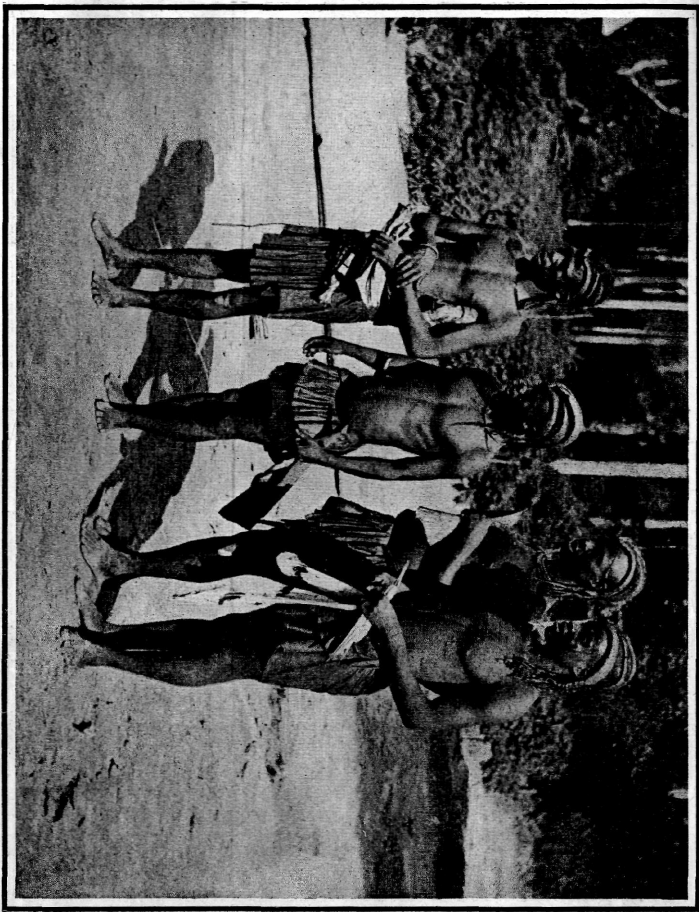
Vájt csónak a Felső-Kongón,

A bakvezék így pihennek hosszú menetek közben.

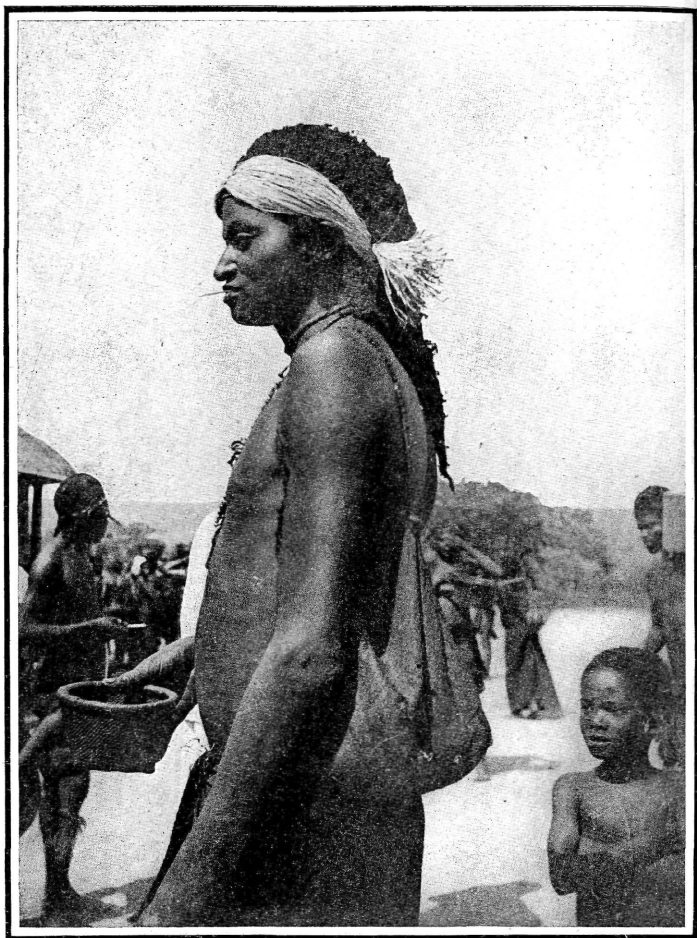
Babunda hajviselet.

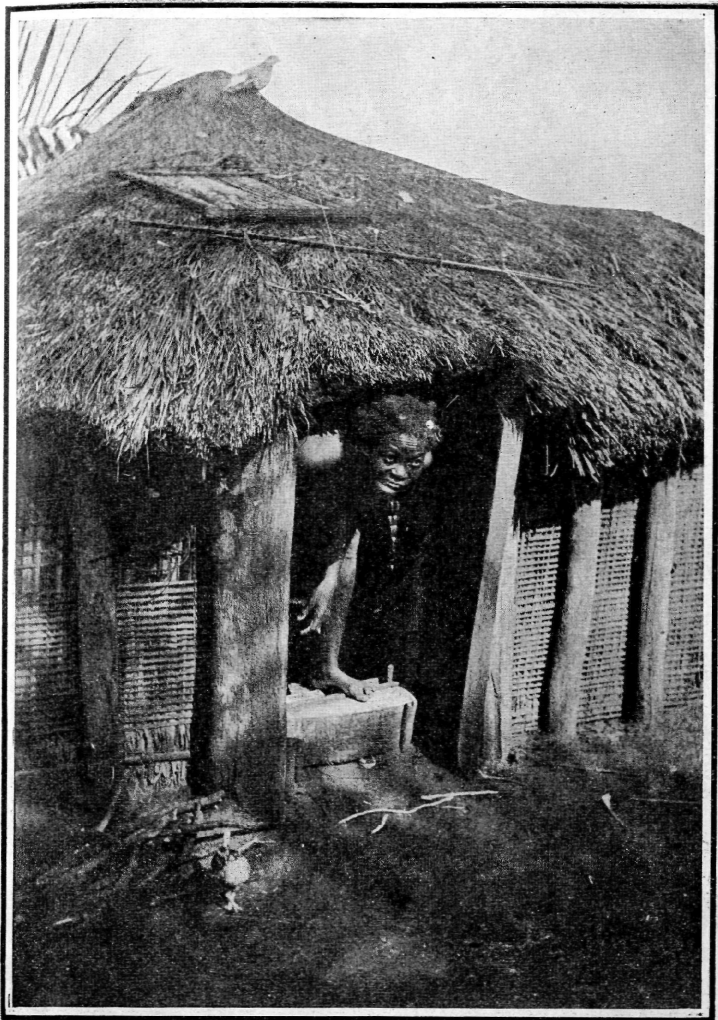
Déli bambala ifjak

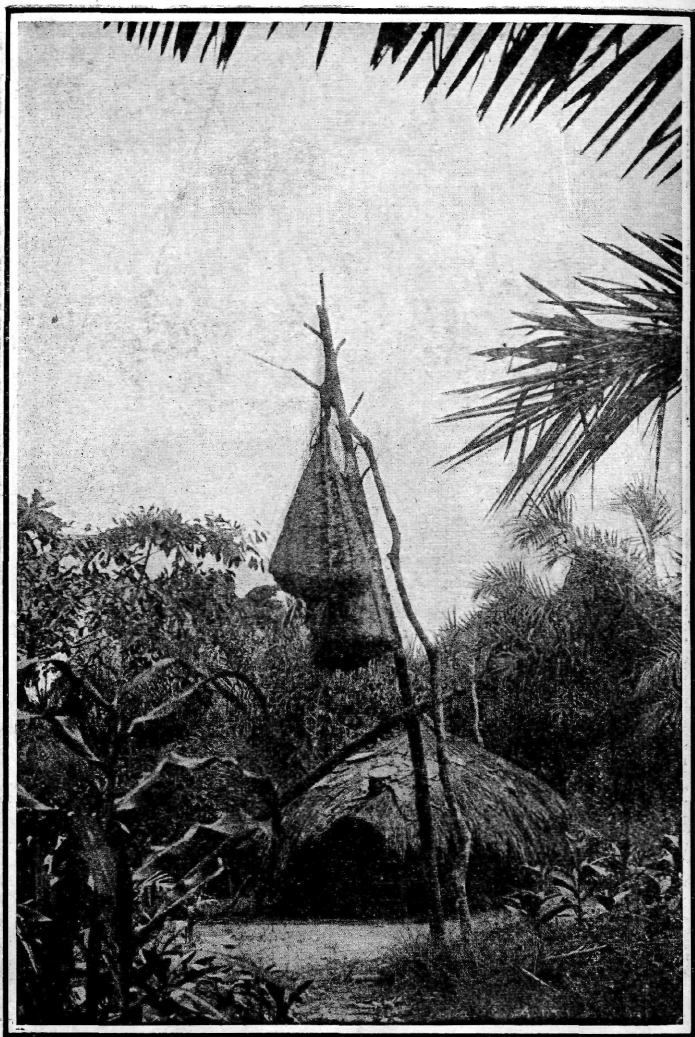
Déli bambala férfi és nő.

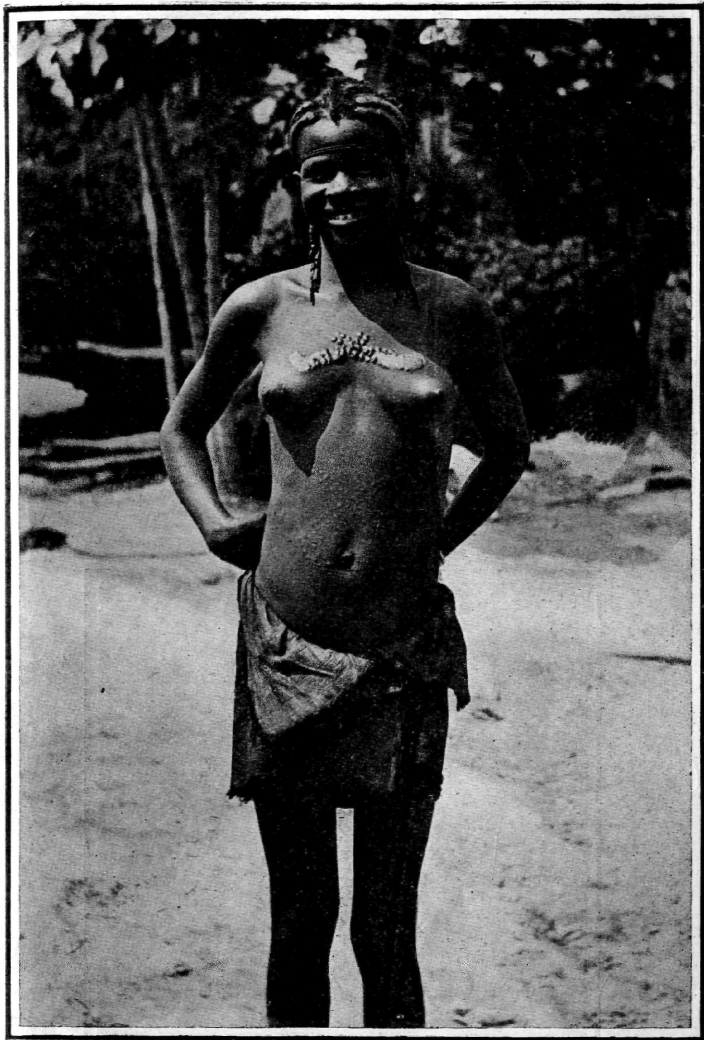
Mobunda férfi a Kvilu balpartjáról.

Bapidzsi kunyhó.

Levegőben lógó magtár.

Déli bambala lány.

Angolai néger kereskedő.

A déli bambalák fíja.